

אוניברסיטת בר-אילן

עיונים ב'כף נקי': סידור התפילה של ר' כליפא נ' מלכה
(מקורות, נוסחאות, מנהגים ומגמות)

נחום נתנאל קינן

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן ע"ש נפתל-יפה

עבודה זו נעשתה בהדרכתו הברוכה של ד"ר מאיר רפלד מן המחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן.

הודיה

ועל כל הטובה.
אפתח פי ובשיר אנובכה.
שלא אהיה כפני טובה.
אספר חסדו ואמתו בקהל רב.

(כף נקי נה,א)

במשך שנות עבודתי על מחקר זה זכיתי לעזרה מקרב עמיתים, חברים, רבנים ומורים. אין ביכולתי למנות כעת את כל מסייעי, ועל כן הריני מודה להם כאן מקרב ליבי, לכולם כאחד ולכל אחד ואחד. ואולם, מכללם של אלה הרבים שלא נזכרו, אבקש למנות רק כמה מאלה אשר עמדו לצדי וסייעוני: ראשית אודה לספרני מכון בן-צבי בכלל ולד"ר דב הכהן במיוחד, על שחשף אותי לספר 'כף נקי' ולמחזור אמשטרדם תפ"ח. לגב' יעל אוקון מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי, על הסבלנות והסיוע.

למורי, רבתי ועמיתי מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, לגב' רבקה דגן ולמזכירות המחלקה. לבית המדרש בבית מורשה בירושלים, אשר שימש לי כ'בית של תורה', ובמיוחד לידידי ורעי ד"ר מוישי ויינשטוק, על הדחיפה והסיוע לאורך כל הדרך ולמורי ורבי ד"ר יהודה ברנדס על העידוד, התעניינות והתמיכה.

לצוות חברי הדקדקנים: איתמר בורנשטיין ושלמה ברנדס, על טביעת עיניהם החדה ועל הערותיהם הנאמנות, על הציניות והאיכפתיות. טובה רבה חב אני לידיד נפשי ר' עמנואל ארביב על שלא ויתר וסייע בהגותי, על התעניינותו ועל חשיפת קטעים חשובים מכתב היד.

לאימי מורתי גב' אימא מאגי ולחמי היקר ר' אהרן ניר על התרגומים והסיוע ל"ברכה על המוגמר". למפקדי הנאמנים ברבנות אגף כח האדם בצה"ל, רס"ן הרב מלאכי ראבד וסרן שירן בן חיים, על שאפשרו לי ברוחב לב, להמשיך במחקר זה על אף גיוסי לשירות.

לסיום אבקש להודות לרבי ומורי אלוףי ומידידי ד"ר מאיר רפלד, על שפתח בפני שיעורי תורה ותפילה, ועל שהיה לי לרב ולמדריך, "תתחדש פנשר נעורכי" (תהלים קג:ה).

אין מילים בפי להודות לך, רעייתי ונתי ביתי, על הליווי במסע הרוחני המשותף של חיינו. עבודה זו מוקדשת לכבודך, "דך אמונה בחרתי" (תהלים קיט:ל).

תוכן העבודה

7	תקציר
9	מבוא
9	(א) מטרת המחקר
9	(ב) מצב המחקר
9	1. ביוגרפיה וביבליוגרפיה
10	2. רקע היסטורי
11	3. חיבורים נוספים על סדר וסידורי התפילה
11	(ג) דרך המחקר
12	(ד) נקודות ציון בהיסטוריה של יהודי מרוקו
17	פרק 1: קורות חייו של ר' כליפא נ' מלכה ויצירתו הרוחנית
17	(א) קורות חייו
20	(ב) יצירתו הרוחנית
23	פרק 2: הספר 'כף נקי' - שמו, מבנהו, כתבי היד ואזכוריו
23	(א) שם הספר
25	(ב) מבנה הספר
25	א. "אצבע" ראשונה: 'כף נקי' - הגהות והערות על מחזור התפילה
26	ב. "אצבע" שנייה: פל"ח - 'פרפראות לחכמה'
26	ג. "אצבע" שלישית: שו"ל ¹¹² - 'שכחה ולקט'
26	ד. "אצבע" רביעית: 'משכיל לאסף'
26	ה. "אצבע" חמישית: 'משובה נצחת'
26	(ג) כתבי היד
27	א. כתב יד ירושלים 1006
27	ב. כתב יד גינצבורג 315
28	(ד) אזכורי הספר 'כף נקי' בחיבורים אחרים
32	(ה) דוגמה לההדרת מחזור אמשטרדם שנת תפ"ח, עם הגהות 'כף נקי' מכתב יד
38	פרק 3: מקורות הספר 'כף נקי'
38	(א) רשימת המקורות
38	1. מפרשי המקרא
38	2. פרשנות ספרות חז"ל

39	3. ספרות הלכה ושר"ת
44	4. מחשבה ומוסר
44	5. פיוט ודקדוק
45	6. זוהר וקבלה
47	7. סידורים וסדרי תפילה (דפוסים וכתבי יד)
48	8. חומשים
49	9. ספרים שונים
50	(ב) הערות נוספות
50	1. כרונולוגיה
50	2. אישים
51	3. עדויות ומעשים
53	פרק 4: עיונים בנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה

53 (א) מחקרים

60 (ב) מקורות

62	א. אמירת מלכות בברכת 'ברוך שאמר'
62	ב. בעניין נוסח חתימת ברכת 'השכיבנו'
63	ג. אמירת 'ברכו' אחר התפילה
64	ד. ברכת 'מעין שבע'
64	ד. 1. אמירת ברכת 'מעין שבע' בשבת ויום טוב
64	ד. 2. נוסח ברכת 'מעין שבע'
65	ד. 3. "קונה [ברחמיו] שמים וארץ"
67	ה. קידוש ליל שבת בבית הכנסת
68	ו. ברכה על ה'הלל' בראש חודש
69	ז. ברכת 'שהחיינו' בלילה השני של ראש השנה
70	ח. מיקום ברכת 'שהחיינו' בסדר נטילת הלולב
71	ט. הוספה על מספר הקרואים לתורה
71	י. ברכת הגומל על בן שנתרפא
72	יא. הפטרות בלשון הגרי

73 (ג) סיכום

74 פרק 5: מגמות בספר 'כף נקי'

74 (א) מגמה א: כתיבת חידושים הלכתיים

76 (ב) מגמה ב: תיקוני נוסח וגרסה

76	1. מודעות להשפעות המדפיסים בנוסחאות הסידורים
----	--

76	א. בְּרִיּוֹת / בְּרִיּוֹת
78	ב. לעומר / בעומר
78	ג. מנהג חנוכה
79	2. יצירת מחזור חדש
80	3. כיצד להגיה
81	4. סיכום
82	(ג) מגמה ג: שימור מנהגים או דחייתם
82	1. שימור מנהג המערב
82	א. הפטרת 'הודע'
82	ב. מחלוקת במנהג המערב הקדום
84	ג. אישוש מנהג המערב
84	ד. מנהג קדום או חדש
85	2. שימור מנהגי קהל ה'תושבים'
85	א. ברכה על ההלל בראש חודש
86	ב. מנהג ה'צ'היר'
86	ג. אי אמירת קדיש לפני ערבית של שבת
87	ד. שימור מנהג ארגיל
87	3. דחיית מנהגי קהל ה'תושבים'
87	א. סדר 'קבלת שבת' בקהילות השונות בפאס
88	ב. הלבשת ספרי תורה בשמלות בשמחת תורה
89	4. דחיית מנהגי המקובלים, החסידים וקהלים אחרים
89	א. כנגד האוחזים במנהגי קבלה
91	ב. כנגד ה'מתחסדים'
91	ג. כנגד 'מאמצי המנהגים'
92	5. סיכום
93	(ד) מגמה ד: פרשנות ועיון תפילה
93	1. פרשנות התפילה משפיעה על המנהג
93	א. י"ג מידות
94	ב. שם התפילה: מנחה
95	2. חיזוק סמכות חכמי הדור
96	3. קהל היעד
98	4. סיכום
99	פרק 6: סיכום ומסקנות
101	פרק 7: ביבליוגרפיה
115	נספחים
I	חלק אנגלי

תקציר

המחקר המצוי בפניכם עוסק בחיבור מרתק על סידור התפילה שנכתב במאה הי"ח במרוקו על ידי ר' כליפא נ' מלכה (סאפי, 1650? - אגאדיר[?], 175?; להלן: 'רכב"ם'): הספר 'כף נקי'. בספר זה משוקעים רבים מתפילות, מנהגי ותפיסות יהודי מרוקו בעת ההיא.

מבוא

הזכרנו במבוא נקודות ציון בהיסטוריה של יהודי מרוקו, על מנת שאלו יהיו כרקע לדיון על חיבור הספר ועל מגמותיו. כמו כן, סיכמנו את המחקר שעסק בתחום זה בכלל, וברכב"ם ובספרו בפרט. כדוגמת ש' אלקיים, י' תבורי, מ' חלמיש, הרב מ' עמאר ועוד. חסרון בולט במחקרים אלו הוא הינו חוסר השטתיות והעקביות. בנוסף, אחדים מן החוקרים ליקטו ואספו דוגמאות מדברי רכב"ם, אך לא גילו דעתם על אודות מגמותיו של החכם בחיבורו.

פרק 1: קורות חייו של ר' כליפא נ' מלכה ויצירתו הרוחנית

בפרק זה נאסף מרבית החומר המצוי בספרים ובמאמרים (עד היכן שידינו מגעת) על רכב"ם, קורותיו וספריו. הנקודות העיקריות שעלו בפרק זה: א. החכם רואה את עצמו שייך לקהל היהודים המגורשים מספרד. ב. החכם עסק בתחומים רבים, אך רוב כתביו של החכם אבדו. ג. ראינו לא מעט קישורים לאגדות ולמעשיות הקשורות בדמותו של החכם.

פרק 2: הספר 'כף נקי' - שמו, מבנהו, כתבי היד ואזכוריו

בפרק זה תיארנו את הספר 'כף נקי', את שמו הרומז לחלקיו, על פי שני כתבי היד שהגיעו לידינו. הוכחנו כי הספר נכתב כהגהות על סדר מחזור ספרדי שיצא לאור באמשטרדם בשנת תפ"ח (1728). הראינו כי כתב יד ירושלים 1006 הינו מהדורה מצומצמת של החומר, שנמצא במלואו בכתב יד גינצבורג 315. לאחר מכן, ראינו כי חכמים רבים נעזרו בספר זה, בתחומים שונים, אולם, רובם הכירו את הספר רק מ'כלי שני'. לסיום הצענו מספר עמודים בהם הבאנו דוגמה לההדרת מחזור אמשטרדם תפ"ח, עם הגהות הספר 'כף נקי', מכתב יד.

פרק 3: מקורות הספר 'כף נקי'

בפרק זה בררנו את המקורות שבהם עשה רכב"ם שימוש בספרו 'כף נקי'. הראינו את שימושו הרב בספרות ההלכה הנדפסת בימיו, הן בספרות ההלכה הספרדית והן בספרות ההלכה האשכנזית ואף את עושר כתבי היד והדפוסים שעמדו לרשותו. הראינו כי החכם התייחס לקבלה בכלל ולספר הזוהר בפרט, כבעלי משקל חשוב, אבל אינם מחייבים כסמכות מוחלטת כשל ההלכה. סקרנו את האישים, העדויות והמעשים אשר החכם מביא בספרו, כמו גם את התיארוכים שמופיעים מפעם לפעם בספר.

פרק 4: עיונים בנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה

בפרק זה עסקנו בשאלה מהו הנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה בכלל ושל יהודי מרוקו בפרט. הראינו כי קיימים מספר סידורים אשר אמורים לשקף נוסח זה, אולם, ככל הנראה, גם בסידורים אלו ניכרת השפעה של קהלים אחרים על נוסח התפילה. כך למשל, סידור רס"ג, סידור רשב"ן, ספר אהבת הקדמונים,

מחזור טריפולי ואחרים. בספר 'כף נקי' ניתן לראות את ההשפעה וההתפלמסות בין מנהגי המקומיים במרוקו לבין מנהגי ה'מגורשים'. קיבלנו את ההנחה כי ייתכן לומר שמחזור פאס (כת"י ליידן 94) משקף את נוסח התפילה המקורי, אולם, ככל הנראה גם בו ניתן יהיה לזהות השפעות קודמות.

פרק 5: מגמות בספר 'כף נקי'

בפרק זה השתדלנו לתאר מספר מגמות העולות מתוך ניתוח הספר 'כף נקי'. (א) ראשית התייחסנו למניעים האישיים וההיסטוריים של החכם בכתבת הספר. (ב) לאחר מכן, הראינו כי קיימת לאורך הספר משנה סדורה לטיב ולאופן תיקוני הנוסח והגרסאות שכל הנראה מסייעת לרכב"ם לחנך את בני דורו לתשומת לב בתפילה על פי נוסחאות דווקניות. (ג) מגמה נוספת נובעת מיחסו המורכב של החכם למנהגים איתם הוא מתמודד. מחד, הוא אינו מהסס להתנגד למנהגים הסותרים את המסורת המקובלת עליו, ומאידך, קיימים מנהגים שבשל קדמותם או מקוריותם הוא מחליט לאשרר ואף לאמץ. (ד) בסיום הדין הראינו כי החכם בחר לעסוק בפרשנות על קטעי התפילה, על מנת להשפיע על שיקולי הפסיקה ההלכתית בדיונים אלו.

בפרק 6 יובא סיכום ממצה של העבודה ומסקנותיה.

בפרק 7 יובאו רשימות הקיצורים והביבליוגרפיה.

לאחר מכן יובאו מספר נספחים הקשורים לנושא העבודה.

(א) מטרת המחקר

מטרת מחקר זה היא להשתדל לעמוד על מגמות החכם ר' כליפא ן' מלכה (סאפי, 1650? - אגאדיר[?], 175?; להלן: 'רכב"ם') ביצירת הספר 'כף נקי'.

על מנת להתחקות אחר מגמותיו עלינו לעסוק בפרטים. ראשית נתאר באופן מקיף את הספר, נעמוד על מקורותיו ועל הזיקה בינו לבין כתבים אחרים. לאחר מכן, נזהה בספר מנהגים אותם הוא משמר וכאלו שהוא דחה, נבחן אלו נוסחי תפילה עמדו לנגד עיני החכם בכתיבת הספר, אלו נוסחים הוא דחה ואלו הוא מקיים ומהם הנימוקים להכרעות אלו, נעריך אלו סידורים עמדו לפניו ואת מידת השפעתם על נוסחאותיו. המחקר מתייחס, בין היתר, לשאלות הבאות:

א. מהו המבנה, התוכן והאופי של הספר 'כף נקי' ומהן דרכיו של החכם באיסוף החומר ובגיבושו לספר. האם זהו ספר אישי המיועד עבור המחבר ואולי הוא מיועד גם לאנשים כמותו (רבנים, תלמידי חכמים), או שמא ניכרת כאן מגמה יותר רחבה (חברתית ו/או דתית) להשפיע על כלל הציבור באמצעות ספר זה במטרה לשמור על מנהגי קהילת ה'מגורשים', או דווקא על מנהגי ה'תושבים'.¹

ב. האם ביקש החכם ליצור תשתית לסידור חדש שישמש את יהדות מרוקו, מעבר למסגרת קהילתו, או שספר זה מהווה רק פלטפורמה להצגת המנהגים, התפיסות והמסורות אותם ביקש להנחיל בקהילתו. או אולי שתי מטרות אלו גם יחד.

ג. מהי הזיקה בין ספר זה לבין המציאות המורכבת מקהילות ה'מגורשים' וה'תושבים' במרוקו בעת ההיא, והאם ניתן לזהות קשר בין חיבורו ומגמותיו למגמות כתיבת 'תקנות יהודי מרוקו'.²

(ב) מצב המחקר

1. ביוגרפיה וביבליוגרפיה

תיאור חלקי על קורות חייו של רכב"ם פרסם י' בלוך (1887).³ במאמרו, תיאר בלוך את קשייו ונדודיו של רכב"ם בהרחבה, אבל לא תיאר את יצירתו הספרותית, לא עמד על היקפה וחשיבותה ונראה כי הוא לא התייחס לספר 'כף נקי' בצורה המתבקשת.⁴

במאמר שהתפרסם בשנת 1980 הביא ח' זעפרני מכתב מאת רכב"ם,⁵ ובו תיאור קורות חייו (עם הרחבה בעניין שילוב התורה והעבודה של החכם) בתוספת מספר אגדות עממיות עליו. כמו כן, הוא התייחס לכמה ענייני דקדוק וניקוד שבאמצעות העיון בספר 'כף נקי' ניתן להציע להם כיוונים והסברים נוספים. במאמר

¹ על נושא זה בהרחבה, ראה להלן בעמוד 12 - 15.

² על תקנות אלו, ראה להלן בהרחבה בעמוד 14.

³ בלוך, REJ.

⁴ דומה כי לפני בלוך היה רק חלק מכתב היד של החיבור 'כף נקי' (ייתכן שרק את כת"י ירושלים 1006, עליו ראה להלן בעמוד 27).

⁵ זעפרני, Letre-Homme.

אחר, דן זעפרני בשירתו של רכב"ם כדוגמה למשורר-משכיל במרוקו.⁶ י' בן עמי תיאר אגדות שונות שנרקמו סביב דמותו של החכם הן בעולם היהודי והן בקרב המוסלמים.⁷ אחד החוקרים החשובים בעת האחרונה שעסק ברכב"ם ובמפעלו הספרותי הוא ש' אלקיים שפרסם ארבעה מאמרים משמעותיים בנושא.⁸ במאמריו הוא עסק בעיקר בענייני לשון, הגהות נוסח ופיוטים של רכב"ם.⁹ אין ספק שחוקר זה העלה את האיש ופעלו על סדר היום המחקרי, בעיקר בתחום המתייחס ליהדות מרוקו ולתורתה. חוקרים חשובים נוספים העוסקים כיום ברכב"ם וביצירתו הם הרב ד"ר משה עמאר ופרופ' משה חלמיש.¹⁰

2. רקע היסטורי

התקופה בה חי רכב"ם זכתה לסקירה היסטורית נרחבת. ח"ז הירשברג בספרו **תולדות היהודים באפריקה הצפונית** הקדיש שני פרקים לתיאור היסטורי של התקופה.¹¹ הרב י"מ טולידאנו הקדיש את פרקים י"ב וי"ג בספרו **נר המערב** לתיאור קורותיה של תקופה זו.¹² כמו כן, במספר מבואות למאמרים הובאו קורותיה של התקופה.¹³ רכב"ם אמנם חי ופעל לאחר כמאתיים שנה מגירוש יהודי ספרד, אך בתודעתו ובפסיקותיו משייך הוא את עצמו לקהילת ה'מגורשים'.¹⁴ המחקר עסק בהרחבה באופי ההשפעות והקשרים בין מגורשי ספרד לבין הקהילות אליהן הם הגיעו. השפעתם של יהודי ספרד על קהילות צפון אפריקה בכלל ומרוקו בפרט נידונה במאות שונות.¹⁵ תמונה כוללת ניתן לראות בספר **מורשת ספרד** (תשנ"ב) שערך ח' בינראט. בספר זה נידונות סוגיות השפעת קהילות המגורשים על קהילות היעד, מצפון אפריקה, דרך מצרים וארץ ישראל ועד

⁶ זעפרני, **השירה**, עמ' 58 - 60.

⁷ בן עמי, **צדיקי**, עמ' 174; בן עמי, **קדושים**, עמ' 441 ובהערה 8; וגם: זעפרני, **Letre-Homme**, עמ' 398; זעפרני, **juifs du Maroc**.

⁸ אלקיים, **עניני לשון** (תשנ"ד), עמ' 201; אלקיים, **נוסח התפילה** (תשנ"ט), עמ' 63; אלקיים, **שיר תודה** (תשס"ג), עמ' 44 - 45; אלקיים, **פיוט עברי** (תשס"ח), עמ' 25.

⁹ בנוסף, אלקיים נעזר בכתב היד 'כף נקי' על מנת לאשש מחקרים אחרים שלו. ראה: אלקיים, **סדר פסח**, עמ' 16; אלקיים, **פיוטי תחינה**, עמ' 107.

¹⁰ עמאר, **סדר ראש השנה**, עמ' 37 - 39; הרב ד"ר משה עמאר, 'רבי כליפא מלכא - הצדיק של אגדיר', בתוך: בזיו, **הגדת אגדיר**, עמ' 80 - 84; חלמיש, **המקובלים במארוקו**, עמ' 220; חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, עמ' 44; חלמיש, **היצירה הקבלית**, עמ' 41.
¹¹ הירשברג, **תולדות**, כרך א, עמ' 272 - 329 (מגירוש ספרד ועד למאה הט"ז); כרך ב, עמ' 207 - 302 (מהמאה הט"ז ועד לסוף המאה י"ח).

¹² **נר המערב**, עמ' קסט-רכט (פרקים י"ב-י"ג).

¹³ ראה למשל: מ' אביטבול, 'מרוקו ויהודיה', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 10 - 12; אביטבול, **יהדות**; ברנאי, **ספרד**; ביינראט, **פאס**; בנוט, **התושבים בפאס**; אבי"י, **קורא הדורות**; בר-אשר, **הנסיון**; בר-אשר, **תקנות**, עמ' 1 - 41; בר-אשר, **מספרד**, עמ' 9 - 22. אציין כי רשימה זו חלקית בלבד. לקבלת תמונה כוללת יותר אפנה אל: הטל, **ביבליוגרפיה**, עמ' 143 - 221.

¹⁴ ראה להלן בעמוד 15.

¹⁵ ראה למשל: בר-אשר, **הנסיון**; בר-אשר, **תקנות**; בר-אשר, **פתח**; הקר, **קבוצת אגרות**; לוי, **מכאנס**; גאגין, **עץ חיים** (במבוא של הרב ד"ר מ' עמאר [ללא ציון עמודים]).

לאיטליה ולאמסטרדם.¹⁶ מחקר נוסף שיש לצינו הוא של ג'יי גרבר בו נמצא תיאור ההיסטורי של קהילות ה'מגורשים' וה'תושבים' בפאס.¹⁷

לאחרונה (תש"ע) פורסם על ידי י' תבורי מחקר ראשוני שעיקר עניינו בחינת השפעת מנהגי מגורשי ספרד על נוסח התפילה הקדום באזורים אליהן הגיעו מגורשי ספרד.¹⁸

3. חיבורים נוספים על סדר וסידורי התפילה

כתשתית למחקר בעבודה זו ישמשו מחקרים קודמים שעסקו בסידור התפילה בקרב עדות צפון אפריקה והמזרח. ניעזר בספרו של נ' וידר **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**,¹⁹ העוסק בתפילה ועיצובה ביהדות המזרח, בו מרוכזים מספר מחקרים יסודיים הקשורים בצורה זו או אחרת לעבודתנו.²⁰

מלבד חוקרים אלו יש לציין גם מחקרים מרכזיים בחקר התפתחות נוסחי הסידור והשתלשלותם של מנהגי התפילה בכלל. במסגרת זו, לא ניתן לציין את כל חוקרי נוסח התפילה, על כן נפנה לספרו של י' תבורי **רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים** המאסף את חוקרי התפילה ונוסחיה,²¹ ולעבודתם של מ' רפלד וי' תבורי באיסוף ורישום מחקרי וחוקרי המנהג.²² נציין גם את ספריהם של י"מ אלבוגן, ושל מ' חלמיש.²³

לאחרונה ערך נ' ליאון מחקר חברתי המאיר פן חדש במחקר סידור התפילה בכלל, ובחקר מגמות כתיבת סידורים בפרט.²⁴ ליאון עסק בסוגיית הכנסת סידורי תפילה חדשים אל בתי הכנסת ה'עדתיים' ותיאר את המגמות שהביאו לתהליך זה.²⁵

(ג) דרך המחקר

על מנת לזהות את מגמות כתיבת הספר 'כף נקי' ולתאר את אופיו, עלינו לעסוק בפרטים העולים מתוך הספר.

¹⁶ ראה בהרחבה: ביינראט, **מורשת ספרד**. בצפון אפריקה - עמ' 428 - 430; במצרים - עמ' 431 - 434; בארץ ישראל - עמ' 435 - 478; באיטליה - עמ' 543 - 561; באירופה - עמ' 562 - 621; בצרפת - עמ' 640 - 663.

¹⁷ גרבר, **Fez**, עמ' 40 - 82. ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט, שיצאה לאור בקולומביה (1972). תודתי נתונה לד"ר י' גלינסקי שהפנה את תשומת ליבי לחיבור זה.

¹⁸ תבורי, **השפעת גירוש ספרד**. אציין כי תבורי לא מזכיר במאמרו את הספר 'כף נקי'.

¹⁹ וידר, **התגבשות התפילה**.

²⁰ באחד מן המאמרים, מתאר וידר את סידורו של רס"ג, ואת "המטרה שהציג לו הגאון בחיבורו" (וידר, **סידור רס"ג**, עמ' 563 - 564). על הקשר בין **סידור רס"ג** ל'כף נקי', ראה: אלקיים, **נוסח התפילה**, עמ' 68 - 70.

²¹ תבורי, **רשימת מאמרים**. (לקבלת רקע מקיף על תולדות התפילה לתקופותיה ולעדויותיה עיין שם בעמודים 61 - 90).

²² בשלב זה אפנה אל: ברלינר, **הערות**; היינמן, **עיוני תפילה**; טל, **קבלת האר"**; ולפיש, **בית המדרש**; תבורי, **ביבליוגרפיה**; מאק, **מקראה**. רפלד ותבורי, **המנהג**, עמ' רכ"ה ואילך. ובמיוחד עמ' רנ"ה-רנ"ט (מנהגי יהדות מרוקו), רס"ג-רס"ז (אישים).

²³ כמו כן, אפנה לפרקי המבוא בעבודתם המשותפת של רפלד ותבורי, 'הסידור (המודפס) כמקור לתולדות ישראל ולתרבותו', בתוך: רפלד ותבורי, **סידור הנאו**, עמ' 7 - 16.

²⁴ אלבוגן, **התפילה**; חלמיש, **הקבלה בתפילה**.

²⁵ ליאון, **תמורות**, בעיקר בעמ' 101 - 105. ובהרחבה: ליאון, **ספרדים וחרדים**.

²⁵ בין השאר הוא תיאר את ההתפתחות הסוציולוגית שהביאה למהלך זה, בו הוחלפו סידורי התפילה הישנים (מהוצאות 'בקאל', 'מנצור' ו'ליוורני') בסידורים חדשים ('יחיה דעת' - מבית מדרשו של הרב עובדיה יוסף שליט"א, 'קול אליהו' - מבית מדרשו של הרב מרדכי אליהו זצ"ל, ואחרים).

ראשית נתאר בקצרה את קורות חייו של ר' כליפא נ' מלכה ואת יצירתו הרוחנית, במטרה לערוך היכרות עם החכם, תקופתו ופעלו. לאחר מכן, נסקור את מבנה ספר 'כף נקי', נבחין בין כתבי היד ששרדו מספר זה ונעסוק במעמדו של הספר בקרב חכמי הדורות ולבסוף נזהה את **מקורותיו** של החכם ביצירת הספר. לאחר מכן נעיין בנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה ונשתדל לתאר את תהליך התגבשות נוסח התפילה במרוקו בעת ההיא. מעיון זה נעלה מסקנות הקשורות לנושא העבודה שלנו ונראה כיצד הספר 'כף נקי' מהווה גורם משמעותי בעת הדיון על נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה. לאחר כל זאת, נעמוד על כמה נקודות חשובות העולות מתוך העיון בספר 'כף נקי': (א) נתאר את עיסוקו ב**נוסחי התפילה**. (ב) נזכיר את יחסו ל**מנהגים** שונים. (ג) נזכיר את **פרשנותו** לקטעי ליטורגיה ועיון תפילה. מתוך כל אלו ננסה לעמוד על מגמותיו של רכב"ם בכתבת הספר 'כף נקי' ונציע מספר מטרות שעמדו כנגד עיני החכם ביצירתו זו.

הדרך המתודולוגית שבאמצעותה נגיע למסקנות המתבקשות במחקר זה כוללת בירורים ליטורגיים, ביבליוגרפיים, היסטוריים והשוואתיים, על פי הדרכים המקובלות כיום במחקר ההלכתי ובמחקר ההיסטורי.²⁶

(ד) נקודות ציון בהיסטוריה של יהודי מרוקו²⁷

רישום מקדים זה לעבודה הוא ממין ההכרח. תיאור היסטורי קצר נותן רקע למקורות, לאישים ולהשפעות, וכל אלו יכולים ליצור תמונת רקע של העומד אחר התפילה ונוהגיה. מקובל לאפיין את האוכלוסייה היהודית במרוקו, עד להתיישבותם של היהודים שגורשו מספרד, כמורכבת משלושה רבדים. הרובד הראשון הוא הגרעין שהתיישב שם מימי הברברים, אשר הדעות חלוקות על היקפו ועל אמיתות האגדות בדבר ייחוד שבטים ברברים ברחבי מרוקו.²⁸ הרובד השני הוא יהודים שהיגרו בגלל הפניקים והרומאים, בסביבות המאה השלישית לספירה. מרובד זה נשתמרו שרידים ארכיאולוגיים ואף חיבורים מסורתיים.²⁹ הרובד השלישי הוא מהגרים מהארצות השכנות ומחצי האי ערב, שהתיישבו באיפריקיה (תוניסיה של ימינו) בסביבות המאה השביעית, לאחר הכיבוש המוסלמי. על פי מסורת יהודי תוניס, חכמי קירואן - אליהם שולח רב שרירא גאון (בבל, 906 - 1006) את אגרתו המפורסמת בסוף האלף הראשון לספירה (986 לערך) - היוו את הבסיס להתיישבות היהודית הקדומה בצפון אפריקה.³⁰

²⁶ ליתר פירוט: (א) את קורות חייו של החכם נתאר בפירוט, בעיקר על פי עדותו, כפי שנכתבה ב'כף נקי'. את כתבי היד ודרכי יצירת הספר נתאר בהרחבה ונציג מספר דוגמאות של שימוש בקרב חכמי הדורות בספר זה. לאחר מכן, נציע דוגמה לההדרת **מחזור אמשטרדם שנת תפ"ח** עם הגהות 'כף נקי' מכתב יד. (ב) נציג את מרבית המקורות שמוזכרים בספר 'כף נקי'. (ג) הדרך המתודולוגית של המחקר על אודות נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה תוצג בתחילת הפרק המוקדש למחקר זה. (ד) ולאחר מכן נציע מספר מגמות שלדעתנו עמדו בבסיס כתיבת ספר זה. את המגמות נדלה מתוך דוגמאות מייצגות מתוך נושאים בהם בחרנו לעסוק.

²⁷ להרחבה ראה למשל את מאמרו של מ' אביטבול, 'מרוקו ויהודיה', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 10 - 12; בן טולילה, **תיטואן**, עמ' 28 - 32; בשן, **נשים יהודיות**, עמ' 9 - 14; חיטין ולביא, **מנאות מדבר**, עמ' 16 - 19; סיטון, **הקהילות הספרדיות**, עמ' 149 - 151.

²⁸ בשן, **מרוקו**, עמ' 15 - 16. עדות מעניינת לרובד זה השתמרה אצל: **מאורעות צבי**, דף יח, עמ' ב. ("ועניין מלכות יהודא שבארץ אפריקא הוא כך").

²⁹ מ' אביטבול, 'מרוקו ויהודיה', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 10.

³⁰ ראה: סעדון, **תוניסיה**, עמ' 11 - 12; ובהרחבה: בן ששון, **קירואן**.

"נקודת מפנה בתולדות יהודי מרוקו קשורה בבואם של המגורשים מספרד".³¹ כשליש מתוך כמאתיים אלף יהודים שגורשו מספרד בשנת רנ"ב (1492), הגיעו למרוקו.³² בין הסיבות לתופעה זו ניתן למנות את הקרבה הגיאוגרפית שבין מרוקו לספרד ואת המסורת התרבותית המשותפת של יהודי ספרד ומרוקו.³³ עם הגיעם יצרו המגורשים מסגרת קהילתית נפרדת מהיהודים המקומיים.³⁴ המגורשים כינו את הקהילה המקומית, למרבה האירוניה, בשם 'זרים' (Forasteros), או בכינוי המקובל יותר - 'תושבים'.³⁵ יש לציין כי גם הכינוי 'מגורשים' השתמר בצורה מודעת ומכוונת,³⁶ במשך דורות רבים לאחר הגירוש.³⁷ לעומתם, קהילת ה'תושבים' במרוקו אחזה במסורת מקומית בת מאות שנים. מטבע הדברים, התנהלות של שתי קהילות יהודיות 'שורשיות' נפרדות המשמרות את מנהג אבותיהם, זו לצד זו, מצד אחד גורמת לחיכוכים בין הקהילות ומצד שני מביאה להשפעות הדדיות ולשינויי מסורות ומנהגים.³⁸ ואכן, בין ה'מגורשים' ל'תושבים' ניטשו מחלוקות שונות בענייני הלכה ונוסחי תפילה.³⁹ יש לציין במיוחד את תרומתם של המגורשים לחיי הרוח היהודיים: חותמם המכריע של בני המגורשים המוטבע בתחום הפסיקה וההלכה. אכן, הספרות הרבנית של מרוקו מתמלאת מתורתם של המגורשים, והפסיקה נבנית על פי מורשת חכמי קסטיליה.⁴⁰ ההתחדשות התרבותית והרוחנית בקרב יהדות מרוקו, נמשכה עד תום המאה השבע-עשרה.⁴¹

³¹ בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 15 - 16.

³² ראה את המבוא של הרב ד"ר מ' עמאר לספר **עץ חיים**, עמ' 15 - 16; בשן, **ממזרח שמש**, עמ' 62 - 63; ברנאי, **ספרד**; בינראט, **פאס**; אביטבול, **יהדות**; בנטוב, **התושבים בפאס**; אביב"י, **קורא הדורות**; בר-אשר, **הנסיין**; בר-אשר, **תקנות**, עמ' 1 - 41; בר-אשר, **מספרד**, עמ' 9 - 22; בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 15 - 20.

³³ כמו כן, במטרה למשוך את פליטי ספרד לארצם - נתנו מלכי מרוקו ל'מגורשים' זכויות יתר. דבר זה עורר טענות קיפוח מצד ה'תושבים'. עוד בנושא ראה: שטאל, **תולדות מרוקו**, עמ' 83 - 91. סיבות נוספות ותיאור מקיף של קליטת מגורשי ספרד בשאר רחבי האימפריה העות'מאנית ראה: הקר, **יוצאי ספרד**, בעיקר בעמ' 460 - 467.

³⁴ ה'הפרדה' לא באה לידי ביטוי בענייני תפילה ובתי כנסיות בלבד. לקהילות ה'תושבים' וה'מגורשים' (בחלק מהערים במרוקו) היו בתי דין ואף בתי עלמין נפרדים. כדוגמה ראה על קהילת ה'תושבים' בפאס, מוסדותיה, סדריה ומנהגיה, אצל: בנטוב, **התושבים בפאס**, בעיקר בעמ' 83 - 92; בר אשר, **היהודים בצפ"א**, עמ' 166 - 168; תדגי, **פאס**, עמ' 96 - 99; גרבר, **Fez**, עמ' 40 - 82.

בראשית שנות השישים יוצא ח"ז הירשברג למסע בצפון אפריקה ומגלה כי עדיין (!) קיימות בתוניס ובמרוקו שני קהילות נפרדות, כאשר הביטוי המובהק לכך הוא קיומם של שני בתי כנסת ב'מלאח'. ראה: הירשברג, **מבוא השמש**, עמ' 25 - 27; 75 - 76.

תיאורים נוספים על שתי הקהילות בתוניס, ראה: אברהמי, **תוניס**, עמ' ט-יב; בר אשר, **היהודים בצפ"א**, עמ' 126 - 127.

³⁵ בר אשר, **היהודים בצפ"א**, עמ' 125 - 126.

³⁶ בחתימותיהם של חכמי מרוקו המשייכים את עצמם לקהילת המגורשים מופיעים לעיתים קרובות ראשי התיבות 'ס"ט', שאחת מן ההצעות הרווחות לפענוחם היא: 'ספרדי טהור'. להעיד ולהזכיר את השתייכות החותם לצאצאי חכמי ספרד.

³⁷ כינוי זה היה מצוי אף קודם לכן, ככינויים של מגורשי שנת קנ"א [=1391]. כך למשל, ר' יצחק בר ששת מתאר כיצד יהודי מאלג'יר מתאמץ "למען ישובו [ה'מגורשים] מיורקה ויעשו הכל מלבא פה [לאלג'יר]" (**תשובות ריב"ש**, סימן סא).

עוד על יחס שלילי מצד ה'תושבים' אל ה'מגורשים', עיין אצל: הקר, **קבוצת אגרות**, עמ' סד; אביב"י, **קורא הדורות**, עמ' 61 - 62.

³⁸ עוד בנושא זה ראה למשל: לוי, **מכאנס**, עמ' קסג - קסז.

³⁹ כדוגמה לפולמוס הלכתי בין ה'מגורשים' ל'תושבים' בפאס בעניין נפיחת הריאה (מדיני שחיטה), ראה את המבוא של הרב מ' עמאר בתוך: **עץ חיים**, עמ' 16 - 24 (מבוא); 102 - 108 (פרק ה' - תיאור הפולמוס והרקע להיווצרותו); **נר המערב**, עמ' פא - צח; בר אשר, **תקנות**, עמ' 4 - 5.

על 'נצחון המגורשים', ראה לדוגמה: **עץ חיים**, עמ' 24; אביטבול, **יהדות**, עמ' 20 - 26.

⁴⁰ בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 15 - 16.

⁴¹ מ' אביטבול, 'מרוקו ויהודיה', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 11.

בין המגורשים היו חכמים רבים בעלי שיעור קומה, ולפי אחת המסורות חלקם הגיע לפאס משיבת טולדו הנודעת.⁴² הם ראו את עצמם כאליטה למדנית, ובהיותם כאלו אין הם כפופים למנהגי הקהילות אליהן הגיעו.⁴³ כבר כשנתיים לאחר הגירוש (בשנת רנ"ד, 1494), ארגנו מגורשי ספרד את קהילותיהם לפי הסדרים והתקנות שהיו נהוגים בקסטיליה.⁴⁴

לידינו הגיעו תקנות מהעיר פאס, החל משנת 1494 ועד לשנת 1750. תקנות אלו ידועות כ'תקנות פאס' או 'תקנות המגורשים', על שם החכמים מגורשי ספרד החתומים על התקנות הראשונות.⁴⁵ "תקנות פאס היו להלכה תקנות מקומיות ותוקפן היה אמור לחייב רק את בני המקום שניתקנו בו".⁴⁶ אולם, הן נפוצו במרבית הקהילות במרוקו, הן אצל ה'מגורשים' והן אצל ה'תושבים'.⁴⁷ אחת מן התקנות המאוחרות שהגיעו לידינו מתוארכת לשנת תק"י (1750).⁴⁸

נקודת ציון נוספת הקשורה בהיסטוריה של יהודי מרוקו, היא עלייתו של מולאי איסמאעיל (1672 - 1727) מהשושלת העלוואית, לשלטון המלוכה במרוקו. המלך איסמאעיל שם לו למטרה לכבוש את ממלכתו בכוח החרב. ואכן, לאחר תקופה של כעשרים וחמש שנות כיבוש בהם מחריב צבאו, בין היתר, את עמק סוס (Souss) ואת מחוז תארודאנת (Atrodat), מצליח איסמאעיל לבסס את ממלכתו.⁴⁹ לאחר מותו של

ניתן להיווכח כי עד למאה העשרים צמחו כמה מן המנהיגים הבולטים של העדה בעיקר מקרב צאצאי ה'מגורשים'. לדוגמה ראה אביטבול, **יהדות**, עמ' 23, שם מתואר אילן היוחסין של משפחת בירדוגו "שראשוניה באו למרוקו בשנת רנ"ב לגירוש ספרד ויסדו את הקהילה הספרדית בעיר מכנאס והתיישבו בה עד ליום עלותם לארץ ישראל". ואם ניקח משפחה זו כדוגמה - הרב רפאל ברדוגו, היה ראש ואב בית הדין הרבני במכנאס ובשנת 1977 מונה לרב בעיר חיפה. וראה גם: בר אשר, **היהודים בצפ"א**, עמ' 180.

דוגמאות נוספות ראה: בניהו, **דברי הימים**, עמ' 30.

⁴² ראה: בשן, **מרוקו**, עמ' 24, 27 - 28; קורקוס, **מגירוש ספרד**, עמ' 125 - 127. ישיבה אחרת שהוקמה על ידי חכמים מגולי ספרד, היא ישיבת סלוניקי, ח' בנטוב תיאר קיום משותפים בין ישיבה זו לישיבות בצפון אפריקה שגם הם התבססו על שיטת הלימוד שהיתה נהוגה בספרד, ראה: בנטוב, **ישיבת שאלוניקי**. ובעיקר בעמ' לט-מ, מב.

⁴³ על הרעיון של תפיסת גלות ספרד את עצמה כאליטה של העם היהודי נכתבו מאמרים רבים, עיין לדוגמה: לוי, **מכאנס**, בעיקר בעמ' קסד; ביינארט, **לספרד**, בעיקר בעמ' 19 - 24; בן ששון, **גולי ספרד**, בעיקר עמ' 24 - 28, 49 - 64; הלוי, **יחס**, עמ' 319 - 325.

על תחושותיהם של המגורשים ראה: הקר, **גאון ודיכאון**, בעיקר עמ' 579 - 582.

מעניין לציין כי אברהם מי טוענת במחקרה שראשית הקשר בין יהודי ליוורנו ליהודי תוניס, התבסס דווקא על קשרים בין קהילת ה'מגורשים' בתוניס לבין יהודי ליוורנו, ראה: אברהמי, **ליוורנו**, בעיקר עמ' 6 - 8.

ריכוז ההנהגה כלפי השלטון היה בדרך כלל בסמכות ה'מגורשים', ראה: הקר, **הנגידות**, עמ' 130 - 132 ובהערה 48.

⁴⁴ נחלון, **תקנות תשב"ץ**, עמ' 143 - 145.

על תוכני התקנות, אורכן, החרמת העובר עליהן, ומעמד הקראתן במרוקו באירועים שונים, ראה: בשן, **מרוקו**, עמ' 84 - 88.

⁴⁵ יש לציין כי לשונן של התקנות הראשונות היה בספרדית-יהודית (לאדינו), דבר שמעיד על כך שמחברי התקנות (ה'מגורשים') הדגישו את היותם יהודי ספרד ואף השתדלו לבדל את עצמם מקהילות אחרות. כך למשל התקנה הראשונה משנת רנ"ד (1494):

'תקנה נגד קידושי הסתר' - נכתבה בלשון ספרדית-יהודית (לאדינו). ראה אצל: בר אשר, **תקנות**, עמ' 36 - 38 (מבוא לתקנה), ועמ' 48 ואילך (התקנה עצמה); עמאר, **המשפט העברי**, המבוא, ובעיקר עמ' כד-כח, לה-מג. נחלון מתעד 'תקנה' קדומה, כבר מימי

הגאונים, ראה: נחלון, **תקנות תשב"ץ**, עמ' 28 - 30.

⁴⁶ עמאר, **תקנות מכאנס**, עמ' 186 - 188, ובהערות 8, 10. על סמכות הקהל לתקן תקנות ראה: רכניץ, **סמכות הקהל**, עמ' 523 - 524.

⁴⁷ ראה להלן בהערה 54.

⁴⁸ בר אשר, **תקנות**, עמ' 347 - 348. אחד מהחותמים על תקנה זו הוא ר' יעקב נ' צור, רבו המובהק של ר' כליפא נ' מלכה וראה להלן בעמוד 18.

⁴⁹ ואף לבנות את העיר מכאנס כעיר בירה, לממלכה החדשה.

השליט העריץ - התנהלו ברחבי מרוקו כשלושים שנה (!) של "מלחמות ירושה". אין ספק שמאורעות הכיבוש והשלטון של איסמעאיל ויורשיו השפיעו רבות על תושבי הארץ היהודים,⁵⁰ הן בשל הפרעות והתעללויות והן בשל גזירות המיסוי הכבדות.⁵¹ כך למשל ר' יעקב נ' צור (מקנאס, 1673 - פאס, 1753) נאלץ לנדוד כמה פעמים מפאס למקנאס וחוזר חלילה.⁵²

לאחר כמה דורות של מתיחויות בין קהילת ה'תושבים' לקהילת ה'מגורשים' במרוקו, בסמוך לאמצע המאה הי"ח, התכנסו חכמי מרוקו⁵³ והחליטו לנסות ולאחד את הפסיקה ואת המנהג על ידי איסוף ה'תקנות' לכלל יצירה אחת המחייבת את כל הקהלים במרוקו.⁵⁴ באופן טבעי, כפי שקורה לא אחת בעת ניסיון שמטרתו היא לכפות איחוד מסורות שונות, דווקא אז, בשל העובדה שקהילות היהודים השונות במרוקו עמדו לקראת איחוד על ידי גיבוש התקנות ה'חותמות', המתח ביניהם התערור ואף התעצם.

אחד החכמים שפעלו במרוקו בתקופה זו, היה ר' כליפא נ' מלכה. חכם זה כתב מספר יצירות וביניהם ספר הגהות על סידור התפילה שלא הודפס עד היום ונשתמר רק בכתב יד. ספר זה, שנקרא 'כף נקי', יכול להעיד בצורה יוצאת דופן על קורות התפילה ביהדות מרוקו. ניתן לשער כי החכם היה מושפע מהמתח בין קהילות היהודים ה'תושבים' לקהילות ה'מגורשים' במרוקו, וייתכן לשער כי עניין זה בא לידי ביטוי בספרו.

נחתום את המבוא ההיסטורי לעבודה זו, בדיון קצר על אודות 'תודעת הסיום' של חכמי ישראל, שיש בה ללמד אותנו על מאפייני תקופה זו. הקר מציע הסבר מדוע דווקא מיד לאחר גירוש ספרד, חשו חכמי ישראל המגורשים לעלות על הכתב את ספריהם וחיבוריהם. בשל חשיבות העניין נצטט מדבריו בהרחבה:

התהייה על גורלו ועתידו של עם ישראל כעם בנסיבות החדשות, מהווה גורם מרכזי בניסיונותיהם של מחברים שונים בני התקופה להתמודד עם העבר וההווה. רבים חשו צורך להעלות על הכתב את תולדות רבותיהם, אבותיהם ומשפחתם, בעיקר משום שלפי הבנתם עמדו לא רק בשערי תקופה חדשה, אלא בעיקר לאחר חיתום פרק ארוך בתולדות אבותיהם. [ההדגשה שלי] פרק זה נחתם סופית עם עקירתם מארץ אל ארץ, מלשון אל לשון ומעולם תרבות אחד אל עולם תרבות אחר. נשתנתה המציאות, נשתנו גם התנאים, כללי הפעולה, מוסכמות חברתיים

⁵⁰ רוב משפחתו של ר' כליפא נ' מלכה נספתה במהומות שליוו את הכיבוש הזה, ראה: אלקיים, **שיר תודה**, עמ' 46 - 48, ובהערות בעמ' 46, וגם להלן בעמוד 18.

⁵¹ דוגמאות למכביר ראה אצל: שטאל, **תולדות מרוקו**, עמ' 106 - 123. עוד בנושא ראה: בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 16 - 17; בר אשר, **מרוקו השריפית**, עמ' 45 - 47.

⁵² ראה: בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 16 - 17. להרחבה על הממלכה השריפית ראה: צ"א ז'ולין, 'האימפריה השריפית המגרבית 1553 - 1830', בתוך: בר אשר, **מרוקו השריפית**, עמ' 33 - 47.

בנייה מוכיח כי בשל מאורעות היסטוריים אלו, גברה העלייה ממרוקו לארץ ישראל בתקופה זו, ראה: בניהו, **ממרוקו לא"י**, בעיקר עמ' שיז-שיח.

⁵³ יש לשער כי לא מדובר על "יוזמה" של רבנים שהם נצר למשפחות ה'מגורשים' בלבד, אלא הצטרפו אליהם גם רבנים מקרב ה'תושבים'. בסיס להשערה זו היא העובדה כי שמות המשפחה של החותמים על התקנות האחרונות, אינם רק ספרדיים מובהקים, (כך למשל, התקנה מניסן תק"ט 1749: מיסים למהגרים, נקבעה על ידי הרב עיוש אלמאליח והרב יצחק צבע, בר אשר, **תקנות**, עמ' 335 - 339). עם כל זאת, מידי השערה לא יצאנו.

⁵⁴ יש לציין כי חלק מהקהילות שלא קיימו וקיבלו את תקנות אלו. עוד בנושא התקנות במרוקו ראה אצל: בר-אשר, **תקנות**; א' בשן, 'היהודים בתקופה הקדם-קולוניאלית', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 38 - 39; מ' עמאר, 'הספרות הרבנית', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 158 - 159. לדיון ממצה ומקיף על 'תקנות פאס' וייחודם ראה: עמאר, **תקנות מכאנס**, עמ' 186 - 188 ובהערה 7; לרדו, **Taqanot**, עמ' 245 - 276.

ואף המעמד האישי והמשפחתי. כמו אפוא והקימו גלעד לאבותיהם, גלעד אשר שימש בעת ובעונה אחת גם מגילת יוחסין וכרטיס ביקור לבנים המיטלטלים אל עולם זר וחדש.⁵⁵ [...] כמדומה שאלה היו המניעים המרכזיים לכתבתם של מחברים כר' אברהם זכות, ר' אברהם ארדוטיאל. (הקר, **כרוניקות חדשות**, עמ' 204-203)

אנו מעוניינים אפוא לטעון, כי אף כמאתיים שנה לאחר הגירוש, בתקופה בה חייו חכמים כר' יעקב נ' צור, ר' כליפא נ' מלכה ואחרים, ניתן לחוש ולזהות בספרי התקופה את 'תודעת הסיום' העומדת כנגד עיני המחברים.⁵⁶ ניתן לשער כי בעקבות הרדיפות והגזירות איתם התמודדו החכמים במרוקו בתקופה זו, היה עליהם לכתוב ולאסוף את חיבוריהם, על מנת שאלו יהיו "מגילות יוחסין וכרטיסי ביקור" לקראת ההגעה אל תקופה חדשה ולא מוכרת.⁵⁷

⁵⁵ הערתו של הקר במקור: אספקטים אלה בהיסטוריוגרפיה היהודית של המאה הט"ז טרם נידונו בספרות המחקר והם צריכים עדיין לדין ולהוכחה. במקום זה מבקש אני להפנות אליהם את תשומת הלב, ואין כאן המקום להאריך בזה.

⁵⁶ ש"ז הבלין עמד על מגמותיו של הרמב"ם ביצירת הקודקס ההלכתי משנה תורה, לדבריו, אחת מהן הינה מעשה החתימה של התקופה הקודמת: "ומתוך התבוננות במצב זמנו העגום, מצב של שקיעת התורה וירידתה, יכול היה הרמב"ם לראות באלו פרק זמן של שלהי התקופה, ואת עצמו, כחותם תקופת הגאונות" (הבלין, **חתימה ספרותית**, עמ' 190). וראה עוד: הבלין, **חתימה ספרותית**, בעיקר בעמ' 178 - 180; 187 - 192; ולאחרונה ע' אבלמן, 'מעצבי העצב היהודי', **סגולה** 6 (מרחשון תשע"א, אוקטובר 2010), עמ' 59.

⁵⁷ על תופעה זו כמהלך היסטורי המכוון מלמעלה ראה: **עין אי"ה**, על שבת נה, סעיף לג, עמ' 36 - 37.

פרק 1: קורות חייו של ר' כליפא ׳ מלכה ויצירתו הרוחנית

(א) קורות חייו

ראשית נציין כי קורות חייו של ר' כליפא ׳ מלכה (להלן: 'רכב"ם') ידועים לנו כמעט רק מחיבורו 'כף נקי', המעט שנכתב על קורות חייו מצוי בפרסומיו של החכם ש' אל קיים.⁵⁸ רכב"ם נולד בעיר סאפי (Safi) שבמערב מרוקו, במחצית השניה של המאה ה־17. לאחר שהתייתם, נדד ברחבי מרוקו עד שהגיע אל העיר פאס (Fèz), ובה למד תורה אצל ר' יהודה ׳ עטר (1656 - 1737) ור' שמואל צרפתי (1660 - 1713), שניהם מגדולי חכמי פאס בדורם.⁵⁹ לאחר זמן, חזר רכב"ם לסאפי עיר מולדתו.⁶⁰ וכך הוא מתאר:

אַסְפְּרָה שְׁמֵךְ לְאַחֵי בְּתוֹךְ קְהַל אֶהְלֵךְ.⁶¹ לכו שמעו ואספרה כל יראי א-להים אשר עשה לנפשי.⁶² אמרתי לספר לאחים וריעים. נפלאות תמים דעים. על כל הטובה אשר עשה א-להים עמדי. מיום היותי⁶³ עד עת עמדי. [...] ואחר כל אלה קבעתי לימודי במדרש של אדוני מורי ורבי כמוה"ר יוסף בואני די מיסקיטה זצ"ל⁶⁴ [...] בעיר מולדתי אספי יע"ה [=יגן עליה האלהים] בחברת בעלי תריסין ומקשיבים לקולו מהם החכם הגדול המפורסם כמוה"ר אברהם ׳ מוסא ז"ל⁶⁵ וכה"ר

⁵⁸ ראה לעיל הערות 8, 10. עוד נכתב על קורות חייו של רכב"ם אצל: **נר המערב**, עמ' 162, ובהערה רצו; זעפרני, **Letre-Homme**, עמ' 399 - 402; זעפרני, **השירה**, עמ' 58; י' שטרית, 'השירה העברית והערבית-היהודית', בתוך: סעדון, **מרוקו**, עמ' 191 (בשולי העמוד); הערך: **Jewish Encyclopedia 'Kalifa, Moses ben Malka**, עמ' 417 (שם הוזכר בטעות 'Moses'). אציין כי במהלך כתיבת הצעת המחקר העליתי ל'ויקיפדיה - האנציקלופדיה החופשית', את הערך: 'כליפא בן מלכא' בו מתוארים בצורה תמציתית קורות חייו של החכם. וראה גם ב **Jewishvirtuallibrary**, על משפחת MALCA: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0013_0_13088.html

עוד על קורות חייו של רכב"ם ראה:

⁵⁹ על ר' יהודה ׳ עטר ראה: **מלכי רבנו**, ערך יהודה, דף מו ע"ד - נ ע"א; מנור, **בן עטר**; עמאר, **בן עטר**, עמ' 29 - 50.

על ר' שמואל צרפתי ראה: **פאס וחכמיה**, ב, עמ' 229; עמאר, **בן עטר**, עמ' 49 - 50; בר אשר, **הספרות הרבנית**, עמ' 88.

מעניינת העובדה שבשער של מחזור פאס (עליו ראה להלן בעמוד 58) שככל הנראה שיקף את נוסח התפילה של קהילת ה'תושבים' בפאס, מופיעה חתימתו של ר' שמואל צרפתי: "עבד השם ברוך הוא מקוה בחיים / מן יוצר נשמתו ויאמר די לצרתי / שמואל הצרפתי / בן לאדוני אבי כמוה"ר / ישראל יעקב זלה"ה".

⁶⁰ מסתבר שרכב"ם עזב את פאס, מחמת בצורת קשה ורעב שהתרחשו בשנים תפ"א-ב (1721-2), וכך מצויין ב**מלכי רבנו**: "ומשנת תפ"א עד שנת תפ"ב היתה עצירה גדולה [=בצורת גדולה] וגלו כל היהודים שבפאס למקומות אחרים ואינן מוצאין עשרה לכל דבר שבקדושה" (**מלכי רבנו**, 'הקדמת המחבר', דף ב, עמ' ב). עוד על הבצורת בשנים אלו ראה: **נר המערב**, עמ' קעח-קפא; בניהו, **דברי הימים**, עמ' 126 - 128; אלבוים, **פאס**, עמ' 11 - 12.

⁶¹ תהלים כב: כג

⁶² "לכו שמעו וְאֶסְפְּרָה כָּל יִרְאֵי אֱלֹהִים אֲשֶׁר עָשָׂה לְנַפְשִׁי." (תהלים סו:טז)

⁶³ "וַיִּתְפַּלֵּל [יונה] אֶל ה' וַיֹּאמֶר: אָנֹכִי ה'! הֲלוֹא זֶה דְבָרִי עַד הַיּוֹתֵי עַל אֲדַמְתִּי עַל כֵּן קִדְמְתִי לְבְרִיחַ תַּרְשִׁישָׁה." (יונה ד:ב)

⁶⁴ על ר' יוסף בואני די מיסקיטה ראה: הירשברג, **תולדות**, ב, עמ' 257.

⁶⁵ על ר' אברהם ׳ מוסא ראה בהרחבה: בניהו, **אברהם אבן מוסא**, בעיקר בעמ' ט-יח. ואצל: חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, עמ' 25 ובהערה

יעקב נ' צור בכה"ר משה ז"ל⁶⁶ ואחרים⁶⁷ אין מספר. שם גידלני כאב על ברכי חכמתו וספריו.
(מתוך 'כף נקי', דף נד, עמ' ב)⁶⁸

רכב"ם נשאר בעיר הולדתו עד ששוב נאלץ לעזוב "מפחד המלכות". לאחר מכן הוא עבר לעיר אגאדיר (Agadir) שבדרום מרוקו, בה חיבר את חיבורו 'כף נקי'.⁶⁹ ככל הנראה, באגאדיר ניהל רכב"ם עסק משפחתי המבוסס על קשרי מסחר עם קהילת יהודי אמשטרדם.⁷⁰

אולם גם באגאדיר לא שבע רכב"ם נחת. בשנים 1737 - 1738, מופיע קנאי מוסלמי קיצוני במחוז תארודאנת (Atrodat) וגוזר על שריפת בתי הכנסת של כל האזור הדרומי, כחלק מתחילת המרד בשלטונו של מולאי איסמעאיל.⁷¹ תוך כדי דיכוי המהומות באגאדיר, ביום ז' אייר תצ"ז (08/05/1737) נהרגו אשתו ובניו של רכב"ם.⁷²

רכב"ם מחליט להוסיף לשמו את השם 'אסף'. לדבריו שם זה "הוענק" לו בחלום:
והא לך מה שיעדתי להזכיר שנקראתי בשם בחלום בחזיון לילה. בשנת שד"ר [=1744] באשמורת הבוקר ואני ישן ואשמע קול גדול ולא יסף⁷³ מדבר אליי באזני קול לי קורא 'אסף', ואיקץ

⁶⁶ על ר' יעקב נ' צור ראה אצל: **נר המערב**, עמ' 140 ואילך; עמאר, **אבן צור**, עמ' 89 - 124; **משפט וצדקה ביעקב**, פרק המבוא, [לא ממוספר]; בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, 21 - 24.

רכב"ם פונה לר' יעקב נ' צור בבקשה שיפסוק דין בינו לבין גיסו וחותנו ר' יצחק מונדיס בעניין משפטי מסוים. השאלה מופיעה בהרחבה בשו"ת **משפט וצדקה ביעקב**, א, דף קנא.

⁶⁷ כדוגמה לחבריו "האחרים" של רכב"ם נזכיר את החכם ר' אליעזר דאבילה. החכם חי בסך הכל כארבעים ושבע שנים ובמהלכם חיבר כמות מכובדת של ספרי הלכה ('מגן גבורים', 'מים חיים', 'מעייני גנים' ו'שו"ת רב אד"א') ועוד כמה ספרי דרשות על הש"ס ועל התנ"ך. על קורות חייו של ר' אליעזר דאבילה, ראה **מלכי רבנן** (דף כב עמ' א-ב). וראה לאחרונה בהרחבה: **חסד ואמת**, עמ' 67 - 134. נציין כי בספר **מלכי רבנן** מוזכר מעשה שאירע לרכב"ם ולר' אליעזר דאבילה, עם גוי "מכשף אחד" (**מלכי רבנן** דף פ, עמ' א-ב).
⁶⁸ בהבאת מובאות מהחיבור 'כף נקי' להלן (על פי כת"י המצוי באוסף גינצבורג, שמוספרו 315) - האות הראשונה תציין את מספר הדף והשנייה את מספר העמוד. יש לציין כי בציטוטים שהוזכרו או צוטטו על ידי החוקרים שקדמוני, קראתי מחדש בצילומי כתב היד. בנוסף אציין כי בכל מקום בו אביא מובאות מהחיבור 'כף נקי' **ההדגשות** תהיינה שלי, אלא אם כן אציין אחרת.

וראה על אודות **כתבי היד** של הספר 'כף נקי' להלן בעמוד 26.

קטע זה מובא מתוך החלק השני (פל"ח - פרפראות לחכמה) של החיבור. בעמוד זה ובעמוד הבא (נה,א) מביא רכב"ם קיצור של מאורעות חייו ותיאור הניסים שארעו לו בחייו.

⁶⁹ "ולעת טלטלני השם טלטלה גבר מפחד המלכות. עד שבאתי אל המקום הזה מבצר הנ' [קרא] אגדיר. בכתביו סמכני ובמצוותו עלי העלני לעשות בית והון ואשה משכלת וסחורות וספינות וקביעות ישיבות הכל ממנו נמנית." (**כף נקי** נד,ב)

⁷⁰ רכב"ם מתאר בצער את קשיי הפרנסה המרובים שהיו לו וכיצד, בחלומו, "קיבל תנחומין" מ"איש נורא" על כך שפרנסתו "ביגיעה רבא" (**כף נקי** נד,ב). ראה עוד: קורקוס, **הקהילה**, עמ' 39; זעפרני, **Letre-Homme**, עמ' 399 - 400.
⁷¹ ראה לעיל בעמוד 15.

⁷² הירשברג, **תולדות**, עמ' 278 - 279; עיין עוד באלקיים, **שיר תודה**, עמ' 45 - 46, ובהערות שם.

מסורת על הצורה הטראגית בה מת בנו, ראה: מיכלסון, **בית פינטו**, עמ' 165.

כמו כן, ידוע כי רבו של רכב"ם, ר' יעקב נ' צור, נמלט מפאס באותם השנים, וכך מובא בכתביו: "דבר פשוט הוא שאין אדם צריך לשאול על כל אותם שיצאו מערי המערב בשנות הרעב לתפ"צ [=בשנת תצ"ח (1738)] דבורחים מפני סכנת נפשות." (**משפט וצדקה ביעקב**, ב, סימן קמג) עוד בנושא ראה: אלבוים, **פאס**, עמ' 12 ואילך; בר תקוה, **פיוטי יעב"ץ**, עמ' 23.
לאחר זמן, חזר ר' יעקב נ' צור לפאס ונפטר שם.

⁷³ ניתן לשער כי ביטוי זה, "מתכתב" ככל הנראה, עם הפסוקים הבאים, שעניינם הוא קבלת נבואה, ישירות מפי הבורא: "וַתִּשְׁאַנְּנִי רוּחַ וְאָשְׁמַע אַחֲרַי קוֹל רֵעַשׁ גְּדוֹל בְּרוּךְ בְּבֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ" (יחזקאל ג:יב); "כִּמְרִאָה הִקְשֵׁת אֲשֶׁר יִהְיֶה בְּעֵינָי בְּיוֹם הַגָּשָׁם כִּן מְרִאָה הַנִּגְהָ סָבִיב הוּא מְרִאָה דְּמִית בְּבֹד ה' וְאִרְאָה וְאֶפֶל עַל פְּנֵי וְאֲשַׁמַּע קוֹל מִדְּבַר" (יחזקאל א:כח); "אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה דִּבֶּר ה' אֶל כָּל קְהֻלָּתָם בְּהָר מִתּוֹךְ הָאֵשׁ הָעֵנָן וְהֶעֱרַפֵּל קוֹל גְּדוֹל וְלֹא יִסָּף וַיִּכְתְּבֵם עַל שְׁנֵי לְחֹת אֲבָנִים וַיִּתֵּן אֵלָּי" (דברים ה:יח).

ומצאתי הקול יצא מפי [...] ותכף בא בדעתי שחשבון כליפא הוא אסף והוא חשבון נאמן⁷⁴ [ההדגשות שלי] [...] בין בחשבון גדול בין בחשבון קטן. ומיד לא נחתי עד אשר משלי על זה נשאתי. [...] ופירוש 'מאסף שם קדשי' כמו שעושים האשכנזים גם קצת ספרדים שני שמות האחד חול והב' קודש כך כליפא לשון ערבי ואסף לשון קודש. (כף נקי נה,ב)⁷⁵

מסביב לדמותו של רכב"ם נרקמו אגדות שונות, שלעיתים חורגות מן המסגרת היהודית.⁷⁶ אחת מהאגדות עליו מספרת על הדרך בה אבדו כתביו:⁷⁷

וסיבת אבדתם היא הגמון [=הגאון מוריני ורבינו] משה קרקוס ז"ל היה לו חשק בספרים עתיקים כת"י ושלח רבי אהרון ויזמאן ז"ל לחפש אחריהם בערי סוס כי משפחת גדליה שבאבסטרדם [צ"ל: שבאמסטרדם] אבותיהם מאגדיר וקרובים להרב כליפא והיו חפצים להוציא אותם לאור ובקש ומצאם באגדיר ורצה להביאם לידי שולחו והיה רוכב על החמור וכשהגיע לנהר אחר באיית אמיר [?] נטבע הוא וחמורו בנהר ובדרך נס הצילו השי"ת [=ה' יתברך] והחמור וכליו והספרים אבדו במצולות הנהר כך גזרה חכמתו יתברך חבל על דאבדין ולא משתכחי. (שנות חיים, עמ' 13)⁷⁸

קיימת מסורת (יחידאית) לפיה רכב"ם עלה בסוף ימיו לירושלים והצטרף לשיבת מדרש חסידי בית אל.⁷⁹ לעומת מסורת זו, בבית העלמין היהודי שליד העיר אגאדיר נמצא ציון הנושא את שם החכם.⁸⁰ לפי הכיתוב

⁷⁴ כליפא = אסף = נאמן = 141

⁷⁵ באותו ה"משל" (המובא בדף נה,ב) רכב"ם מתאר את ייחוסם של אביו ואמו: אביו - למשפחת מלכה ואמו לבית הַבְּדִיָּשׁ (משפחה שמוצאה מבני לוי). בנוסף הוא מסביר שהשם 'כליפא' (خليفة, Khalifa) נפוץ ומקובל בקרב מלכי ערב ומשמעותו הוא משנה למלך, או שם התואר של המנהיג האסלאמי של האומה.

⁷⁶ ראה: זעפרני, Letre-Homme, עמ' 398; בן עטר, שנות חיים, עמ' 13 - 14; חלמיש, הקבלה בצפ"א, עמ' 44.

על תופעת פולחן הקדושים המשותפים ליהודים ולמוסלמים, ובמיוחד בקרב 'קדושי מרוקו', ראה: בן עמי, קדושים, עמ' 166 - 184 (במאמר זה רכב"ם מוזכר כאחד הקדושים "המשותפים"); 'ח' סעדון ו' פרנקל, 'פולחן הקדושים', בתוך: סעדון, מרוקו, עמ' 269 - 271; בן עמי, צדיקי, עמ' 174; ולאחרונה: ביזי, הגדת אגדיר, עמ' 80 - 84.

⁷⁷ דוגמאות אחרות לגורל המר לו "זכר" כתבי היד של חכמי מרוקו, ראה למשל: תדגי, דפוס פאס, עמ' 18 - 27, בעיקר בעמ' 26.

⁷⁸ אגדה נוספת (המובאת בשנות חיים, עמ' 14) מספרת על כך שפעם אחת הגיעו הספינות של רכב"ם מלאות סחורה בעצם יום כיפור, ורצה רב החובל "לקבל הסחורות" (הכוונה כנראה, להחתיים את החכם-הסוחר על קבלת הסחורה). ומכיון שהיה יום כיפור צעק רכב"ם: "רבונו של עולם! הבלי העולם רוצים לבטל אותי מעבודתך! יהי רצון שירדו כולם לתהומות". וכך קרה, הספינות טבעו, ורק תרני הספינות 'הציצו' מעל פני המים. בעקבות מעשה זה הפך החכם לעני מרוד ובעל יסורים. עדות נוספת לאגדה זו, ראה: מיכלסון, בית פינטו, עמ' 71. ניתן לשער כי רוב המפיצים של האגדות על אודות רכב"ם משתייכים בצורה זו או אחרת ל'שושלת משפחת פינטו'. ראה: מיכלסון, בית פינטו, עמ' 64 - 71; וראה צילומים המוכיחים טענה זו שם בעמ' 155.

⁷⁹ מסורת זו משתקפת בדברי הרב טולדיאנו: "השערת זאת נוסדה על מה שראיתי ברשימת חכמי ישיבות ירושלים בשנת תק"ח שנדפסה בהמעלות לשלמה מר"ש חזן דף ק"ב-ג', שם בין חכמי מדרש "חסידי בית אל" נרשם "שלישי ח"ר כליפא חסיד" (נר המערב, עמ' 162 ובהערה רצו)

יש לציין כי חלמיש לא מקבל את דברי טולדיאנו ולכן הוא "מקטלג" שני חכמים-מקובלים שונים: 'ר' כליפא ו' מלכא' מאגאדיר ו'ר' כליפא חסיד' מירושלים. ראה: חלמיש, הקבלה בצפ"א, עמ' 44. וכן אצל: בן עמי, קדושים, עמ' 441 ובהערה 8.

⁸⁰ תמונות מצבתו ראה: http://www.mytzadik.com/tadik.asp?kever_id=376&safaid=6; וגם:

http://www.communautejuiveagadir.com/CJA/cimetierejuifagadir/page_rkmpag.html

שעל המצבה רכב"ם נפטר בג' אלול.⁸¹ שנת פטירתו לא ידועה בוודאות וכנראה שנפטר לאחר שנת 1756,⁸² באגאדיר.⁸³

(ב) יצירתו הרוחנית⁸⁴

רכב"ם נודע כתלמיד חכם ומקובל,⁸⁵ פייטן ובלשן,⁸⁶ בעל השכלה כללית רחבה, לרבות הבנה בחכמת היצירה המוסיקאלית וידיעת שפות רבות - ערבית, ספרדית ואיטלקית. החכם הביע את דעתו בסוגיות הלכתיות שונות בצורה חריפה וברורה, הוא לא נרתע מפולמוס עם הקהילה היהודית המקומית (ה'תושבים') ועם בני קהילתו (ה'מגורשים')⁸⁷ ואף לא עם הנוצרים.⁸⁸

רכב"ם חיבר חיבורים רבים, אך לא עלה בידו להדפיס אף לא אחד מהם, כל מה שנשאר מחיבוריו נותר בכתב יד. מלבד חיבורו 'כף נקי', המהווה את נושא עבודתנו, מוכרים לנו מספר חיבורים נוספים.

⁸¹ בשנת 1965 העתיקה הממשלה המרוקאית את מקום קבורתו של רכב"ם מבית העלמין ובנתה מצבה של שיש על קברו. ההילולא המסורתית של רכב"ם נערכת בתאריך ה' בתמוז, בו התקיים טקס העתקת המצבה ("ויעתק צור ממקומו"). בן עמי, **קדושים**, עמ' 441.

מקום קבורתו של רכב"ם משמש כיום כמקום התכנסות באזכרות לזכר נספי רעש האדמה באגאדיר (שאירע בר"ח אדר תש"כ 29/02/1960) ובאירועים אחרים, ראה: בזיז, **הגדת אגאדיר**, עמ' 15; מיכלסון, **בית פינטו**, עמ' 157.

⁸² השערותנו זו מבוססת על התיארוך האחרון שנמצא בספר 'כף נקי': "גמרתני ענין זה בשלהי אייר שנת אשירה לה' לפ"ק [05/1756] כל אלה דברי טינא וחסף הוא אסף" (**כף נקי** ל.א.).

⁸³ לפי המסורת המעידה על כך שרכב"ם עלה לירושלים, מקום קבורתו אינו שוכן באגאדיר, אלא דווקא בבית העלמין היהודי בהר הזיתים בירושלים. חיפשתי את מקום ציונו של החכם בהר הזיתים, בסיוע פרויקט המיפוי שמפעילה עמותת 'עיר דוד'. למרבה ההפתעה גיליתי כי קיימת מצבה בבית העלמין העתיק, בחלקת 'עדת המערביים', שמתוארכת לסוף המאה הי"ח (1760 ואילך). על המצבה (גוש 42, חלקה 5, מספר 42) מצוין: "כליפא ת.נ.צ.ב.ה." ותו לא. לאחר סיור מעמיק שערכתי שם, נראה כי אין בממצא זה כדי לפתור את החידה בעניין קבורתו "הכפולה" של החכם.

אין זו הפעם הראשונה בה אפשר לדבר על התופעה של קברי צדיקים "כפולים" - בירושלים ובגולה, אצל חכמי הספרדים. כדוגמה, מקום קבורתו של ר' יוסף חיים בן אליהו מבגדד מצוין בהר הזיתים וגם בבגדד (!), עוד בנושא ראה אצל: רגב, **דרשות**; רגב, **ספרות**. אגדה אחרת על פטירתו של רכב"ם ראה: מיכלסון, **בית פינטו**, עמ' 67, בבסיס האגדה עומד מעשה של עליית נשמה בזמן אמירת קדושת 'כתר'.

⁸⁴ ראה: אלקיים, **ענייני לשון**, עמ' 201; אלקיים, **נוסח**, עמ' 63 - 65; אלקיים, **שיר תודה**, עמ' 44 - 45.

⁸⁵ ר' יהודה קוריאט נעזר בספרו של רכב"ם על מנת להסביר את "סודות האותיות הנאצלות בספי[רות]", שזהו עניין קבלי מובהק: "וכבר נתעורר בזה מור זקנינו [...] עמוד הימני הרב המובהק הדר בין החסידים כמוהר"ר ר"ך'ן מלא זצוק"ל בספר הבהיר כף ונקי" (**מאור ושמש**, דף יג, עמ' ב).

לעומתו, ר' יעקב רַקָּח, בספרו **שולחן לחם הפנים**, נעזר ב'כף נקי' על מנת להסביר את דברי **השולחן ערוך** (אורח חיים ה:א), בנוגע לניקוד שם ה': "ובקריאת הדל"ת דשם אדנ"י שהיא בחולם ראיתי להרב כף ונקי כת"י להרב מוהר"ר כ'ליפא בן מלכה ז"ל מחכמי המערב שכתב וז"ל על דברת [...] מבטא שם השם ב"ה בכנוי אדנות יש לי תוכחת מגולה נגד כמה ת"ח שטעו בקריאתו" (**שולחן לחם הפנים**, חלק א', דף 34, שורות 1 - 20, מצוי עדיין בכתב יד). ראה **פקסמיליה של כת"י זה בנספח (7)**.

ראה: חלמיש, **המקובלים במארוקו**, עמ' 220; חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, עמ' 44; חלמיש, **הנהגות קבליות**, עמ' 137 - 138; חלמיש, **היצירה הקבלית**, עמ' 41; בן עמי, **קדושים**, עמ' 441.

⁸⁶ ראה: חלמיש, **הנהגות קבליות**, עמ' 391.

⁸⁷ כך למשל התפלמס רכב"ם עם ר' חיים ה' עטר שרצה להחמיר ולאסור אכילת ארבה (בניגוד למנהג המגורשים) והוגדר במחקר כ"ראשון המשיגים על ר' חיים בן עטר". ראה עוד: **מזמור לדוד**, הקדמה [ללא ציון עמודים]; עמר, **Eating of Locusts**, בעיקר עמ' 194 - 196; עמר, **הארבה**, עמ' 68 - 69.

⁸⁸ החלק החמישי של 'כף נקי' הוא 'משובה נצחת' - תיעוד ויכוח של רכב"ם עם הנוצרים, ראה להלן בעמוד 25.

החיד"א ור' יוסף בן נאים⁸⁹ מזכירים חיבור של רכב"ם בשם 'רך וטוב' שנכתב על השולחן ערוך, שאבד לנו במרוצת הדורות. אלקיים טוען כי ייתכן שרכב"ם חיבר כמה אנתולוגיות בתחום ספרות המוסר וייתכן שגם חיבור הקשור לתופעת השבתאות במרוקו.⁹⁰

כאמור, רכב"ם עסק גם בפיוט, בחריזה ובשירה. שריד למפעלו זה נדפס ברוב המהדורות הראשונות של סדר קריאי מועד (קושטא, תצ"ו - ליורנו, תרפ"ב) בסיום התיקון להושענא רבה,⁹¹ שם נדפס השיר "לא אל עליון נורא... מזמור שיר לאסף". לדברי המדפיסים, פיוט זה לקוח מספר פיוטיו - 'קול רנה' - שלצערנו, אין לנו יודעים דבר אודותיו.⁹² מלבד אלו, נותרו בכתבי יד עוד מספר פיוטים המיוחסים לרכב"ם, שעולם המחקר עדיין לא עסק בהם ורובם לא הובאו עדיין לדפוס.⁹³

בנוסף, קיימים שני פיוטים שנכתבו על ר' כליפא ו' מלכה וגדולתו, האחד הוא 'האד לקצידא' (=זו ה'קצידה')⁹⁴ והשני הוא פיוט 'אני הן נכסף', שחיבר ר' יוסף מלכה.⁹⁵

⁸⁹ חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים - ערך: 'כף נקי', מערכת גדולים - ערך: 'כליפא בן מלכא'; ר"י בן נאים, מלכי רבנו, ערך: 'מו"ה כליפא בן מלכא'.

יש לציין כי החיד"א מזכיר את רכב"ם פעמים נוספות בספריו, ראה למשל: מחזיק ברכה, אורח חיים, סימן תקי"א, סעיף א. החיד"א מביא ראייה מ"כתבי החכם השלם החסיד המלומד בנסי' כמה"ר כליפא ו' מלכא מהעיר אגאדיר", על כך שמותר לעשן טבק ביו"ט (במקטרת?). בתנאי שהאש תועבר מנר הדלוק מערב יום טוב.

ר"ד עובדיה (פאס וחכמיה, ב, עמ' 237) מזכיר אף הוא את החיבור 'רך וטוב', אך הוא מתבסס על דברי החיד"א. כמו כן, הוא מציין כי החיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"ב, סימן ל"ח) מביא ראייה מהספר 'כף נקי' למחלוקת שהיתה "בין חכמי המערב" האם לנגן באמירת שם ה'.

לאזכורים נוספים של רכב"ם וכתביו במרוצת הדורות ראה אצל: חלמיש, הקבלה בצפ"א, עמ' 44, ובהערות בעמ' 185. וכן להלן בעמוד 28 ואילך.

אגרת הקשורה לרכב"ם פורסמה בספר פאס וחכמיה (ב, עמ' 327 - 328, ובהערות בעמ' 237) בה מתבקש החכם על ידי אב"ד, הרב חיים טולדיאנו (עליו ראה: פאס וחכמיה, ב, עמ' 233) לארח "בחוור א' [חד] יוסף טולדיאנו" שנמצא בדרכו לעיר אגאדיר.

⁹⁰ אלקיים, פיוט, עמ' 87; אלקיים, שיר תודה, עמ' 44 - 45 ובהערה 6.

⁹¹ עיין למשל: קריאי מועד, ליורנו, תרפ"ב, עמ' רלד; ליורנו תרי"ב, דף ר, עמ' ב (ובמהדורה נוספת מאותה השנה - דף קז, עמ' ב); ליורנו, תרט"ו, דף קח.

סדר 'קריאי מועד' נדפס לראשונה בשנת תצ"ו (1736) ועד ימינו יצא בעשרות מהדורות. ספר זה הוא סדר תיקונים על פי תורת הסוד לשלשה מועדים: ליל שביעי של פסח, ליל שבועות וליל הושענא רבה. כל תיקון מבוסס על לימוד קטעים מתוך החומש, הנביאים והכתובים ועוד קטעי מדרש, תלמוד, הלכה וזוהר. קהילות רבות מבני עדות המזרח (והמערב) עורכים ערבי לימוד על פי סדר התיקון הנ"ל. עם זאת, יש לציין כי החיבור ומקורותיו לעיתים שנויים במחלוקת (כדוגמה: חלקים מתיקון ליל של פסח מבוססים על הכתוב בספר 'חמדת ימים'). מעניין הדבר ששירו של רכב"ם לא נדפס בהדפסות החדשות של סדר 'קריאי מועד' עיין למשל בסדר קריאי מועד - חזון עובדיה, ירושלים תשנ"ז.

⁹² ראה בהערה 90.

⁹³ רכב"ם מצוטט בקבצי פיוטים מצפון אפריקה החל מהמאה הי"ח. מספרי סרטי המיקרופילמים בהם מופיעים הפיוטים במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שעל יד הספרייה הלאומית בגבעת רם בירושלים (להלן: 'מכון לתצלומי כת"י'), הם: F26199; F43587; F20397; F37569; F36879; F43627; F38231; F31546; F43584; F37642; F38232; F37629; F37630; F49074; F43568; F601; F43596. במהלך עבודתי, עזרתי למכון לתצלומי כת"י לקטלג את הפיוטים.

⁹⁴ שיר זה נדפס בגיליון בפני עצמו. מספרו בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי: L657.

לסוג השירה המכונה 'קצידה' העלו החוקרים שלוש משמעויות: שיר מגמתי, שיר קצוב לשני חלקים, 'שירה' הנמסרת כאגרת. תודתי נתונה לפרופ' צבי לנגרמן שהעמידני על כך. עוד בנושא ראה: מלאכי, סוגיות עמ' 108 - 114; אמזלג, הקצידה, עמ' 88 - 93.

⁹⁵ שיר זה הובא אצל אלקיים, שיר תודה, עמ' 49 (מספרו בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי הוא: L656).

כמו כן, נמצאו כתבי יד נוספים שמזכירים את רכב"ם ואת ספרו 'כף נקי' ועדיין לא נחקרו, ובהם פירוש לפרקי אבות (שלא ברור מי מחברו) וספר על ענייני רפואות.⁹⁶

⁹⁶ מספרי סרטי המיקרופילמים בהם מופיע הפירוש למסכת אבות, במכון לתצלומי כת"י הם: F31311; F35177. מספר סרט המיקרופילם של קובץ ענייני הרפואות (שבסופו יש הלכות שחיטות וטריפות) במכון לתצלומי כת"י הוא: F73832.

פרק 2: הספר 'כף נקי' - שמו, מבנהו, כתבי היד ואזכוריו

גולת הכותרת ביצירתו התורנית של ר' כליפא נ' מלכה היא הספר 'כף נקי'.

ספר כף נקי שחברתי אני הצעיר טינא וחסף.⁹⁷ שמי קדש הוא אסף. שפל רוח ודכא.⁹⁸ הנקרא

כליפא נ' מלכה. (כף נקי א,א)

ראשית נתאר את החיבור ומבנהו ולאחר מכן נעסוק בכתבי היד, כפי שהגיעו לידינו.

(א) שם הספר

ככל הנראה, רכב"ם ייחד בתחילה את השם 'כף נקי' להגהות שערך וכתב על גליון המחזור הספרדי שיצא לאור באמשטרדם בשנת תפ"ח (1728) בבית הדפוס של ר' אברהם בן רפאל חזקיהו עטיאש.⁹⁹

ידוע תדע אהובי הקורא כי כל מעשי בהגהתי זו תסוב על הרוב על מחזור הנדפס ע"ד [=על דפוס]

ר"א עטיאש באמשטרדם ש' [נת] תפ"ח [=1728] ואגב אניף ידי על שאר הדפוסים ורוב הגהות

אלו כבר כתבתים על גליון הסדור ההוא [ההדגשה שלי] ולפעמים העתקתים בלשונם וזה החלי

וה' אלהים יעזור לי. (כף נקי, 'התנצלות', ג,א)

בערוב ימיו אסף רכב"ם את מיטב חיבוריו בנושאים שונים, צירפם להגהות על מחזור התפילה, וכל אלו חברו

לחיבור אחד בשם 'כף נקי'.¹⁰⁰ נצטט מלשונו:

⁹⁷ בחזון נבוכדנאצר (דניאל ב:לג) מתואר פסל גדול שאצבעות רגליו עשויות מברזל וחרס, רכב"ם בענווה רבה מכנה את עצמו (ואת "אצבעות" ספרו) כבנוי מטיט וחרס.

⁹⁸ "פי כה אָמַר רָם וְנִשְׂאָ שֶׁכֶן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֶשְׁפֹּן וְאֵת דָּפָא וְשֶׁפֶל רִיחַ לְהַחֲיוֹת רִיחַ שְׁפָלִים וְלְהַחֲיוֹת לֵב נְדָפָאִים." (ישעיהו נז:טו)

⁹⁹ נביא את כותרת מחזור אמשטרדם תפ"ח במלואה:

סדר תפלות ותחינות הפזמונים והפטרות מדי חדש בחדש ומדי שבת בשבתו וגם כל הפרשיות שבשני וחמישי כמנהג

ק"ק ספרדים יע"א. והוספנו על הראשונים כמה דברים ומעלות טובות כאשר עין הקורא בו תחזינה מישרים. הוגה בכל

מאמצי כוחנו. מכל שגיאות שנפלו בתפלות שנדפסו לפניו. ביופי נייר ודיו וגם באותיות. כאשר שמנו באותות.

עורכי ההגהות במחזור זה הם ר' אברהם דא-קושטא אבנדא ור' שמואל די-שלמה הקטן. המגיהים טרחו והאריכו לבאר את הסיבה להדפסת סידור זה:

יען וביען נפלו שגיאות אין מספר באשר קדמוהו ואנחנו נערנו חצננו להעמידו על יושר האמת והצדק ואתה תחזה בו עוד

נוספות כלם מחדש יבואו להקל על המתפללי לפני ה' מדי יום ביומו [...] כי על זה הדפוס יגענו יותר משנה אחת

לעשותו יותר טוב מכל אשר קדמוהו כדפוסים בלי שגיאות. (מחזור אמשטרדם תפ"ח, 'אל עין הקורא')

מחזור זה בנוי מארבעה חלקים (בחמישה כרכים): א. תפילות חול, שבת, ר"ח, חנוכה ופורים. ב. תפילות שלושת הרגלים. ג. סדר

ארבעת התעניות. ד. תפילות ימים נוראים (2 כרכים). בהמשך הדיון נזכיר כי גם הגהותיו של רכב"ם בנויות על פי הסדר הזה.

אציין כי לצורך המחקר צילמתי את כל ארבעת החלקים של מחזור אמשטרדם תפ"ח, על מנת להבין את מהות ההגהות המופיעות

ב'כף נקי'. תודתי נתונה לד"ר דב הכהן מספרית מכון בן-צבי, ולגב' יעל אוקון מהמכון לתצלומי כת"י שסייעו מעל

ומעבר על מנת שאצליח לעשות זאת. ראה בנספח (5) מספר עמודי שער של המחזור ואת הקדמת המדפיסים.

בל נשכח כי בשנת 1728 יצאו לאור באמשטרדם לפחות שלושה סידורים אחרים המיועדים לקהילת הספרדים, והם: מחזור

תפילות, סדר תעניות, ותיקון ליל שבועות והושענא רבא.

ככל הנראה, חברו מספר גורמים שהביאו לשפע ולריבוי הוצאות לאור של סידורים וחיבורים בתקופה הזו, דווקא באמשטרדם.

ביניהם, ביטול הדפוס העברי בליוורנו, הקמת בתי דפוס חדשים באמשטרדם בניהולם של רבנים, ועוד. ליתר פירוט בסוגיה זו עיינו:

בניהו, העתקת הדפוס, בעיקר עמ' 42 - 44; עמינח, הדפסת ליוורנו, עמ' 576 - 580.

¹⁰⁰ אלקיים, שיר תודה, עמ' 44 - 45 ובהערות שם.

אלא שזאת היא מלאכתי. מנעורי עד אשר זקנתי ושבתי.¹⁰¹ כן דרכי להעלות בקלפים וניירים [כך במקור]. את כל הדברים לעיתות הפנאי. לרגל המלאכה אשר לפני.¹⁰² מעסקי דרך ארץ מאד רבו עלי.¹⁰³ [...] אם יתחדש לי במקרא ש"ס או מתניא. או נשאלתי או בנתי וסלקא לי שמעתא אליבא דהלכתא. העליתי אותו על ספר קטן. הכמות והאיכות וסדרתיו. [...] ולא עצרתי כח לעשותו בכלל החבורים. ולתת לו שם בין הספרים. כי ידעתי כמוהו באם. לפני הדנים בסקירה אחת [מחוק] עין ולא מידי. יחדשו כל מה שאוכל לחדש בימי חלדי. [...] אמרתי להעלותו על ספר למשמרת. להיותו לי למזכרת. ואם יהיה עמדי אלהים. לתת חנו בעיני איש משכיל ירא אלהים. אשר ידו משגת במאודו. למלאת בו את ידו. להדפיסו כי קטן הוא. הנו שכרו אתו ופעולת לפניו אלהים ירצהו. (כף נקי, 'התנצלות', ב-ב-ג, א)

בפתיחה לחיבור מסביר רכב"ם כי שמו של הספר מרמז לחמשת חלקיו, בדומה לכף יד אשר לה חמש אצבעות:

וקראתי שמו כף נקי ליחס לו חמשת חלקיו לכף א' [=? אשר או אחת] מקושרים בו חמשה אצבעות. ידמה בשמו לשם ספר 'שתי ידות' מוהר"ם ז"ל¹⁰⁴ שחלקו לעשרה אצבעות, כל אצבע למין חכמה אחת, ואני עני ואביון די לו בכף אחת של חירובין¹⁰⁵ [כך במקור] כעני פשט ידו לפניו ממחציתו ולקט ב' ג' גרגרים בחמש אצבעות. (כף נקי א, א)¹⁰⁶

בהמשך הפתיחה מביא רכב"ם "טעמא אחרינא" לבחירת שם הספר 'כף נקי':

ע"ש [=על שם] שני שמותי קדש וחול.¹⁰⁷ אס"ף כליפא ששניהן שוים בחשבון קטן וגדול שם הוא ושניהם עולים רפ"ב וכן הוא חשבון כף נקי שעולה ר"ס והם חשבון קטן כף נקי וחמש אותיותיו

כאן המקום לציין כי מרבית החכמים המכירים את הספר, מכנים אותו 'כף ונקי', בתוספת וא"ו החיבור. וראה עוד להלן בעמוד 28.
¹⁰¹ הביטוי 'זקנתי ושבתי' רומז לנאומו האחרון של שמואל הנביא, בו הוא מתאר את ניקיון כפיו: "וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל הִנֵּה שָׁמַעְתִּי בְּקִלְכֶם לְכָל אֲשֶׁר אָמַרְתֶּם לִי וְאִמְלִיךְ עָלַיְכֶם מְלָךְ. וְעַתָּה הִנֵּה הִמְלַךְ מֵתְהַלֵּךְ לְפָנֶיכֶם וְאֲנִי זָקֵנְתִי וְשִׁבְתִּי וְיָבֵנִי הֲנִים אֶתְכֶם וְאֲנִי הַתְּהַלְכְתִּי לְפָנֶיכֶם מִנְעָרִי עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמואל א יב:א-ב).

¹⁰² בביטוי זה רומז החכם לפעולה שעתידיה להיות רק בעתיד (לבוא): "וְעֵבֶר נָא אֲדֹנָי לְפָנַי עֲבְדוּ וְאֲנִי אֶתְנַהֵּלָה לְאִטִּי לְרַגְלֵי הַמְּלָאכָה אֲשֶׁר לְפָנַי וּלְרַגְלֵי הַיְלָדִים עַד אֲשֶׁר אָבֵא אֶל אֲדֹנָי שְׁעֵירָה" (בראשית לג:ד).

¹⁰³ ייתכן שרכב"ם רומז כאן על 'חוסר הברירה', בדומה לדברי המשנה: "ומנין לכשיצא אחד מן הדיינים לא יאמר אני מזכה וחבירי מחייבין אבל מה אעשה שחבירי רבו עלי" (משנה סנהדרין ג:ז).

¹⁰⁴ ר' מנחם בן יהודה די לונזאנו (קושטא[?], 1550 - ירושלים, 1617). הספר **שתי ידות** יצא לאור לראשונה בונציה בשנת ה'שע"ח (1618).

¹⁰⁵ רומז לדברי הגמרא המספרת על מעלתו של ר' חנינא בן דוסא המסתפק במועט: "דאמר רב יהודה אמר רב: בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת: כל העולם כולו נוזנין בשביל חנינא בני, וחנינא בני - די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת." (תלמוד בבלי ברכות יז:)

¹⁰⁶ עיין עוד אצל: זעפרני, **השירה**, עמ' 58 ובהערה 52.

כפי שתארנו לעיל, רכב"ם עמד בקשרי מסחר עם קהילת אמשטרדם, ואף עם המדפיסים העבריים. השערה מסתברת היא כי ייתכן שבשם החיבור 'כף נקי' הוא ניסה "להתכתב" עם החיבור 'קב ונקי' שחיבר בשנת 7-1696 ר' אלישע ב"ר אברהם ("אב"ד דק"ק ספרדים בעיר אמשטרדם") והוא פירוש 'קצר וקולע' על שישה סדרי משנה. עוד בנושא ראה בהקדמת **משנה סדורה**; ואצל: חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, בהערות בעמ' 185.

¹⁰⁷ וראה לעיל בעמוד 19, בעניין הוספת השם 'אס"ף'.

בספרות הרבנית קיימת תופעה רווחת של רמיזת שם המחבר בספרו. הַד לתופעה זו ניתן לראות לדוגמה בשם ספרו הקדום של ר' אלעזר מגרמיזא (ורמס, 1165[?] - 1240[?]): "וקראתי הספר הזה: רקח בשמי: אלעזר, וסימן ר' רקח מרקחת מעשה ר' קח שמו 'אלעזר בן

הם רפ"ב והוא חשבון רמב"ם שקויתי לאל י"ת[ברך] יהי פי שנים ברוחו לי ששני שמותי כלולים

בשמו. (כף נקי א,א)

דבר נוסף אותו ראוי להזכיר כעת הוא שמו של הספר, כפי שמובא על ידי חכמי הדורות. החכמים שהכירו את הספר, לעיתים כינו אותו בשם 'כף ונקי' ולעיתים בשמו המקורי 'כף נקי'. כמו כן, קיימים כינויים נוספים לספר, בעיקר בקרב החכמים שהזכירו אותו ב'כלי שני'.¹⁰⁸

(ב) מבנה הספר

כאמור, בספר זה מאגד רמב"ם חמישה נושאים.¹⁰⁹ נסקור בקצרה את חמשת ה"אצבעות" שבספר, על פי כתב יד גינצבורג 315:¹¹⁰

א. 'כף נקי' (מופיע בדפים: ג,א - מה,א)

ב. 'פרפראות לחכמה' (מופיע בדפים: מה,ב - סב,ב)

ג. 'שכחה ולקט' (מופיע בדפים: סג,ב - עב,ב)

ד. 'משכיל לאסף' (מופיע בדפים: עג,א - פד,א)

ה. 'משובה נצחת' (מופיע בדפים: פב,א - צב,ב)¹¹¹

וביתר פירוט:

א. "אצבע" ראשונה: 'כף נקי' - הגהות והערות על מחזור התפילה

בחלק זה רואה רמב"ם את עיקר יצירתו - "כי התפילה היא עיקר העבודה" (כף נקי מה,א). חלק זה מורכב מארבעה חלקי משנה:¹¹² 1. הגהות על תפילות חול ושבת, ראש חודש, חנוכה ופורים (דפים: ג,א-כא,ב). 2. הגהות על תפילות שלושת הרגלים (דפים: כב,א-כט,ב). 3. הגהות על תפילות ארבעה צומות (דפים: כט,ב-לב,ב). 4. הגהות על סדר תפילות הימים הנוראים (דפים: כט,ב-מה,א). מרבית ההגהות של רמב"ם מוסבות על חלקי המשנה הראשון והשני. ההגהות על סידור התפילה של ימות החול מלאות ומורכבות יותר מאשר ההגהות על תפילות הימים הנוראים. ייתכן שהסיבה לכך היא שההגהות נכתבו לראשונה על גליון המחזור, ומטבע הדברים, סידור התפילה של ימות החול היה נמצא לעיתים מזומנות יותר בידיו של המחבר.

¹⁰⁸ 'יהודה, כל אדם צריך לרשום שמו בספרו' (ספר הרוקח הגדול, 'הקדמה', עמ' 30). דוגמה נוספת ראה: מועד לכל חי, 'פתיחת הספר', דף ז-ח.

¹⁰⁹ ראה להלן בעמוד 28 ואילך.

¹¹⁰ תיאור חלקי של החיבור וחלקיו ראה: אלקיים, פיוט, עמ' 87; אלקיים, שיר תודה, עמ' 45; אלקיים, נוסח, עמ' 63 - 64.

¹¹¹ על כתבי היד ותיאורם, ראה להלן בעמוד 26. ראה בנספח (2) את איור כף היד, כפי שמופיעה בכת"י גינצבורג 315.

¹¹² אמנם החלק הרביעי 'משכיל לאסף' מסתיים בדף פד עמוד א, אך בינו לבין החלק החמישי 'משובה נצחת' מופיע באוסף גינצבורג חיבור אלכימאי שאיננו שייך לספר 'כף נקי'. כך קרה שהחלק החמישי מופיע לאחר כעשרה דפים ומתחיל שוב בדף פב עמוד א.

¹¹³ ביצירת ארבעת חלקי המשנה הללו (כמו גם בסדר ההערות על סידור התפילה) הלך רמב"ם, ככל הנראה, בעקבות שיטתו של סידור רס"ג. ראה: ש' אסף, 'מבוא', בתוך: סדור רס"ג, עמ' 19 - 20. יש לציין כי גם המדפיסים של מחזור אמשטרדם ערכו את ארבעת חלקיו בסדר דומה, ראה לעיל בהערה 99. על הקשר בין סידור רס"ג ל'כף נקי', ראה: אלקיים, נוסח התפילה, עמ' 68 - 70.

בשלב זה ראוי לציין כי למרות שרכב"ם משתמש במונח "הגהות" וכך גם בהקדמתו לחיבור, ה"הגהות" אינן רק הגהות לשון ונוסח אלא חיבור מקיף המתבסס על מחזור התפילה המורכב ממספר סוגי הערות. בהגהותיו הוא עוסק בסדר התפילות, מציאת מקורות (למנהגים בכלל, ולמנהגי התפילות בפרט), שאלות ותשובות, הכרעות הלכתיות, פיוטים, ונושאים נוספים הנגזרים מהגהות אלו.

ב. "אצבע" שנייה: פל"ח¹¹³ - 'פרפראות לחכמה'

בחלק זה מאסף רכב"ם את חידושי, ומסתבר כי זהו שילוב של כמה חיבורים קודמים שלו, וביניהם: 'אזנים לתורה' - "על הסימנים לקצת כללי דינים", ו'מעשה נערו' - "על קצת חיבורים, לקחת מוסר השכל"¹¹⁴. בשלשת העמודים האחרונים של חלק זה מופיעים שלשה איורים של גלגלים.¹¹⁵

ג. "אצבע" שלישית: שו"ל¹¹² - 'שכחה ולקט'

חלק זה הוא 'השמטות' משני החלקים הקודמים, כולל הוספות לחלק הליטורגי.

ד. "אצבע" רביעית: 'משכיל לאסף'

נראה כי חלק זה כולל בתוכו את חידושי של רכב"ם על דברי חז"ל. וגם "לקצת מימרות שהייתי משתעשע בהם" (כף נקי א,א).

ה. "אצבע" חמישית: 'משובה נצחת'

בחלק זה מופיעים קורותיהם של "קצת מהויכוחים שנתווכחתי עם מי שאינו ב"ב [=בן ברית] להשיב לאפיקורוס" (א,א); "יען שאמרו חז"ל דע מה שתשיב לאפיקורוס ראיתי לְסַפֵּר הַנֶּה מה שנתווכחתי בימי חלדי עם קצת נוצרים" (פב,א). ייתכן לומר כי מצורת העריכה והסידור של הספר אפשר ללמוד כי רכב"ם הכין את 'כף נקי' לדפוס, לדאבונו, דבר זה לא עלה בידו.¹¹⁶

(ג) כתבי היד

מהספר 'כף נקי' נותרו שני עותקים בכתב יד: א. כתב יד 1006 בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים, בו נמצא חלק קטן מן החיבור השלם. ב. וכתב יד גינצבורג 315 בספריית מוסקבה ברוסיה, אשר בו נמצא החיבור בשלמותו. נתאר את כתבי היד בהרחבה:

¹¹³ ראשי התיבות 'פל"ח' ו'שו"ל' צוינו כך על ידי רכב"ם במקור.

¹¹⁴ אלקיים, שיר תודה, הערה 6; אלקיים, נוסח, הערה 19.

¹¹⁵ ראה דוגמה לאיורי הגלגלים בנספח (4).

¹¹⁶ וראה לעיל בעמוד 19 את האגדות על אובדן ספרו של רכב"ם.

א. כתב יד ירושלים 1006¹¹⁷

פליאוגרפיה:¹¹⁸ גודל 10*15 ס"מ. 39 דף. כתיבה ספרדית רהוטה. כתוב בידי סופרים אחדים.¹¹⁹ בכתב יד זה מובאת אגרת המחבר לר' יצחק בן שלמה ישורון שבה רשם [המחבר] פרטים ביוגרפיים על עצמו. על פי הקולופון העתקת כתב יד זה (מתוך כתב היד שבאוסף גינצבורג [?], או מחיבורים אחרים) התחילה באגאדיר בתאריך כ"ו תמוז התקי"ד (16/07/1754).¹²⁰ וכך נכתב בעמוד השער של כתב היד:

זה ספר כף נקי שחבר החכם השלם הדיין ומצויין כמוהה"ר כליפא נ' מלכה נר"ו יאיר אה"ר [=אמן יהי רצון] תהיא [=תהיה] רא' [שית] מלאכה יום שלישי בשבת ששה ועשרים יום לחדש תמוז בשנת הבק"ר או"ר [=התקי"ד = 1754] לפ"ק פה אגאדיר יע"א [=יגן עליה אלהים] בסדר ככל היוצא מפיו יעשה.¹²¹

כתב יד ירושלים הגיע לידי של ר' יעקב רקח (לוב, 1800 - 1891), שאף ציין את שמו בעמוד האחרון של כתב היד: "ע"ה [=עבד השם] יעקב רקח. בהמשך הדף, מוזכר שמו של ר' גבריאל רקח שהיה נכדו של הרב ציון רקח (אחיו של ר' יעקב), שהעביר את כתב היד כ"תרומה למכללה העברית של ירושלים ניסן תרפ"ט".¹²² בקצה התחתון של העמוד מלמטה כתוב באיטלקית "גבריאל רקח", עם ציון התאריך והמקום: "טריפולי אפריל 1929".¹²³

נציין כי בכתב יד ירושלים מופיע רק החלק הראשון של הספר 'כף נקי' וגם הוא איננו שלם. מתוך החלק הראשון חסר חלק המשנה הרביעי - הגהות על תפילת ימים נוראים.

ב. כתב יד גינצבורג 315¹²⁴

בשל הבעייתיות בפליאוגרפיות בכתבי היד שמקורם באוסף גינצבורג, קשה להביא פליאוגרפיה מלאה.¹²⁵ עם זאת, מתוך עיון בצילום כתב היד¹²⁶ העליתי מספר נתונים: גודל: 15.5*21.5 ס"מ (בקירוב). 93 דף (על פי

¹¹⁷ כתב יד זה הוקדש לר' יצחק שלמה ישורון מאמסטרדם. ראה: אלקיים, **שיר תודה**, הערה 8.

¹¹⁸ על פי קטלוג **המכון לתצלומי כת"י**.

¹¹⁹ כל פסקה מתחילה באות גדולה, והכתיבה מאוד מסודרת. החל מעמוד 20 (לערך) - הכתיבה פחות ברורה. ייתכן שזו הסיבה להכרעה כי כת"י זה נכתב "בידי סופרים אחדים".

¹²⁰ ראה: חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, עמ' 44.

¹²¹ ראה **פקסמיליה של שער הספר 'כף נקי' כת"י ירושלים 1006 בנספח (3)**.

¹²² אציין כי רק כשנה לאחר מכן, ב-15 באפריל 1930 (י"ז ניסן התר"צ), נחנך בניין בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בקמפוס האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים. אנו מתעדים לעדכן את **המכון לתצלומי כת"י** בעניין זה.

¹²³ תודתי נתונה לידידי החוקר ר' עמנואל ארביב אשר עוסק בכתב ידו של ר' יעקב רקח וכך סייע בידי ומסר לי את הפענוח והגילוי המככים.

¹²⁴ בקטלוג של אוסף גינצבורג שצילם ש' זקס, מקוטלג הספר 'כף נקי' בתוספת תיאור הפרטים הבאים: "קובץ שט"ו (315): נייר. א: כף ונקי הגהות התפלות, הפזמונים כו' שבמחזור ספרדי וסימני דינים וחרוזי מוסר ושירי לימוד ודרכי השיר וחיידושים דש"ש וגם ויכוחי אמונה עם הנוצרים מר' אסף כליפה נ' מלכה. כתב עצמו". קטלוג זקס עצמו מצולם ונמצא ב**מכון לתצלומי כת"י**.

¹²⁵ על הבעיות שבאוסף גינצבורג ראה למשל: עמנואל, **כתב יד מוסקבה**, עמ' 301 - 302 ובהערה 6.

סוגיה אחרת שנידונה בהרחבה לגבי כתב יד אחד שמקורו במוסקבה, ראה: טל, **לשאלת הכפילויות**, בעיקר בעמ' 119 - 123.

¹²⁶ **במכון בן צבי** בירושלים, נמצא צילום של העותק מאוסף גינצבורג עליו מבוסס מחקרי. ראה **פקסמיליה של שער הספר 'כף נקי'**

כת"י גינצבורג 315 בנספח (1).

מִסְפּוּר הָאוֹסֵף: 1 - 86; 97 - 105). כתיבה ספרדית תמה. סופר אחד, נכתב בהפסקות. מספר שורות בעמוד:
40 בקירוב.

כתב יד זה היה נמצא ברשותו של שמואל הכהן,¹²⁷ וכך כתוב בעמוד שלפני הפתיחה לספר:
אִמְרָ אֲנִי מַעֲשֵׂי לְמִלְכָּה לְשׁוֹנֵי יַעֲקֹב סוֹפֵר מְהִיר.¹²⁸ אחז"ל¹²⁹ לעולם יחתום אדם שמו בספרו שמו
יבא אחד מן השוק ויאמר שלי הוא¹³⁰ לכן אני חותם שמי בספרי אני הצעיר עבד השם רבי
שמואל הכהן [נמחק] הכוהן. (כף נקי, לפני עמוד הפתיחה)
ניתן לשער כי כתב יד זה הינו כתב היד השלם, כיון שבו נמצאים כל חמשת החלקים ("אצבעות") של הספר
'כף נקי', עליהם דיברנו לעיל.¹³¹ וייתכן כי כתב יד ירושלים הועתק מכתב יד זה.
נתונים אלו ואחרים הביאו אותנו למסקנה כי יש לבסס את המחקר בעיקר על פי כתב יד גינצבורג 315.¹³²
מלבד שני כתבי היד, נמצאו עדי משנה לחלקים מן הספר 'כף נקי':
א. בתוך הכרך השני של הספר **כרם חמר**¹³³ (דפים סה,א-סז,א), מובא התוכן המופיע ב'כף נקי'
בדפים טו,א-טו,ב; כה,א-כח,ב.
ב. חלק מהפיוטים המופיעים בחיבור, מופיעים במקומות נוספים.¹³⁴

(ד) אזכורי הספר 'כף נקי' בחיבורים אחרים¹³⁵

על מנת להשלים את התמונה על אודות הספר 'כף נקי', ראינו לנכון לציין את חכמי ישראל במרוצות הדורות
אשר הכירו את הספר 'כף נקי' ואף נעזרו בדבריו, על מנת לפסוק הלכה או לאשש אותה. נחלק את
ה"מכירים" לשני סוגים: חכמים המכירים את הספר או את המחבר בצורה ישירה, ולעומתם, חכמים שלא ראו
את הספר אלא נעזרו בו ב'כלי שני'.¹³⁶
מסתבר לומר שר' חיים דוד אזולאי (ירושלים, 1724 - ליוורנו, 1806; להלן: 'החיד"א') הזכיר את רכב"ם בספריו
במספר פעמים הרב ביותר. נתון המראה על חשיבות החיבור 'כף נקי' בעיני החיד"א, ועל יחסו אל המחבר.
וכך כותב החיד"א על רכב"ם, **בשם הגדולים**:

¹²⁷ לפי עדותו של החיד"א, ר' שמואל הכהן הוא אחיינו של רכב"ם. ראה: **מחזיק ברכה**, אורח חיים, תקיא: א.

¹²⁸ תהלים מה:ב

¹²⁹ ראה לעיל הערה 107.

¹³⁰ החכם רומז לדברי הגמרא: "אמרי נהרדעי: אם בא אחד מן השוק והחזיק בה - אין מוציאין אותה מידו" (תלמוד בבלי בבא
בבא ברא לה:).

¹³¹ ראה לעיל בעמוד 25.

¹³² מן הראוי לציין כי קיימים הבדלים מעטים בין כתב יד ירושלים 1006 לכתב יד גינצבורג 315, אך אין זה המקום לפרטם. ניתן
לומר באופן כללי כי רוב ההבדלים נובעים בעיקר מהשמטות שנעשו בכתב יד ירושלים 1006.

¹³³ ראה: **כרם חמר**, ב, סה,א-סז,א.

ר' אברהם בן מרדכי אנקאוה (מרוקו, 1807 - אלג'יר, 1891) הוציא לאור בשנת תרכ"ב (1861) את הספר **כרם חמר**. חלקו הראשון
של **כרם חמר** הוא שו"ת על פי סדר השולחן ערוך, ובחלק השני של חיבור זה מובא 'אוסף' של שו"ת ותקנות מהדורות הקודמים לו,
בעיקר מר' יעקב נ' צור, ר' שלמה נ' צור ור' יהודה נ' עטר.

¹³⁴ ראה לעיל בהרחבה בהערה 91.

¹³⁵ רשימה ראשונית של אזכורי רכב"ם וכתביו ראה: חלמיש, **הקבלה בצפ"א**, עמ' 44, ובהערות בעמ' 185.

¹³⁶ במציאת המקורות נעזרתי גם במאגר הנמצא באתר www.hebrewbooks.org, כמו גם בפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת
בר-אילן (גרסה +15).

כף ונקי מהחכם השלם החסיד מלומד בניסים מר קשישא מהר"ר כליפה מלכה מק"ק אגאדיר והוא פי' על התפלה ושירים וענינים אחרים ה' חלקים כנגד ה' אצבעות הכ"ף עליו. (שם הגדולים, מערכת סופרים, אות כ)¹³⁷

להלן נביא מובאות אחדות המוכיחות את אמירתנו בדבר ריבוי כמות האזכורים של רכב"ם וספרו בכתבי החיד"א:

1: והנה בעיר א' [חת] נהגו לקרות ק"ש בניגון ורצו לבטל המנהג [...] ואחר זה ראיתי בס' [פר] כף נקי להחכם השלם החסיד כמהר"ר כליפה מלכה זלה"ה שהי' [תה] מחלוקת בין חכמי מערב כשמשוררים אם לשורר ג"כ [=גם כן] בתיבת ה' ות"ח זקן עשה שאלת חלום ע"ז [=על זה] והשיבו לו רננו צדיקים בה' עכ"ד [=עד כאן דבריו].¹³⁸ (חיים שאל, חלק ב, סימן לח)

2: אמנם שמעתי שהגדול יותר בוצע כדכתיב והוא יברך הזבח והוא במקום בעל הבית. והמוציא הוא הרמנא שאין אחד יכול לפשוט ידו. אבל ברכת מזון אפילו אורח פשוט מברך. כן ראיתי להחכם השלם החסיד כמהר"ר כליפה מלכה ז"ל בס' [פר] כף ונקי בכ"י [=בכתיבת יד].¹³⁹ (חיים שאל, חלק ב, סימן לח)

3: וראיתי בס' [פר] כף ונקי כ"י [=כתב יד] להחכם השלם החסיד כליפה מלכה [כך במקור] מק"ק אגאדיר שכתב ששמע דשער הנ' נעלם ממשה רבינו ע"ה ולכך יש נונין בפ' [רשת] ויהי בנסוע לרמוז לך' שערי בינה וס' [פר] ויהי בנסוע גדול ככל התורה ולא זכה ממנו כי אם פ"ה אותיות. (מדבר קדמות, אות י, עמ' סז)

4: וראיתי בכתב' [י] החכם השלם החסיד המלומד בניס' [ם] כמהר"ר כליפה מלכה זלה"ה מעיר אגאדיר (והוא אבי אמו של ידיד' [י] המשכיל כמהר"ר שמואל הכהן נר"ו [=נטריה רחמנא ושיזביה])¹⁴⁰ שכתב שהיה נוהג התר בי"ט [=ביום טוב] רק שנוהר להדליקו מן הנר הדלוק ולא על ידי גחלת שיבא לידי כבוי והוא מכוי' ליתן שמן בנר כשידליק בלילה שעור שתדליק לילה ויום וכך ראה שנהג רבו זלה"ה. (מחזיק ברכה, אורח חיים, תקיא:א)

5: ראיתי לאחד חכ"ם בס' [פר] כף ונקי כ"י שכתב נ"ל שאם בא יחיד לבהכ"נ [=לבית הכנסת] אחר שגמרו ההלל שדי לו בנענוע ראשון שאחר הברכה ולא ינענע כשקור' [ין] הלל ביחיד אעפ"י

¹³⁷ וראה עוד: שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך: 'כליפא ה' מלכא'.

¹³⁸ "יש חסידים שחששו להאריך בנגון אותיות שם השם שלא יחלקו האותיות ויראו כשתי מילות או עניין אחר ח"ו ושמעתי מפי ת"ח אחד זקן מעיר אופראן [בדרום מרוקו] שפעם אחת נחלקו חכמי עירו על דבר זה וחסיד אחד התענה ועשה שאלת חלום והשיבו לו ואקרויה בחלמיה [=הקריאהו בחלומו] 'רננו צדיקים בה' ומאז לא פסקו מלנגן." (כף נקי יחב),

¹³⁹ "אבל שמעתי וכמדומה לי ראיתי בשום ספר שהגדול יבצע שהיא שררה והרמנא שאין א' [חד] רשאי לפשוט ידו לאכול קודם לבצוע כי הוא יברך את הזבח וכו' וכאילו הוא בעל הבית דק"ל [=דקיימא לן] בעל הבית בוצע אבל ברכת המזון מקנה לאורח." (כף

נקי טוב)

¹⁴⁰ ראה הערה 127.

[=אף על פי] שהלולב בידו כי לא נתקנו נענועי[ם] בהלל אלא בצבוי[ר].¹⁴¹ (מחזיק ברכה,

'קונטרס אחרון', אורח חיים, תרנא:ב)

לא יפלא איפוא כי רוב החכמים שהזכירו את רכב"ם בספריהן, עשו זאת מ'כלי שני' מתוך עיון בכתבי החיד"א.¹⁴²

דומה כי אף ר' יעקב רַקָּח (לוב, 1800 - 1891) הכיר היטב את הספר 'כף נקי' ואף נעזר בו בהלכות התפילה ונוהגיה:¹⁴³

1: ידיד נפש [...] וכתב הרב כף נקי כתיבת יד מהרב כליפא נ' מלכא ז"ל דמה נאה שיר זה לאומרו

בכניסתו לבית הכנסת יע"ש.¹⁴⁴ (שערי תפילה, סימן ב, עמ' י)

2: ג: ובקריאת הדל"ת דשם אדנ"י שהיא בחולם ראיתי להרב כף ונקי כת"י [=כתב יד!] להרב מוהר"ר כ'ליפא בן מלכה ז"ל מחכמי המערב שכתב ז"ל על דברת [נמחק] מבטא שם השם ב"ה [=ברוך הוא] בכנוי אדנות יש לי תוכחת מגולה נגד כמה ת"ח שטעו בקריאתו לפי שהיו מחלקים מקודם בין שם אדנ"י הנכתב בא"ד שקורין אותו בדקות הדלת כאלו נקוד בשורק ושם הוי"ה הנכתב ביו"ד ה"א ומכנים אותו בא"ד קורין אותו במלאפום והברה גסה על דרך הברת החולם.¹⁴⁵

(ר' יעקב רַקָּח, שולחן לחם הפנים, חלק א', דף 34, שורות 1-20, מצוי עדיין בכתב יד)

¹⁴¹ גם נ"ל [=נראה לי] שאם בא יחיד לב"ה [=לבית הכנסת] אחר שגמרו ההלל שדי לו בנענוע ראשון שאחר הברכה ולא ינענע כשקורא הלל ביחיד אעפ"י שהלולב בידו כי לא נתקנו נענועים אלו עם ההלל אלא בצבור ויש ראייה לדבר מן הש"ס אין זה מקומה. (כף נקי כב,א)

¹⁴² דוגמאות לשימוש ב'כף נקי' ב'כלי שני' ראה למשל: אברהם ב"ר שמואל אלקלעי, זכור לאברהם, יורה דעה, סעיף קעב, אות נ, שאלוניקי תקע"ח, עמ' סט; יוסף פינצי, וילקט יוסף, שנת ה'ט"ו (תרע"ג), קונטרס יד, בולגראדו תר"ב, עמ' נג; אברהם חי מוספי, תהלה לדוד על תהלים, פרק לג, ליוורנו תרכ"ז; רחמים נסים יצחק בן חיים פאלאג'י, יפה ללב, אורח חיים, סימן רטו, סעיף ה, אומיר תרל"ב, עמ' קסד; חיים פאלאג'י, רוח חיים, יורה דעה, סימן שלד, סעיף לה, אומיר תרל"ו; צבי הירש ברל"ס, אור הצבי, דרוש לשבת בראשית, לובלין תרל"ה, עמ' 154, בהערה; יוסף בן משה כנאפו, אות ברית קודש, ליוורנו תרמ"ד, עמ' פה; יעקב חיים בן יצחק ברוך אליהו סופר, כף החיים, הלכות ראש השנה, סימן תקפ"ז, סעיף י, ירושלים תרס"ה, עמ' ט; משה כלפון, באר משה, הלכות תולעים, סימן פה, סעיף א, גרבה תרפ"ב, עמ' רכז; יצחק חי בוכבזא, לחם לפי הטף, מערכת פ' (פורים), ג'רבה ת"ש; משה כהן, ברית כהונה, יורה דעה, ג'רבה תש"א, עמ' רמה-רמו; חיים חזקיהו בן רפאל אשר אליהו מדיני, שדי חמד, מערכת חנוכה (אסיפת דינים), ניו יורק תשכ"ב; עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק ג - אורח חיים, סימן טו, ירושלים תשל"ד; עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק ו - אורח חיים, סימן ז, ירושלים תשל"ד; עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק ח - אורח חיים, סימן יא, ירושלים תשל"ד; ר"ד עובדיה, פאס וחכמיה, ב, עמ' 237; שמואל דוד פריעדמאן, שדה צופים על קידושין דף עא עמ' א, ניו יורק תשס"א, עמ' תש.

¹⁴³ כאמור, כתב יד ירושלים 1006 היה ברשותו של ר' יעקב רַקָּח, ראה לעיל בהערה 117.

¹⁴⁴ "בקשת ידיד נפש וכו' מה נאה שיר זה להתחיל בו בכניסתו לבית הכנסת שחתום בו בראש הבתים שם הוי"ה ב"ה [=ברוך הוא] [...] וכבר רמזתי בהקדמה לתלונה על המדפיס שסלק והכניס במקומם בקשות מעשה ידי אנשים דלאו בר סמכא לא בדרך השיר ולא בצחות העברי וכמו שארמוז על קצתם." (כף נקי ג,א)

¹⁴⁵ "על דברת מבטא שם השם ב"ה [=ברוך הוא] בכינוי אדמות יש לי תוכחת מגולה נגד כמה ת"ח מארצותנו שטעו בקריאתו לפי שהיו מחלקין מקודם בין שם אדני הנכתב באלף דלת שקורין אותו בדקות הדלת כאילו נקוד בשורק ושם הוי"ה הנכתב ביו"ד הא ומכנים אותו באלף דלת קורין אותו במלאפום והברה גסה ע"ד [=על דרך] הברת החולם וג"כ [=גם כן] לא היה להם שינוי בשאר קריאות בהברת החולם והשורק כי חשבו שנפלו במקרה והם נקודות כפולות או ע"ד [=על דרך] הסוד שע"כ היו קורין אדני הכתובה באלף דלת דקה מן הדקה והכתובה ביו"ד הא ומכנים אותה באלף דלת הברה גסה כעין הברת הצדי הנקוד עליה למעלה שקורין לה בערבי דא"ד שהמערביים משתמשים באות זה כשכותבין לשון ערבי בכתב עברי כותבין הצדי ונוקדין עליה וקורין אותו דא"ד בהברה גסה וכמו שראיתי בקטנותי חומש אחד ישן נדפס בלישבונו באותיות גדולות אשורית ובצד הדף הלעז הנקרא שרח בלשון

על מנת להסביר עניינים מסוימים בסודות הקבלה נעזרו ר' מרדכי אסבעוני¹⁴⁶ ור' יהודה קוריאט¹⁴⁷ ב'כף נקי':

וראיתי בס' [פר] כף ונקי להח' [כס] הש' [לם] החסיד כאליפא מלכא מחו' אגאדיר שכ' [תב] ששמע ששער החמישים נעלם ממרע"ה ולכך יש נונין בפ' ויהי בנסוע הארון לרמוז לנ' שערי בינה. (תהלים ישועות יעקב, על פרק קג)

וכבר נתעורר בזה [=סודות האותיות הנאצלות בספירות] מור זקנינו [...] עמוד הימני הרב המובהק הדר בין החסידים כמוהר"ר ר"ך' מלכא זצוק"ל בספר הבהיר כף ונקי. (מאור ושמש, דף יג, עמ' ב)

ר' יעקב ו' צור (מקנאס, 1673 - פאס, 1753), רבו ומורו של רכב"ם, מתאר שהוטלה עליו שאלת הכרעת הדין במחלוקת בין רכב"ם לבין ר' יצחק מנדיס:

בימי החורף שעבר הובאה לידי שאלה כעין פסק דין על דברי ריבות עברו בין החכם זקן ונשוא פנים כהר"ר יצחק מנדיס נר"ו והחכם השלם כהר"ר כליפא ו' מלכא נר"ו. (משפט וצדקה ביעקב, חלק א, סעיף רסח, דף קנא)

נסיים את העיסוק באזכורי הספר 'כף נקי', במה שהודפס סידור בית מנוחה. בין השנים תר"ט-תרצ"ח (1853 - 1942) עסק ר' יהודה שמואל אשכנזי בהוצאה לאור של סדרת סידורים "כמנהג ק"ק ספרדים" בדפוס ליוורנו. סדרה זו מקיפה את רוב תפילות החול, השבת והמועדים.¹⁴⁸ החידוש בסדרת סידורים זו הוא הוספת הוראות, הערות, מובאות, הלכות ודינים אשר אמורים לשקף את מנהג הספרדים בסדרי התפילה ונוהגיה. בסידור בית מנוחה, לאחר תפילת עמידה של ליל שבת מובאים דינים והלכות הקשורים לברכת מעין שבע. לצורך שימור הנוסח הקיים נעזר המחבר בדבריו של רכב"ם (בעדות שנייה):

בנוסח ברכת מעין שבע אל עליון קונה ברחמיו שמים וארץ. וכן הוא נוסחת הרמב"ם. ויש שהתחכמו ודילגו תיבת ברחמיו ואחד חכם בספר קב ונקי כ"י [=הכוונה כמובן לספר 'כף נקי' בכתב יד!] כתב דבני ספרד צריכים שלא לשנות הנסח הקדוש [!] ונתן טעם לנסחה זו. והסכים עמו הרב החסיד מהר"ר יעקב פינטו ז"ל אב"ד דק"ק מראכאש. מחב"ר בקונטרס אחרון.¹⁴⁹ (בית מנוחה, עמ' כד)

לסיכום ניתן לומר כי העובדה שהספר 'כף נקי' נותר בכתב יד גרמה לכך שמעט מחכמי הדורות יכלו להשתמש בו ולהיעזר בו בפסיקותיהם. למרות זאת ניתן לראות, כי אותם החכמים שנעזרו בספר זה ראו בו גורם מכוון ומחייב בעיסוק בדיני התפילה ובנוהגיה.

ערכי מיחסים אותו לרבינו סעדיה גאון ז"ל ועל פי הספר ההוא היתה הכרעת החסר והיתיר ונקודות וטעמים ובו ראיתי שתרגם התנאים אלעז'אול בצדי ונקדו על הצדי הנק' [רא] דא"ד בערבי. (כף נקי יח, א)

¹⁴⁶ לזיהוי אפשרי של ר' מרדכי הסבעוני ראה: חלמיש, הקבלה בצפ"א, עמ' 48, 186.

¹⁴⁷ על ר' יהודה קוריאט ראה: חלמיש, הקבלה בצפ"א, עמ' 33 - 34, 180.

¹⁴⁸ בית עובד: סדר תפלה לימי החול של כל השנה, ליוורנו תרע"ג; בית מועד חלק בית השואבה: סדר תפלה לחג הסוכות ושמיני עצרת ושמחת תורה, ליוורנו תר"ט; בית מנוחה: סדר תפלה לכל שבתות השנה ועמידות של שלש רגלים, ליוורנו תרמ"ח [הדפסה נוספת בתרצ"ח].

¹⁴⁹ ייתכן וההפניה כאן היא לדברי החיד"א בספר מחזיק ברכה ('קונטרס אחרון'). וראה עוד בעניין ברכת 'מעין שבע' להלן בעמוד 64 ובהערות שם.

(ה) דוגמה לההדרת מחזור אמשטרדם שנת תפ"ח, עם הגהות 'כף נקי' מכתב יד

במסגרת המצומצמת של עבודה זו ראינו לנכון שלא להדיר ולהוציא לאור את כל הספר 'כף נקי', על אף חשיבותו ותרומתו הרבה להכרת נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה בכלל ושל יהודי מרוקו בפרט. ידוע לנו על מספר חכמים המעוניינים להוציא את הספר 'כף נקי' לאור עולם, ובטוחים אנו שיעשו זאת בצורה נאמנה.

עם זאת, להיפטר בלא כלום אי אפשר, ולכן נציג בפני הקוראים מעט עמודים שההדרנו. כפי שהוכחנו לעיל, רכב"ם כתב את הגהותיו על מחזור אמשטרדם תפ"ח, ולכן שומה עלינו להציג את הנדפס במחזור זה, במקביל לדברי החכם עליו. את ההגהות של רכב"ם נבסס על כתב יד גינצבורג 315, לאחר שהסקנו כי זהו כתב היד המלא ביותר של 'כף נקי'. במקומות בהם המופיע בכת"י ירושלים 1006 שונה מכת"י גינצבורג 315, יובאו חילופי הנוסחאות. נשתדל להתחקות אחר המקורות המוזכרים בדברי החכם, ולהביאם בנוסח התואם את הדפוסים שעמדו כנגד עיני רכב"ם.

חלק א:

הבאת מחזור אמשטרדם ש' תפ"ח

זמירות יב

סדר התפלות

אֱלֹהֵי נִשְׁמָה שְׁנַתְּתָּ בִּי טְהוֹרָה אֶתָּה בְּרֵאתָה
 אֶתָּה יִצְרָתָה. אֶתָּה נִפְחָתָה בִּי וְאֶתָּה
 מְשַׁמְרָה בְּקִרְבִּי וְאֶתָּה עֲתִיד לִיטְלָה מִמֶּנִּי וּלְהַחְזִירָה
 בִּי לְעֲתִיד לָבֵא כָּל זְמַן שֶׁהַנִּשְׁמָה בְּקִרְבִּי מוֹדָה אֲנִי
 לְפָנֶיךָ יי אֱלֹהֵי וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתַי שְׂאֵתָה הוּא רְבוֹן כָּל
 הַמַּעֲשִׂים • מוֹשֵׁל בְּכָל הַבְּרִיּוֹת אֲדוֹן כָּל הַנְּשָׁמוֹת
 בְּרוּךְ אַתָּה יי הַמַּחְזִיר נְשָׁמוֹת לְפָגְרִים מֵתִים:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם הַנוֹתֵן לְשִׁכּוּי
 בִּינָה לְהַבְחִין בֵּין יוֹם וּבֵין לַיְלָה:
 בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם פּוֹקֵחַ עוֹרִים
 בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם מַתִּיר אֲסוּרִים
 בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם זוֹקֵף כְּפוּפִים
 בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם מַלְבִּישׁ עֲרֻמִּים
 כְּאִי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם רוֹקֵעַ הָאָרֶץ עַל הַמַּיִם
 בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם הַמְכִּין מַצְעָדֵי גִבּוֹר
 כְּאִי אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם שֹׁשֵׁב לִי כָּל צָרָפִי

ב ד 24 בא

חלק ב:

הגהות מספר 'כף נקי' לר' כליפא ן' מלכה • כת"י גינצבורג 315 • דף ד, עמ' ב [שורה 22 ואילך] - דף ה, עמ' א [שורה 3]

- 5 **בסדר** הברכות יש שמברכין הנותן ליעף כח ואינו מנהג ספרד גם דחוויה היא בבית [23] יוסף והרב פר"ח [=פרי חדש] כתב שנתפשט בא"י [=בארץ ישראל] לאומרה [מלמעלה: זולת יחידים] ז"ל מאותם יחידים שאין אומרים [24] אותה ועיין עוד מה שאכתוב על זה בע"ה בברכת ברוך שאמר •
- 10 **ברכת** שעשה כל צרכי הכף בקמץ ויש קורין אותה בחיריק קצת סדורים ואין בידי להכריע [26] אבל אח"כ [=אחר כך] מצאתי בא"ח סי' מ"ו שכתב המג"א [=ה'מגן אברהם] צרכי בחיריק ויש קורין אותו בקמץ ובנקוד [27] הצדי בשבא והריש והכף בקמץ וכתב לקיים הגרסא שלהם שהיא בחירק ממה שכתב [28] הטור דקאי על המנעלים (ולא ידעתי מה ראה הביא מהטור כי הש"ע והטור דין להם אלא שזה כתבו בלשון [29] תלמוד ויש מעתיקו בלה"ק) נראה מדבריו שכל צרכי קאי על המנעלים דווקא ובה נתקיימה [30] גרסת נקוד חירק ולא בקמץ לכלול כל צרכיו ומנעלים בכלל אבל האבודרהם ז"ל [31] פי' [רש] שלבישת המנעל היא גורמת לתקן כל צרכי האדם שאילו היה הולך יחף לא היה [32] יכול לעשות כל צרכיו משמע מדבריו שעשה לי כל צרכי על ידי המנעלים וא"כ [=ואם כן] [33] צרכי הוא לשון רבים.
- 15 יצא לנו מזה שהספרדים הנוהגים כאבודרהם קורין בקמץ [נדף ה, עמ' א] [1] בקמץ חטוף הצדי • והריש בשבא והכף בקמץ ויש קורין הצדי בשבא והריש והכף בקמץ וכמו דברי [2] דרכי והאשכנזים אם יקראוהו כדברי המג"א שלמד זכות על החירק תהיה הצדי בקמץ חטוף [3] והריש בשבא והכף בחירק •

הגהות מספר 'כף נקי' לר' כליפא ה' מלכה • כת"י ירושלים 1006 • דף ז, עמ' ב [שורה אחרונה] - דף ח, עמ' א [שורה 5]

הברכות יש שמברכין ליעף / [1] ליעף כח ואינו מנהג ספרד וגם דחוייה היא בב"י [=בבית יוסף] והרב פר"ח [=פרי חדש] כתב שנתפשט בא"י [=בארץ ישראל] [2] לאמרה זולת יחידים והוא ז"ל מאותם יחידים שאין אמרם אותה ועיין מה [3] שאכתוב עוד ע"ז [=על זה] בעז"ה [=בעזרת השם] בברכת ב"ש [=ברוך שאמר] // [4] ברכת שעשה לי כל צרכי הכף בקמץ ויש קורין אותם החיריק ומורין כן קצת¹ [5] סדורים ואין בידי להכריע //

חלק ד:

הפנייה למקורות

5 בית יוסף - בית יוסף, אורח חיים, מו:ו. 7 מה שאכתוב על זה - 'כף נקי', כת"י גינצבורג 315, דף ז, עמ' ב. 9 שכתב המג"א - מגן אברהם, אורח חיים, מו:ב. 10 ממה שכתב הטור - טור, אורח חיים, מו. 13 אבל האבודרהם ז"ל פ"ל - אבודרהם ברכות השחר.

חלק ה:

הבאת המקורות בשלמותן

5 בית יוסף, אורח חיים, מו:ו: "עוד ברכה אחת יש בסידורי אשכנז הנותן ליעף כח ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו בערב וכו'. אע"פ שיש סמך יפה לברך ברכה זו מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך היה רשות לשום אדם לתקנה ומצאתי שכתב האגור (הלי' ברכות סי' פז) שראה מקטרגים עליה מטעם זה והרמב"ם וסמ"ק והרוקח לא הזכירוה והכי נקטינן."

7 כף נקי, כת"י גינצבורג 315, דף ז, עמ' ב "ברוך שאמר כתב הטור שכתוב בס' היכלות שיש בו פ"ז תיבות וכו' נראה מדבריו כי ברכה זו אין לה מקור בש"ס כי אם בס' היכלות שעל כן תמה בעל פר"ח בא"ח סי' נ"א איך לאחר שנסתם התלמוד אי"ך יוכלו הגאונים לתקן ברכה מחדש (תימה איך קורא לס' היכלות מעשה גאונים והלא אמרו שהוא לר"י ותנא הוא) ומהתימה על הרא"ש שתמה גבי ברכת פדיון הבת שתקנו הגאונים לכהן לברך וכאן הודה להם והניח הדבר בצ"ע [=בצריך עיון]. ולי הדיוט תימה למה לא תמה הרב פר"ח על ברכת הנותן ליעף כח לאותן שנהגו לאומרה שאפי"ן [לן] מתקנת הגאונים אינה וכתב הוא ז"ל שנתפשט בירושלים תוב"ב לאומרה אעפ"י שכתב שמקצת יחידים אין אומרים אותה והוא אחד מהם וכמ"ש לעיל בסדר הברכות ואעפ"י כן לא תמה עליה כמו הבית יוסף סי' מ"ד שריחק אותה מהאי טמעא שלא נזכרה בש"ס ועין מ"ש בשם הרא"ש בי"ד סי' ש"ד על ברכת פדיון הבן הנ"ז."

9 מגן אברהם, אורח חיים, מו:ב: "כל צרכי - וי"א צרכי לשון רבים ול"נ דאין לשנות הנוסחא דהא אי' בטור דקאי אנעילת מנעלים שהם צורך האדם."

10 טור, אורח חיים, מו "וכי מסגי לימא המכין מצעדי גבר וכי סיים מסאני' לימא שעשה לי כל צרכי וכי אסר המייניה לימא אוזר ישראל בגבורה וכי פריס סודרא על רישיה לימא עוטר ישראל בתפארה."

13 אבודרהם, ברכות השחר "כשלושב מנעליו מברך שעשה לי כל צרכי לשון חכמים הוא (עי' ב"ב סו ב) על שם (דה"ב ב, טו) ואנחנו נכרות עצים מן הלבנון ככל צרכך ועל שם (דברים ח, יז) עשה לי את החיל הזה. והטעם לברכה זו שכל זמן שהוא יחף אינו יכול לצאת ולעשות צרכיו וצרכי ביתו וכיון שלבש מנעליו כאלו נעשו לו כל צרכיו."

¹ "ומורין כן קצת" - פענוח משוער שלי.

[יב,ב] זמירות זמירות יג

וּמְדִינָה שֶׁל גְּהִינָם: בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל דְּבַרֵי תוֹרָה • וְהֶעֱרַב
נָא יי אֱלֹהֵינוּ אֶת דְּבַרֵי תוֹרָתְךָ בְּפִינוּ וּבְפִיפּוּיֹת עִמָּךְ
בֵּית יִשְׂרָאֵל • וְנִהְיֶה אֲנַחְנוּ וְצִאֲצָאֵינוּ וְצִאֲצָאֵי
צִאֲצָאֵינוּ כְּלָנוּ יוֹדְעֵי שְׂמֶךְ וְלוֹמְדֵי תוֹרָתְךָ לְשִׂמְחָה
בְּרוּךְ אַתָּה יי הַמְלַמֵּד תוֹרָה לְעַמּוֹ יִשְׂרָאֵל: בְּרוּךְ אַתָּה
יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, אֲשֶׁר בָּחַר בָּנוּ מִכָּל הָעַמִּים
וְנָתַן לָנוּ אֶת תּוֹרָתוֹ • בְּרוּךְ אַתָּה יי נוֹתֵן הַתּוֹרָה:

וַיְדַבֵּר יי אֵל מֹשֶׁה לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל אֶהֱרֹן וְאֶל
בְּנָיו לֵאמֹר פֹּה תִבְרְכוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
אָמֹר לָהֶם: יְבָרְכֶךָ יי וַיִּשְׁמְרֶךָ: יָאֵר יי פָּנָיו אֵלֶיךָ
וַיַּחֲפֹדֶךָ: יֵשָׂא יי פָּנָיו אֵלֶיךָ וַיִּשֶׂם לְךָ שְׁלוֹם: וְשָׂמוּ אֶת
שְׁמֵי עַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָנֹכִי אֲבָרְכֶם:

בְּאֵי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אוֹזֵר יִשְׂרָאֵל בְּגִבּוֹרָה:
בְּאֵי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם עוֹטֵר יִשְׂרָאֵל בְּתַפְאָרָה:
בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שְׁלֵא עֲשִׂנִי גוֹי:
בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שְׁלֵא עֲשִׂנִי עֶבֶד:
בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שְׁלֵא עֲשִׂנִי אִשָּׁה:
בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם הַמְעַבִּיר שְׁנָה
מְעִינֵינוּ וְתַנּוּמָה מְעַפְּפֵינוּ:

וַיְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יי אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵינוּ אֲבוֹתֵינוּ
שֶׁתַּרְגְּלֵנוּ בְּתוֹרָתְךָ וְתִדְבְּקֵנוּ בְּמִצְוֹתֶיךָ
וְאֵל תִּבְיָאֵנוּ לִיְדֵי חֶטָּא וְלֹא לִיְדֵי עֲבִירָה וְלֹא לִיְדֵי
נִסְיוֹן וְלֹא לִיְדֵי בְּזִיּוֹן • וְתַרְחִיקֵנוּ מִיֵּצֵר הָרַע וְתִדְבְּקֵנוּ
בְּיֵצֵר הַטּוֹב וְתַנְנֵנוּ לְחֹן וְלְחֶסֶד וְלִרְחֻמִּים בְּעֵינֶיךָ
וּבְעֵינֵי כָּל רוֹאֵינוּ וְגוֹמְלָנוּ חֲסָדִים טוֹבִים • בְּרוּךְ
אַתָּה יי גּוֹמֵל חֲסָדִים טוֹבִים לְעַמּוֹ יִשְׂרָאֵל:

וַיְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יי אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵינוּ אֲבוֹתֵינוּ שֶׁתַּצִּילֵנוּ
הַיּוֹם וּבְכָל יוֹם יוֹם מְעִי פָּנִים וּמְעִי פָּנִים מֵאָדָם רָע
מִיֵּצֵר רָע מִחֲבֵר רָע מִשָּׂכֵן רָע מִפֹּגַע רָע
מִצֵּן הָרַע וּמִלְּשׁוֹן הָרַע • מִמְּלִשְׁנוֹת • מִעֲדוֹת שֶׁקֶר
מִשְׁנֵאֹת הַבְּרִיּוֹת • מִעֲלִילָה • מִמִּיתָה מְשׁוּנָה •
מִחוּלָּאִים רָעִים • מִמְּקָרִים רָעִים • מִדִּין קָשָׁה • וּמִבְּעַל
דִּין קָשָׁה • בֵּין שְׁהוּא בֵּן בְּרִית • וּבֵין שְׁאֵינוּ בֵּן בְּרִית

ומדינה

הגהות מספר 'כף נקי' לר' כליפא ה' מלכה • כתי"י גינצבורג 315 • דף ה, עמ' א [שורה 3] - דף ה, עמ' ב [עד שורה 2]

- 5 המעביר שינה מעינינו יש גורסין חבלי [4] שינה וכך היא גרסת הגמרא ובכל הסדורים אין זה כי אם בברכת ק"ש שעל המטה [5] וכן הוא באבודרהם ופ"י [רושון] הוא ז"ל חבלי שינה חלקי שינה או לשון חבלי יולדה. [6] ירמ"א וא"א שתרגלנו בתורתך וכו' ותרחיקנו מיצה"ר ותדביקנו תמיד ביצה"ט וכו' כך [7] היא גרסת האבודרהם וכן הוא בכל הסדורים הספרדים ויש גורסין ותרחיק ממנו [8] יצה"ר ואסמיכוה אקרא ואת הצפוני ארחיק מעליכם שדרשוהו רז"ל על היצה"ר [9] וכן פסוק הרחיק ממנו את פשעינו ונ"ל [=ונראה לי] שאין לשבש הספרים שהרי יש ג"כ פסוקים [10] להורות שהאדם יתרחק מן הרע שכ"כ [=שכן כתוב] רחקי מעושיק הרחיק מעליה דרכיך וכו' והגם [11] שגרסת הרמב"ם ולא ישלוט בנו יצה"ר [=יצר הרע] כעין גרסת הגמרא מ"מ [=מכל מקום] אינה כגרסת מי [12] שרוצה לשבש הספרים. אקב"ו [=אשר קדשנו במצוותו וציונו] על דברי תורה כך היא גרסת [13] הרמב"ם ויש גורסין לעסוק בדברי תורה שלא כדברי הבי"י [=הבית יוסף] שכתב שהיא גרסת [14] אשכנזי וכבר דחה אותה הרב פרי"ח [=פרי חדש] וכך העלו האחרונים והעידו שגם האר"י ז"ל היה [15] קורא כגרסת הספרדים ודלא כמתחכמין נגד ההמון וגם ראיתי שהאבודרהם ז"ל [16] כתב וז"ל בא"י אקב"ו על דברי תורה שנאמר והגית בו יומם ולילה כך אומרים [17] בספרד ויש מקומות שאומרים לעסוק בד"ת [=בדברי תורה] ומנהג ספרד יותר נכון שכולל עסק [18] הלמוד ועשיית המצוות וכ"כ [=וכך כתב] אבן הירחי עכ"ל. בא"י נותן התורה [19] נשאלתי למה לא אמרו אשר נתן התורה דנותן לשון הוה ולכאורה יש לומר שהוא [20] כעין כמה ברכות שהם לשון הוה כמו בא"י חונן הדעת הרוצה בתשובה וכו' [21] ורבים מעין זה אבל כי דייקת תמצא דשייך ברכות ההם לשון הוה שבכל שעה [22] שייך אותו עניין שהקב"ה מחדש באדם דעה ובינה אבל התורה כבר נתנה [23] הי"ת [=ה' יתברך] לא תשונה ולא בשמים היא. והרב בעל של"ה במס' [כת] ש' [בועות] דף קצ"ב כתב [24] שהקב"ה עדיין נותן לנו התורה בסוד קהל גדול ולא יסף שיש בו ב' פירושים [25] לא פסק ולא יסף ושניהם אמת כי לא הוסיף עוד לתת תורה אבל לא פסק [26] מלגלות מה

שקבלו הנשמות במעמד הר סיני בכל דור ודור. (שנשכחו מהמקבל [27] ועל ידי השדלות [1] ויראת שמים ימצא מה שנשכח ונאבד ממנו וכעין שכתב רמ"א ז"ל בפס' משלי אם תבקשנה [28] ככסף וכו' או תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא לשון מציאה והוא מה שאמרו ז"ל יגעתי ומצאתי וכו' יע"ש) [29] נמצא שהכל ניתן בסיני אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש ותקנות [30] וגזירות רז"ל [=רבותינו זכרונם לברכה] הכל ניתן בסיני ונשכח ומתחדש בכל דור ולכן נקרא ופקודי ה' ישרים [דף ה, עמ"ב [1] וכו' ולכן חכם עדיף מנביא שחכם מחדש מה שכבר קיבל בהר סיני במעמד כל ישראל ומרע"ה [=ומשה רבינו עליו השלום]. והנביא נאמר [2] באלה המצוות שאין הנביא רשאי לחדש דבר אלא לפי שעה וכו' יע"ש [=יעיין שם] באורך. ולקצר אני צריך נמצא שהי"ת [=שה' יתברך] נותן [3] התורה עדיין בכל דור ודור וק"ל [וקל להבין].

הגהות מספר 'כף נקי' לר' כליפא ה' מלכה • כת"י ירושלים 1006 • דף ח, עמ' א [שורה 6 - שורה 18]

[6] המעביר שינה מענינו יש גורסין חבלי שינה וכך היא גרסת הגמ' [רא] ובכל [7] הסדורים אין זה כי אם בברכת ק"ש שעל המטה וכן הוא באבודרהם ופי' [רושן] הוא [8] ז"ל חבלי שינה חלקי שינה או לשון חבלי יולדה. [9] ירמאו"א שתרגילנו בתורתך וכו' ותרחיקנו מיצה"ר ותדביקנו תמיד ביצה"ט [10] וכו' כך היא גרסת האבודרהם וכן הוא בכל הסדורים ספרדים [11] ויש גורסין ותרחיק ממנו יצה"ר ואסמיכוה אקרא ואת הצפוני ארחיק מעליכם [12] שדרשוהו רז"ל על היצה"ר ופסוק הרחיק ממנו את פשעינו ונ"ל [=ונראה לי] שאין לשבש [13] הספרים שהרי פסוקים ג"כ יש להורות שהאדם יתרחק מן הרע שכ"כ רחקי [14] מעושק וכו' הרחיק מעליה דרכיך ואעפ"י שהרמב"ם ז"ל גורס [15] ולא ישלוט בנו יצה"ר וכעין גרסת הגמ' [רא] מ"מ [=מכל מקום] אינה כגיר' [רסת] מי שרוצה לשבש [16] הספרים // אקב"ו על דברי תורה כך היא גיר' [רסת] הרמב"ם ויש [17] שגורסין לעסוק בד"ת [=בדברי תורה] { של? ברכה בפ? וביג גי' סמך בפ"ח? } וככה כתב לקיים [18] דברי הפר"ח וכך העלו האחרונים והעידו שגם האר"י ז"ל היה קורא הגי' [רסה] בספרים [19] ולא כמתחמין נגד ההמון //

הפנייה למקורות

2 גרסת הגמרא - תלמוד בבלי, ברכות ס: 3. וכן הוא באבודרהם - אבודרהם, סדר קריאת שמע לפני המטה. 4 כך היא גרסת האבודרהם - אבודרהם, ברכות השחר. 5 שדרשוהו רז"ל - תלמוד בבלי, סוכה נב.. 6 וכן פסוק הרחיק ממנו - תהלים קו:יב. 7 רחקי מעושק - ישעיהו נד:יד. 7 הרחיק מעליה - משלי ה:ח. 8 שגרסת הרמב"ם - משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים, ז:ד. 9 כך היא גרסת הרמב"ם - משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים, ז:י. 10 שלא כדברי הב"י - בית יוסף, אורח חיים מז. 18 והרב בעל של"ה - שני לוחות הברית, מסכת שבועות, דף קצב.

הבאת המקורות בשלמותן

2 תלמוד בבלי, ברכות ס:

"כי משי אפיה, לימא [=כאשר שוטף פניו יאמר]: ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי."

3 אבודרהם, סדר קריאת שמע לפני המטה

"הנכנס לישן על מטתו בלילה מברך (ברכות ס, ב) בא"י אמ"ה המפיל חבלי שינה על עיני ותנומה על עפעפי. על שם (משלי ז, ד) אל תתן שינה לעיניך ותנומה לעפעפיך. ואומר המפיל חבלי על שם (תה' טז, ו) חבלים נפלו לי בנעימים וגו' וכתוב בתריה אברך את י"י אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי. ופי' חבלי שינה חלקים מחלקי השינה. וי"מ חבל שנה כמו (הושע יג, ג) חבלי יולדה שכשאדם עומד זמן רב ואינו ישן חבלי שינה וצירים אוחזין אותו."

4 אבודרהם, ברכות השחר

"שתרגילני בתורתך על שם (תה' קטו, מד) ואשמרה תורתך תמיד לעולם ועד, ואע"פ שהטוב והרע מסורין ביד האדם הוא מתפלל לשם לסייעו לעשות טוב ולהתרחק מן הרע."

5 תלמוד בבלי, סוכה נב.

"דרש רבי עזירא, ואיתימא רבי יהושע בן לוי: שבעה שמות יש לו ליצר הרע. [...] יואל קראו צפוני, שנאמר (יואל ב:כ) ואת הצפוני ארחיק מעליכם."

6 תהלים קו:יב

"כְּחֶחֶק מִזְרַח מִפְּעֵיב הַרְחִיק מִמֶּנּוּ אֶת פְּשָׁעֵינוּ."

7 ישעיהו נד:יד

"בְּצַדְקָה תִכּוֹנְנֵי רַחֲמֵי מַעֲשֶׂיךָ כִּי לֹא תִירָאֵי וּמִמְחַתָּה כִּי לֹא תִקְרַב אֲלֵיךְ."

7 משלי ה:ח

”הֲרַחֵק מֵעֲלִיָּה נְרַפֵּךְ וְאַל תִּקְרַב אֶל פֶּתַח בֵּיתָהּ.”

8 משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים, ז:

”יהי רצון מלפניך יי' אלהי ואלהי אבותי שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני לדבר עבירה ועון ותשלט בי יצר טוב ואל ישלוט בי יצר רע ותחזקני במצותיך ותן חלקי בתורתך ותתנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי ותגמלני חסדים טובים ברוך אתה יי' גומל חסדים טובים.”

9 משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים, ז:

”המשכים לקרוא בתורה קודם שיקרא קריאת שמע בין קרא בתורה שבכתב בין קרא בתורה שבעל פה נוטל ידיו תחלה ומברך שלש ברכות ואח”כ קורא ואלו הן: אשר קדשנו במצותיו וצונו על דברי תורה, והערב נא יי' אלהינו את דברי תורתך בפינו ובפיפיות עמך כל בית ישראל ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך יודעי שמך ועוסקי תורתך ברוך אתה יי' המלמד תורה לעמו ישראל, ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתך ברוך אתה יי' נתן התורה.”

10 טור ובית יוסף, אורח חיים מז:

”ונוסח אשכנזים לעסוק בדברי תורה.” [טור] ”וזה נוסחה אשר קדשנו במצותיו וצונו על דברי תורה. פשוט שם וכתב הרא”ש (ברכות פ”א ס”י יג) ויש מקומות שאומרים לעסוק בדברי תורה וה”ר יונה (ברכות ה: ד”ה מאי מברך) כתב שבנוסחאות מדוייקות מצא על דברי תורה וכתב ה”ר דוד אבודרהם (עמ’ מג) שיותר נכון לומר על דברי תורה לפי שהוא כולל עסק הלימוד ועשיית המצות וכן כתב אבן הירחי (המנהיג הל’ תפלה ס”י י) כלומר דאילו לעסוק בדברי תורה אינו אלא על קריאת התורה ולי נראה דיש לדחות דאדרבה מהאי טעמא גופיה עדיף טפי לברך לעסוק בדברי תורה שהיא ברכה מיוחדת לקריאת התורה שהוא בא לעסוק בה עכשיו מלברך על דברי תורה שכולל ג”כ עשיית המצות שאינו בא עכשיו לעשותם ולכשיעשה מברך על כל מצוה ברכה המיוחדת לה. ומכל מקום נוסחת הרמב”ם (תפלה פ”ז ה”י) היא על דברי תורה.” [בית יוסף]

18 שני לוחות הברית, מסכת שבועות, דף קצב

”מעלת לומדיה: פקודי יי' ישרים משמחי לב עיין לעיל [...] הארכתי בעניין נוסח נותן התורה ולא נתן התורה כי עדיין נותן הקדוש ברוך הוא התורה בסוד קול גדול ולא יסף שיש ב' פירושים על זה פירוש אחד לא הוסיף והפירוש הב' להיפך לא פסק. ושניהם אמת. כי לא הוסיף באותו פעם לגלות כמה שגילה אבל לא פסק כי נבואות הנביאים וכל חידושי סופרים דור דור וחכמיו וכו' [...] נמצא כל דברי רבנן ותקנות וסייגות ומנהגות הכל מסיני.”

פרק 3: מקורות הספר 'כף נקי'

בפרקים הקודמים ניסינו להתחקות אחר הגורמים ההיסטוריים לכתיבת הספר 'כף נקי' ועל קורות חייו של המחבר, בפרק הבא (החל מעמוד 53) נמקם את החיבור ברצף קורות התפילה של יהודי צפון אפריקה. אולם, אין די בכך כדי ללמד מה היו מקורותיו הישירים להגותיו על סידור התפילה, מחמת מיעוט הידיעות ההיסטוריות על קורות חייו של ר' כליפא נ' מלכה.

עיקר דיוננו בפרק זה יסוב על המקורות המובאים בפירוש בחיבורו. במהלך הפרק תובא רשימה שתכלול את מרבית המקורות המוזכרים בחלק הראשון של הספר 'כף נקי', שהוא עיקר עניינינו בעבודה זו. רכב"ם הזכיר פעמים רבות מאד את ספרות חז"ל הקלאסית ואת המפרשים שעליה, ולכן נציין רק מקורות כאלו שראינו צורך לציין. נציין גם כי מרובות אצל החכם ההפניות שקשה לזהותן.

(א) רשימת המקורות

הרשימה להלן כוללת את מרבית המקורות המוזכרים בחלק הראשון של הספר 'כף נקי'. נציין כי בכתיבתו, הרבה החכם להשתמש במקורות רבים ומגוונים. כמו כן, מרובות אצלו ההפניות למקורות שונים שקשה לזהותם. ליד כל מקור מצוין לפחות אחד מן המקומות בהם הוא מופיע ב'כף נקי' - כת"י גינצבורג 315. במקרים מסוימים הוספנו הערות הנחוצות להבהרת העניין. לעיתים ראינו לנכון להרחיב מעט ולהוסיף על פרטי המקור או על המחברים.

1. מפרשי המקרא

רש"י,¹⁵⁰ רמב"ן,¹⁵¹ רד"ק,¹⁵² ראב"ע,¹⁵³ ר' משה אלשיך,¹⁵⁴ מהרי"ט,¹⁵⁵ ועוד.

2. פרשנות ספרות חז"ל

החכם הזכיר פעמים רבות את פירוש רש"י,¹⁵⁶ והתוספות¹⁵⁷ לתלמוד הבבלי. להלן נזכיר מספר ספרי פרשנות אותם הזכיר רכב"ם, עליהם ראינו לנכון להתעכב.

¹⁵⁰ מוזכר פעמים רבות, ללא הפנייה. לעיתים הפסוק מוזכר כמעט במלואו. "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים [...] אעפ"י שרש"י ז"ל פירשה על עולם הנשמות." (ז,א)

¹⁵¹ פירוש רמב"ן לתורה מוזכר פעמים רבות, בדרך כלל עם הפנייה לפרשה. "והרמב"ן ז"ל בפ' שופטים ובפ' כי תצא כתב כי התורה תצוה בדרך הארץ ותעשה הניסים עם יריאיו בהסתר וכו' דברי פח"ח [=פי חכם חן].". (מה,א)

¹⁵² מובא פעמים רבות, בדרך כלל עם הפנייה. "וכתב הרד"ק בפ' תהילים סי' שלא תטעה איכה באיכה." (מד,ב)

¹⁵³ מובא פעמים רבות, כאזכור בלבד. "ראב"ע." (מג,ב)

¹⁵⁴ דבריו של ר' משה אלשיך ב'תורת משה' מוזכרים פעמים רבות ללא פירוט שם הספר והמקור. "וכעין מה שכתב רמ"א בספר משלי 'אם תבקשנה ככסף וכו' [...] תמצא לשון מציאה." (ה,א); "אלשיך ז"ל בפ' שמות על הפסוק הנזכר, שאבותיכם ירמוז לשבטי יה שגם להם כרת ברית." (מד,א); "גם החכם הגדול מוהר"ם אלשיך ז"ל כתב בספרו ת"מ [=תורת משה] שבמילת פני יש פתח יתירה." (מד,ב)

¹⁵⁵ ייתכן שהכוונה לספרו של ר' יוסף מטרנאי (צפת, 1568 - קושטא, 1639), **צפנת פענח**. מוזכר פעמים בודדות. "מהרי"ט בפסוק זכרתי לך חסד נעוריך פרק תפילת היצירה סי' א'." (ח,ב, מדברי ר' דוד מילדולה)

¹⁵⁶ "וכן נראה מלשון רש"י ז"ל בגמרא דשבת פ"ב דכ"ד ע"ב." (כו,א)

¹⁵⁷ "כתבו התוס' פ' ג' שאכלו דל"ג במשנה בגירסתנו נברך לאלוהינו בלמד אלא נברך אלוהינו שלא מצינו ברכה בלמד." (כו,א)

מוזכר פעמים רבות. "אחר כתבי הדברים האלה מצאתי בעין יעקב במס' שקלים ירושלמי." (כו,ב)	עין יעקב
חובר על ידי ר' מנחם בן יהודה די לונזאנו (טורקיה?, 1550 - ירושלים, 1622?). מוזכר פעמים בודדות. "עיין מ"ש הרב בעל תי"ט בשם בעל דרך חיים במסכת אבות פ"ג." (כו,א)	דרך חיים
חובר על ידי ר' משה בן מרדכי זפנת (אמסטרדם, 1620? - מנטובה, 1697). מוזכר פעמים בודדות, ללא אזכור מדוייק. "גם מ"ש ספר קול הרמ"ז בפירוש המשנה הנז'." (כו,ב); "ותמיה לי על מ"ש שבס' הרמ"ז נמצאת בשבא קמץ מהיכן קבלה זה כי הרב בעל אור תורה ז"ל אשר כל יקר ראתה עינו ספרי ספרד ופורטוגאל המוגהים וספרי הרמ"ה [...] וזולתם." (כו,ב)	קול הרמ"ז
חובר על ידי ר' רפאל עמנואל חי בן אברהם ריקי (איטליה, 1743 - 1688). מוזכר פעמים בודדות. "ובעל הון עשיר כתב במס' יומא." (כו,ב)	הון עשיר

3. ספרות הלכה ושו"ת

הספר 'כף נקי' משופע באזכורים ובשימוש בספרות הלכה ושו"ת. ניתן לשער כי לרכב"ם היתה נגישות לכתבים ולחיבורים אלו, בשל נסיעותיו התכופות, "לרגל המלאכה אשר לפניי"¹⁵⁸. נסקור כעת את מרבית המקורות המופיעים בתחום זה.

חובר על ידי ר' יעקב בן רבי אהרן ששפורטש (מרוקו, 1610 - לונדון, 1698). מוזכר לעיתים, בדרך כלל עם הפנייה למקור. "מצאתי בס' אהל יעקב תשובה ס"ד שאין להפטיר וכתב שכן נהגו הספרדים באמשטרדם ובקהילות פראנקייה על דעת תקוני יששכר והוא דעת הרמב"ם ז"ל." (יו,א)	אהל יעקב
חוברו על ידי רבי ישראל יעקב בן שמואל חאגיז (מרוקו, 1620 - טורקיה, 1674). אזכור יחידי. "והשביעי ספר אורח מישור וספר זכרון לבני ישראל קטני הכמות ורבי האיכות על מוסר אלהים ויראתו להרב מוהר"י חאגיז שהם בתוך ספרים אחרים ואין משגיח בהם." (טו,א)	אורח מישור, זכרון לבני ישראל
מובא פעמים מועטות, לרוב עם אזכור החלק בשולחן ערוך. "גם בהתרת נדרי החלום לא היה משגיח על מה שכתב באר הגולה בי"ד." (ז,א)	באר הגולה
חובר על ידי רבי יואל סירקיש (פולין, 1561 - 1640), על ה'שולחן ערוך'. מוזכר פעמים רבות, לרוב כאזכור בלבד. "ב"ח" (ז,א)	בית חדש
מופיע פעמים רבות, לרוב כאזכור בלבד. לפעמים מובא עם הפניה לחלק וסעיף. "וגם דחוייה היא [=ברכת הנותן ליעף כח] בבית יוסף" (ד,ב); "בבית יוסף [...] נראה שלא היו אומרים מזמור זה." (ח,א); לעיתים באזכור המקור: "ואגב נימא בה מילתא שראיתי שכתב הרב ב"י ז"ל בב"י א"ח סי' קל"ד לשון הנז' בשם מס' סופרים בשם הרמב"ן ואח"כ כתב וז"ל וכתבו שבלי הלקט וגם המרדכי וכו' ע"כ."	בית יוסף, שולחן ערוך

¹⁵⁸ כף נקי, 'התנצלות', ב,ב

	<p>(ט,א); "אבל אח"כ מצאתי בא"ח סי' מ"א שכתב המג"א צרכי בחיריק ויש קורין אותו בקמץ". (ד,ב)</p>	
בית שמואל	<p>חיבורו של ר' שמואל בן ר' אורי שרגא פייבוש (פולין, 1689 - פיורדא, 1694). מוזכר פעמים ספורות, עם הפנייה מפורטת. "ואל תשית לבך למה שכתב הרב בעל בית שמואל בש"ע א"ה ה' גיטין סי' קכ"ט". (י,ב)</p>	
בעל הערוך	<p>הכוונה לר' נתן בן רבי יחיאל מרומי (איטליה, 1035 - 1110), בעל הערוך. מוזכר פעמים רבות, ללא הפנייה. (ח,א)</p>	
דברי חכמים	<p>ייתכן שהכוונה לספרו של ר' יהודה ליב בן יוסף פוחוביצר, דברי חכמים. מוזכר פעם יחידה, בהפנייה מפורטת. "ס' דברי חכמים ח"ב סתכ"א בשם ה"א שצריך הש"ץ לומר יברכך וכו' כנגד ההיכל". (י,א)</p>	
הלבוש	<p>מחברו הוא ר' מרדכי יפה (פראג, 1530 - פולין, 1612). מופיע פעמים רבות, כאזכור בלבד. "שכן כתב בעל הלבוש והוכיח כן מדברי רש"י יע"ש". (י,א); "ויש מי שרצה להנהיג שלא ליפול על פניהם במנחה שלפני הימים שאין נופלים על פניהם כגון ערב פסח ב' ול"ג לעומר וט"ו באב וט"ו בשבט וכן כתבו קצת פוסקים אחרוני ובמנהגים אשכנזים שהביא הלבוש". (ט,ב)</p>	
הר"ן	<p>הכוונה לספרו של רבנו ניסים בן ר' ראובן (ספרד, 131? - 1376), חידושי הר"ן. מוזכר פעמים רבות, לעיתים עם הפנייה למסכת. "וכ"כ הר"ן ז"ל בשם הירושלמי מי שסוכתו עריבה עליו ליל י"ט אחרון מקדש בביתו ואוכל בסוכתו". (ט,א); "וכן כתב הר"ן בביאורו על הרב אלפס ז"ל במס' ר"ה ומבואר בשבלי הלקט". (לט,ב)</p>	
הרא"ם	<p>השערותנו היא כי מדובר על רבי אליהו מזרחי (טורקיה, 1435 - 1526), ספר המזרחי [=על פירוש רש"י לתורה]. מוזכר לעיתים, ללא ציון והפנייה. "מפני שראיתי להרב הרא"ם ז"ל שלא העיר על זה". (לח,א)</p>	
טור ברקת	<p>חובר על ידי ר' חיים בן אברהם (חלב, 1585? - 1655). מופיע פעם יחידה, כאזכור בלבד. "וכמו שהרבה להוכיח על זה בעל טור ברקת". (יג,ב)</p>	
טור	<p>ר' יעקב בן אשר (גרמניה, 1269[?] - ספרד[?], 1343). מוזכר פעמים רבות, לעיתים ללא הפנייה. "אבל הטור דקאי בשיטת ר"ת". (ו,ב); "יש מדקדקים שלא לומר אל חי ע"פ חשבונות הרב בעל הטורים". (לט,ב)</p>	
טורי זהב	<p>מובא פעמים רבות, כאזכור בלבד. "ולדעת הט"ז בתוך שבעה". (י,ב); טורי זהב [=מגן דוד]: "וכמו שדקדק בעל מגן דוד על השו"ע". (י,א)</p>	
יד אהרן	<p>חובר על ידי ר' אהרן ב"ר משה אלפאנדארי (חלב, המאה הט"ז - חברון, 1774). מוזכר פעמים מועטות, לרוב עם הפנייה לסעיף. "וכ"כ בעל יד אהרן סי' קפ"א בשם מהריק"ש כי בתפלת שבת ויו"ט אין לומר יתר על ז' ברכות ולכך תקנו תפלה ליו"ט שהיא יותר חביבה". (ט,ב)</p>	

<p>מובא פעמים רבות, כאזכור בלבד. "וכתב הכ"מ שהוא במס' סופרים פי"ט דה"מ בשלשה ראשונות אבל באמצעות שהם שאילה צריך שיהיו ידיו פרושות כדל השואל." (י,ב)</p>	<p>כסף משנה</p>
<p>חובר על ידי רבי משה חגיז (ירושלים, 1672 - 1750[?]). מופיע פעמים רבות, כאזכור בלבד. "כתב לקט הקמח שיש מי שחוזר וקורא לעולם הפסקא האחרונה של כי אשא אל שמים." (ז,א); "וס' לקט הקמח כתב לאסור." (ח,ב); "בעל לקט הקמח כתב שבעל בעל באר שבע." (יא,ב); "בעל ס' לקט הקמח כתב בשם בית יעקב שהגרסה הנכונה בעומר." (יג,ב); "וכן כתב לקט הקמח." (יד,ב); "לקט הקמח בשם בעל לחם רב." (כז,א)</p>	<p>לקט הקמח</p>
<p>מיוחס לר' יצחק בן מתתיהו אבוהב ("הספרדי", בן המאות הי"ג והי"ד). החיבור מוזכר פעם אחת. "ואחר כל זה מצאתי קונטרס אחד הנק' מאה ברכות נדפס באמשטרדם ש' תמ"ח מבית גנזיו של מוהר"י אבוהב חכם קהל אמשטרדם." (לו,א)</p>	<p>מאה ברכות</p>
<p>מוזכר פעמים רבות. "אח"כ מצאתי במגיני ארץ מגן אברהם ס' תכ"ה." (יב,א); "והוא כעין מ"ש מג"א א"ח ס' תקצ"א שהיחידים אינם צריכים לשמוע תקיעת הסדרים יע"ש" (ט,א)</p>	<p>מגן אברהם</p>
<p>הכוונה לר' יצחק אבוהב (המאה הי"ג-י"ד). מובא כאזכור בלבד. "מהרי"א." (ז,א)</p>	<p>מהרי"א</p>
<p>הכוונה לספרו של רבי שמואל אליעזר הלוי איידלס (פולין, 1555 - אוסטריה, 1631), חידושי אגדות והלכות למהרש"א. מוזכר פעמים רבות, לעיתים עם הפנייה למסכת ולפרק. "ומצאתי שמהרש"א ז"ל בגמ' נתעורר לזה." (כו,א); "ע"פ מ"ש מהרש"א ז"ל." (לח,א); "והגאון מהרש"א ז"ל בפ"ג דיומא כתב כי העון ורשע הוא במזיד ובכוונה ואין לאבות שייכות בו." (לט,א)</p>	<p>מהרש"א</p>
<p>חובר על ידי ר' בנימין מוספיא (ספרד, המאה הט"ו). אזכור יחידי. "אחר הדברים האלה כתבתי בימי חורפי ראיתי בס' מוסף הערוך כתב הרב"ם [=ר' בנימין מוספיא] בעל התוספות בערך רוביא." (יו,א)</p>	<p>מוסף הערוך</p>
<p>הכוונה לחיבורו של ר' משה בן יעקב מקוצי (מבעלי התוספות בצרפת, המאה הי"ג), ספר מצוות גדול. מוזכר פעמים רבות, לעיתים ללא הפנייה, בדרך כלל מוזכר ליד ציון ההלכה הקרובה בטור או ב'בית יוסף'. "וכן הרב סמ"ג דאזיל בשיטת ר"ת מנאה [...] ועיין בבית יוסף." (ז,א)</p>	<p>סמ"ג</p>
<p>אליבא דרכב"ם, ספר החינוך מיוחס לרבי אהרן הלוי (ספרד, 1235 - 1303). מוזכר כמה פעמים, עם הפנייה למקור. "וכמ"ש הרא"ה בהקדמת ס' החינוך מצוה ס"ד." (י,ב)</p>	<p>ספר החינוך</p>
<p>מוזכר פעמים ספורות. "והרביעי קודש הוא רבינו תם ז"ל בס' הישר שכתב בשער ד' ושער ט' שלא יבטל מלקרות [...] אפי' יום אחד." (י,ב, בהגהות בצד)</p>	<p>ספר הישר</p>

<p>מחברו הוא רבי יהודה בן שמואל הלוי (ספרד, 108? - ירושלים[?], 12??). מוזכר פעמים ספורות, עם הפנייה למקור. "ס' הכוזרי מאמר ב' סי' ע"א." (לה,א)</p>	<p>ספר הכוזרי</p>
<p>מסתבר שהכוונה לספרו של ר' יואל ן' שועיב (ספרד, המאה הי"ד), עולת שבת. אזכור יחידי, ללא פירוט. "ובעל עולת שבת יישב מימר דלעולם תהא אימת [...]" (יב,א)</p>	<p>עולת שבת</p>
<p>מחברו הוא ר' חזקיה די סילוה (ליורנו, 1656 - ירושלים, 1695). מוזכר פעמים רבות, לעיתים ללא הפנייה מדויקת. "והרב פר"ח כתב שנתפשט בא"י לאומרה [=את ברכת הנותן ליעף כח]". (ד,ב); "בעל הפר"ח כתב להתנועע ע"פ ס' מנורת המאור וס' חסידים". (ח,ב); "כתב הפר"ח בס' מים חיים פ"י מהל' אישות דאית דגרסי מערי יהודה ומחוצות ירושלים". (ט,א); "הרב בעל פ"ח". (יא,ב); "ובעל פר"ח כתב דדוקא סמוך לה ואם לא סמך ונטה לעסקו א"צ שעדין הוא זמן ערבית לא יתפלל של תשלומין ר"ל בתורת תשלומין". (ט,א); "וג"כ מצאתי בס' מים חיים להרב פר"ח שפירש על הרמב"ם כתב בה' חמץ ומצה בשם הכלבו בדברי האבודרהם". (יא,א); "והמנהג שר"ש שהלכה כמותו כמסקנת הרב פר"ח ודי בזה". (ח,ב); "וכתב הפר"ח בפירושו בס' מים חיים על הרמב"ם שכתב בפ"ב מה' עבודת יוה"כ". (יב,ב); "ולשון זה הביאו בעל פר"ח חלק ג' א"ח סי' קל"ד וכתב עוד בשם התוס' ס"פ בני העיר נהגו לומר כשמוציאין הס"ת הני פסוקי דרחמי". (ט,א); "בקריאת ההלל כתב הפר"ח בסי' תכ"ב וז"ל כתב הרד"א בתחלת ספרו בשער ג' דה"ט שאין אומרים זמן בהלל לפי שאין מברכין בפחות מל' יום". (ט,א)</p>	<p>פרי חדש</p>
<p>חובר על ידי ר' מנחם ב"ר זרח (ספרד, המאה הי"ד). מוזכר פעמים מעטות, ללא הפנייה. "טועים הם והויא הפסקה בשם ס' צדה לדרך ובס' תניא כתב שראוי לגעור במי שאמר כן". (יב,ב)</p>	<p>צדה לדרך</p>
<p>מוזכר פעמים בודדות, ללא הפנייה. "רבינו אברהם בנו של הרמב"ם". (ח,ב)</p>	<p>ר"א בן הרמב"ם</p>
<p>מוזכר פעמים רבות, ללא הפנייה. "אבל ממה שכתב הרא"ש ז"ל". (ט,א)</p>	<p>רא"ש</p>
<p>ר' יעקב בן מאיר (צרפת, 1100 - אשכנז, 1171). לעיתים ללא הפנייה מדויקת. בנוגע לתפילין דר"ת (ד,ב).</p>	<p>רבינו תם</p>
<p>הכוונה לספרו של ר' יצחק בר ששת בַּרְפָּת (ספרד, 1326 - אלג'יר, 1408), שו"ת ריב"ש. מוזכר פעמים רבות, ללא הפנייה למקור. "ולא יכולתי להבין מ"ש הרמב"ם וכן הריב"ש ז"ל שיש נפילת אפים מעומד". (ט,א); "וגם הריב"ש כתב שהם ללא צורך". (לט,ב)</p>	<p>ריב"ש</p>
<p>הכוונה לספרו של ר' יום טוב בן אברהם בן אשבילי (ספרד, 1250 - 1330), שו"ת ריטב"א. מוזכר פעמים מעטות, ללא הפנייה למקור. "וראיתי לשון הריטב"א שהביא בעל עין יעקב דמסכת יומא משנת מסרוהו זקני ב"ד דף כ"ז" (ח,ב, מדברי ר' דוד מילדולה)</p>	<p>ריטב"א</p>
<p>ר' משה איסרליש, הגהות הרמ"א על השולחן ערוך. מובא פעמים רבות, לעיתים עם הפנייה למקור. "ונראה לרמ"א בהגה בה' נפילת אפים, אות ק' דף ע"ד". (יב,ב)</p>	<p>רמ"א</p>

רמב"ם לפעמים מכנה 'משנה תורה' ולפעמים 'היד החזקה' בכינוי מלא. "וכמו שהתחיל הרמב"ם בספר היד החזקה משנה תורה" (ג,א). לעיתים באזכור בלבד: "שכך כתב הרמב"ם בה' נ"כ פי"ד לברך כלפי ההיכל." (ח,ב); או בכינוי: "פי' הרב המפרש פ"ב מהל' יסודי התורה להרמב"ם ז"ל." (ח,א); "ואנחנו לא נוזו מדברי הרמב"ם רבן של הספרדים המערביים." (ח,ב)

נתעכב מעט על מנת להרחיב על יחסו של רמב"ם אל הרמב"ם. לרוב רמב"ם מקבל את דברי הרמב"ם ללא עוררין.¹⁵⁹ אולם לעיתים מצאנו כי החכם חולק על הרמב"ם. כך לדוגמה בדיון על הגרסה הנכונה בחתימת ברכת התורה. לדברי רמב"ם, הגרסה הנכונה בחתימת הברכה היא "נותן התורה" ולא "המלמד תורה לעמו ישראל", כפי שפסק הרמב"ם. וכך כתב הרמב"ם על שינוי הגרסה:

ושתיה החתימה נותן התורה היא כוונת הברכה [...] לפי שענינה אשר מחייב אותנו ללומדה, זה ענין נתינתה והוא כוונת הברכה [...] לבקש העזרה כדי ללומדה. אבל מי שחותם בהמלמד תורה, הוא טועה, לפי שהאלוהים אינו מלמדנו אותה, אלא צונו ללומדה וללומדה, וזה בנוי על עיקר דתנו, והוא שעשיית המצוות [...] בידינו, לא בהכרח מן האלהים לעשותן או להניחן. (שו"ת הרמב"ם, סימן קפב)

ניתן לשער כי הסיבה שרמב"ם בחר לחלוק במקרה זה, ובאחדים שכמותו, על שיטת הרמב"ם - "רבים של כל המערביים" - נעוצה במסורת המנהג שהכיר החכם. ייתכן לומר כי כאשר קיימת מסורת קדומה, לפיה הנוהג שונה אפילו מדברי הרמב"ם - רמב"ם יעדיף דווקא את המסורת, על פני ההלכה.

רמב"ם ר' משה בן נחמן (ספרד, 1194 - עכו, 1270?). מוזכר פעמים רבות, ללא הפנייה. "וכמ"ש הרמב"ן ז"ל." (לז,ב); "ראשון שבקדושה הרמב"ן באגרת המוסר שכתב לבנו בקצור." (לט,ב, בהגהה בצד)

רשב"א מוזכר פעמים רבות, לרוב ללא הפנייה למקור. "וכן נראה מגרסת דברי הרשב"א והר"ן בב"י סי' תפ"ט שכך היו גורסין בלמד." (י,א)

שבולי הלקט מחברו הוא ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא ממשפחת הענויים (רומא, 1210[?] - 1275), מוזכר פעמים רבות. "ועיין בשבולי הלקט כלל א' הלכות תפלה והרוצה לשנות הוא מהמתמיהין." (טו,ב)

שלטי הגבורים מוזכר פעמים בודדות. "עוד כתב בשם שלטי הגיבורים למה אומרים אתה יצרת." (יב,ב)

שני לוחות הברית חובר על ידי ר' ישעיה הלוי הורוביץ (פראג, 1558 - טבריה, 1630). מוזכר פעמים רבות, בדרך כלל עם הפנייה למקור. והרב בעל שלה במס"ש [=במסכת שבת] דף קצ"ב כתב שהקב"ה עדיין נותן לנו התורה." (ה,א); "והרב בעל של"ה בה' פסחים דרוש ה' למצה עשירה דף קע"ג כתב מפני שיצחק תקן תפלה זו וכמ"ש ז"ל על פסוק ויצא יצחק לשוח בשדה לעת ערב." (ט,א); "הרב בעל של"ה בדרוש א' מצה עשירה

¹⁵⁹ נביא מספר דוגמאות המבטאות את יחסו זה של רמב"ם אל דברי הרמב"ם: "מפני שהמערביים ההולכים בעקבות רבן הוא הרמב"ם." (כף נקי יד,ב); "ואנחנו לא נוזו מדברי הרמב"ם רבן של כל הספרדים המערביים והמנהג וכ"ש שהלכה כמותו." (כף נקי יד,ב); "תורה צויה לנו מש"ה." (כף נקי יח,ב), ועוד.

במס' ספרים דף קע"ג ע"א אלוהינו ואלוהי אבותינו הם השבעה רועים שקדמו לאברהם אבינו ע"ה והם אדה"ר שת חנוך מתושלח נח שם ועבר. " (לה,א); "של"ה בית נאמן. " (לה,א); "של"ה שער האותיות. " (לה,א)

שפתי כהן חובר על ידי ר' שבתאי הכהן (וילנא, 1621 - 1663) מוזכר פעמים מועטות, לעיתים עם

הפנייה למקור. "אבל השפתי כהן כתב בה' מילה שצריך לגרוס הצ' בפתח. " (ט,א) ייתכן שהכוונה לספרו של ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענויים (איטליה, המאה הי"ג),

תניא רבתי. מופיע פעמים מועטות, כאזכור בלבד. "טועים הם והוא הפסקה בשם ס' צדה לדרך ובס' **תניא** כתב שראוי לגעור במי שאמר כן. " (יב,ב)

תניא ר' שמעון בן צמח דוראן (אלג'ר, 1361 - 1444), **שו"ת תשב"ץ**. מוזכר פעמים רבות, בדרך כלל עם הפנייה למקור. "התשב"ץ ח"ב סרמ"ו. " (ח,א, כמה אזכורים בעמוד)

4. מחשבה ומוסר

אגרת הרמב"ם מוזכר פעמים מעטות. "וכמ"ש הרמב"ם ז"ל באגרת תימן גדולי המפרשים כמו ר' משה ן' בלעם. " (י,ב)

חובת הלבבות מחברו הוא רבנו בִּרְחֵי בן יוסף אֶבְן פִּקוּדָה (ספרד, 1050? - 1120?). מובא פעמים מועטות, כאזכור בלבד. "והגם שספר חובת הלבבות ראשון לכולם וספר ראשית חכמה הכולל מוסר ודרך האמת" (ט,ב)

ספר העיקרים מחברו הוא ר' יוסף אלבו (ספרד, 1380 - 1444). מוזכר פעמים מועטות, בדרך כלל עם הפנייה למקור. "וכן כתב הרב בעל העיקרים מ"ד פי"א שהתפלה היא עיקר לכל דבר והיא המבטלת גזירות אפילו לרשע. " (ט,א)

מסילת ישרים מחברו הוא ר' משה חיים לוצאטו (איטליה, 1707 - עכו, 1746). מובא פעמים מועטות. "וכמו שכתב בעל ספר מסלת ישרים בהקדמתו שאז ישכיל ויבין. " (ט,ב)

חושב מחשבות חובר על ידי ר' רפאל עמנואל חי בן אברהם ריקי (איטליה, 1743 - 1688). מובא פעמים מועטות, כאזכור בלבד. "ועיין בס' חושב מחשבות שהאריך והרבה להשיב נגדם על תפילין בח"ה מן הש"ס ופוסקים ודרך האמת. " (יב,א)

5. פיוט ודקדוק

אור תורה פעמים מועטות, לרוב עם הפנייה לפרק. "ויהיה זה כעין מה שהלך הרב אור תורה בפ' הליכות שבא על שבא הבאה אחרי תנועה קטנה שאמר למה יחלקו המילה בניגון וישליכו האות האמצעית למטה. " (כח,א)

דברי יוסף אזכור יחידי, ללא פירוט. "והרב בעל דברי יוסף הפליא לקיים נוסחת האשכנזים. " (ל,א)

לוית חן חובר על ידי ר' עמנואל בן יקותיאל בנונטו (1558-1560?). מובא פעמים רבות, כאזכור בלבד. "לוית חן" (יא,א, כמה אזכורים בעמוד); "ואל תשיבני מס' לוית חן שגם הוא קיים ההוא כללא דשבא אחרת"ג היא נעה. " (יב,א)

- ספר ההרכבה
 חובר על ידי ר' אליהו בן אשר הלוי לויטה אשכנזי (גרמניה, 1470 - ונציה, 1549). מוזכר פעמים רבות, לרוב עם הפניות מועטות. "ס' ההרכבה שער גדר השיר." (יא,ב)
- ספר השרשים
 מחברו הוא ר' יונה ן' ג'נאח (ספרד, 995-1050?). מובא פעמים רבות. "ובס' השרשים כתב בשורש מנח שנקראת מנחה לפי שהיא עת עלות המנחה בערב והוא עת נטות השמש לפי שעולת הערב נקראת נחה בפסוק במלכים ב' סי יז." (כו,א); "וכמ"ש בס' השרשים שורש שבוע יע"ש." (כט,ב)
- ספר צחות
 חיבורו של ר' אברהם בן מאיר ן' עזרא (ספרד, 1092/3 - 1167). מובא פעמים רבות, כאזכור בלבד. "ס' צחות להראב"ע." (כו,א); "הראב"ע ז"ל בס' צחות שער ראשון." (כו,א)
- ערוגת הבשם
 חובר על ידי ר' שמואל בן אלחנן יעקב אקיוולטי (1530 - 1611). מובא פעמים מועטות, אזכור בלבד. "ערוגת הבשם." (יא,א, אזכור נוסף בעמוד)
- קול יהודה
 כמה אזכורים בודדים. "וכבר כתבתי זה בימי חורפי על מ"ש הרב קול יהודה בפירושו על ס' הכוזרי מאמר ב' ס"ו ע"א שהתלונן שם על הראב"ע על שהשיג בס' צחות על משורר ששורר." (כח,א); "מזמור לה' הארץ ומלואה וה' אשר לא נשא לשוא נפשי השין בחירק כך העלה בעל קול יהודה בפירושו על הכוזרי מאמר ג' סי כ"ז לאחר שהביא דברי הראב"ע והקמחי ומדרשים ומסורות העלה הברור שבכולם הוא ס' הזוהר וקדמוני המדקדקים שהוא נשו כתיב." (כו,א)
- ר' יוסף האזובי
 "והחמישי רבי יוסף האזובי (חכם קדמון הביאו האבודרהם בפירוש ההגדה בשירת קערת כסף שחיבר ללמד לבנו המוסר." (ל,א)
- ר"א הלוי המדקדק
 אזכורים של כמה ספרים שחיבר. "ויסודם על מ"ש ר"א המדקדק בשיר ק' מפרקי שירה בדרך הב' וגם הר"י לומברוזו." (כו,ב); "ר"א המדקדק בהגהותיו על ס' השרשים." (כו,א); "שיר רביעי לר"א הלוי המדקדק." (כו,ב); "ר' אליה המדקדק בס' השרשים." (כו,ב)

6. זוהר וקבלה

- ספר הזוהר
 מוזכר פעמים רבות, בדרך כלל עם הפנייה לפרשה, לעיתים עם ציון הדפוס. "הסדר הזה שסדרו הספרדים בזמירות התפילה מכוון על פי הזוהר פ' ויקהל ולא כסדר קהל רומא." (ו,ב); "זוהר ויקהל" (יא,א); "זוהר פ' פנחס" (יא,א); "זוהר בראשית דפוס מנטובא." (ל,א) "המגיה על זוהר בראשית." (לד,א)
- ר' יצחק לוריא (האר"י)
 מוזכר פעמים רבות, בדרך כלל ללא הפנייה. "ותפילין על הסדר [...] על דרך תיקוני האר"י ז"ל בכתיבת האותיות ותגיהם כדאיתא בס' מצת שמורים." (ה,ב)
- חמדת ימים
 רכב"ם תופס את ספר חמדת ימים כמקור מקובל וככזה הוא מובא פעמים רבות, לרוב ללא אזכור. "ובעל חמדת ימים הרבה להוכיח על זה וכתב איך תקובל התוספת אם לא נעשית החובה." (לא,ב); "והרב בעל חמדת ימים האריך במזמור

זה בטעמים פשטיים וע"ד האמת מכונים לחג הסוכות בכל פסוק ממנו. " (לא,א);
 "והרב בעל חמדת ימים הסכים לזה וטעמו ונימוקו עמו אבל הגם שבריתי היתא
 איתו לנטות אחריו ולשמור משמרתו בפירושו והגהתו לא אסבול לו ואשא פנים
 אחר שחילל בריתו ואחר שהפליג לשבח פזמוני הספרדים ומחבריהם עם שהם
 משובחים ועומדים. " (לג,א); "ויש אמרו שמביאים הפרי לב"ה כי כן דרכנו להקפיד
 על מלתא דאכילה יותר מכל מצוה שעל כן הרבה להעיר ולהוכיח בעל ח"י [=חמדת
 ימים] וה' הטוב יכפר בעד. " (לג,ב)

מגן דוד	ספר קבלי על צורות האותיות והתיקונים. חובר על ידי ר' דוד בן שלמה ׳ן זמרא (ספרד, 1479 - צפת, 1573). אזכור יחידי. "מגן דוד להרדב"ז אות בית. " (כז,א)
מעשה חייא	ייתכן שהכוונה לספרו של חייא חיון, מעשה חייא . ¹⁶⁰ רכב"ם יוצא כנגד שימוש בספר זה: "והזהר יחידי קורא פן תטעה בספר קטן כמוהו שהוא מעשה חייא חיון שקראו כתר עליון מעין כתר מלכות ע"ד האמת שלא יתחלף איוב באויב. " (ז,ב)
מצת שמורים	ייתכן שהכוונה לספרו של ר' נתן בן ראובן דוד סבל, מצת שמורים . כמה אזכורים, ללא ציון מקור מדוייק. "כדאיתא בס' מצת שמורים. " (ה,ב)
משנת חסידים	חובר על ידי ר' רפאל עמנואל חי בן אברהם ריקי (איטליה, 1743 - 1688). אזכורים מועטים, ללא ציון המקור. אמר אס"ף אמת שכן מצאתי במשנת חסידים [...] אבל נ"ל [=נראה לי] שאינו מוכרח כי לא נתנו לו טעם להיותו כך ע"פ הסוד. " (ח,א); "משנת חסידים. " (ל,ב)
נגיד ומצווה	חובר על ידי ר' יעקב בן חיים צמח (פורטוגל, ? - ירושלים, 1667). אזכורים מועטים, ללא ציון המקור. "בס' נגיד ומצווה. " (ח,א); "ובעל נגיד ומצווה כתב שאין לומר תמימות וכתב טעם שאין בו ממש. " (י,א)
ספר הכוונות	ובא פעמים מועטות, ללא ציון המקור. "ויותר נדחקתי במה שמצאתי בס' ש"ע להאר"י ז"ל והוא לקוח מס' הכוונות שכתב שלא היה ניסוך המים בחג כי אם בשני ושישי ושביעי. " (לא,א)
ספר התיקונים	אזכורים מועטים, ללא ציון המקור. "שגם על כן העתיק אותם בעל ס' התיקונים וכן קורים אותם בקריאת הלילה. " (לב,א); "כתוב בשם התיקונים. " (לג,א)
ספר יצירה	אזכורים מועטים, ללא ציון המקור. "שאמרו בס' יצירה במה שהורשית התבונן." (לג,א)
ר"א מימן	אזכור יחידי. "ואני ראיתי בשום ספר שהוא להר"א מימן אחד מבעלי הקבלה [על הפיוט 'עת שערי רצון']. " (לג,ב)
שומר אמונים	הכוונה לספרו של ר' יוסף ב"ר עמנואל אירגאס, שומר אמונים . אזכור יחידי. "אח"כ המציא לי הרמ"ך בס' שומר אמונים ח"ב הנקרא מבוא פתחים בעשר שאלות אחרונות שאלה ד להרב ר' יוסף אירגאס זצ"ל שנשאל על לשון זה של ספר הכוונות. " (ט,ב)

¹⁶⁰ עוד על השבתאי חייא חיון ותגובה נזעמת כנגד ספריו ראה: **מעשה צדיקים**, עמ' תקעג-תקעהח.

שערי אורה חובר על ידי ר' יוסף בן-אברהם ג'יקטיליה (ספרד, 1248 - 1305?). אזכור יחידי. "וכל שכן שאחרונים אמרו שהוא על פי הסוד בכתבי האר"י ז"ל ובעל שערי אורה." (לה,א)

המקובלים פעמים רבות, ללא ציון שמותיהם או חיבוריהם (ל,א).
פרקי היכלות פעמים מעטות, ללא אזכור מדוייק (ל,א, כמה אזכורים בעמוד).
מגיד מישרים ספרו של ר' יוסף קארו. מובא פעמים מעטות, ללא אזכור מדוייק. "ואחריו מרן מוהר"י קארו ז"ל בס' מגיד מישרים [...] וכן נראה לכאורה." (י,ב)

7. סידורים וסדרי תפילה (דפוסים וכתבי יד)

סדור רב עמרים מוזכר פעמים רבות. (יח,ב)
רמב"ם, סידור כאשר מוזכר "גרסת הרמב"ם" או "נוסח הרמב"ם", בדרך כלל כוונת ההפניה היא לסידור הרמב"ם [=ה'נספח' לספר אהבה] "כך היא גרסת הרמב"ם" (ה,א).
אבודרהם מובא פעמים רבות מאוד. "וכן הוא באבודרהם" (ה,א); יח,א; "אבודרהם ז"ל." (כ,ב); "אבודרהם" (כ,א).

לא מן הנמנע לשער כי רמב"ם ראה את סידור האבודרהם כגורם משפיע ביותר על עיצוב נוסח התפילה של קהילות הספרדים ושל קהל ה'מגורשים' למרוקו בפרט. על כן, הזכיר את הספר פעמים רבות מאוד והביאו כמקור בעל תוקף מחייב לקביעת נוסח התפילה ונוהגיה.

פתיל תכלת חובר על ידי ר' אברהם בן ר' שמעון. אזכור יחידי, ללא הפניה. "כ"כ הרב הבעל פתיל תכלת." (יד,א)

סדורים ללא ציון נוסף מוזכר פעמים רבות, לעיתים עם ציון הנוסח (ספרד, אשכנז). "בכל הסדורים נקוד להתעטף בציצית הבית בשב"א." (ו,ב) "ואח"כ מצאתי בסדור שליחות למנהגי ארץ טריפולי הנק' בערבי טרבליס שבמערב." (כא,ב); "ובדפוסים חדשים קצרו בפזמונים אלו מפני זמן היום בארצותם כי קצר ובמקומנו קורים כולן או רובן בנגונים שונים קדמונים שקבלו ממגורשי ספרד אין להם דמיון במערב." (כב,ב)
סידור אשכנזי מוזכר פעמים רבות, ללא ציון שם המדפיס. "ובסידור אשכנזי מצאתי כתוב." (ג,ב); "סדור אשכנזי." (יח,א)

סידורים בכת"י מוזכרים פעמים רבות, לרוב עם ציון מקור כתב היד. "אבל נ"ל שאינו מוכרח שהיה בלשון זה שהרי יש נוסחאות אחרים לקהלות אחרים וכמו שראיתי בסדור כ"י לקהל אופראן מהקדמונים ובסדור שהבאתי מארץ אלכתאווא וסדור ארץ טריפולי שבמערב [=ככל הנראה הכוונה לספר 'שפתי רננות'] וסדור קהל רומה ואשכנז שאינם כנוסח שבידינו." (כב,א); "גם ראיתי בכנסת קדמוני התושבים קהל פאס שיש להם מחזורים כתיבת יד." (כד,א); "אשר על כן ששתי כעל כל הון במוצאי מציאה ביד שלוחי עיה"ק ירושלים בסדור ימים נוראים בכתבת יד." (מ,א); "וכן הוא בסדור ישן כתיבת יד." (כב,א); "סדור כ"י המיוחס להאר"י."

(יח,א) "אבל כשהייתי בעיר מראכש מצאתי בסדור ישן בכתיבת יד לי"נ הפזמון הזה מל' בתים כולם על הסדר הנז'." (מב,א)

סידורים עם ציון הדפוס

נביא דוגמאות אחדות: "ולפי שההגהות של ימים נוראים אמרו שהם מאדם גדול מהרמ"ע מפאנו זצ"ל והוא עשה הסדור הנדפס בויניציא עם כוונות מוהרמ"ק ז"ל אפשר שלא היה נוהג לקרות אותם הפזמונים." (כא,ב); "סדור בית תפלה שקדם לסדור תפלת ישרים." (יח,ב); "סדור המיוחס למהר"ם זכות ז"ל דפוס ויניציאה." (יט,א); "סדור ספרדים בתפלות ימים נוראים." (כ,א); "סדור קהל רומא." (יו,א); "סדור רומא ואיטליה" (יט,ב); "סדור תפלה לספרדים הנקרא תפלת ישרים." (יח,ב); "סדורים חדשים גם ישנים דפוס ויניציאה ודפוס אמסטרדם." (יט,א); "וכן ראיתי בסדור ספרדי דפוס עמנואל בנבנישתי באמסטרדם שנת ת"ב." (כא,ב); "סליחה הנזכרת בנעילה ראיתי להעתיקה פה לפי שלא הדפיסוה עוד אחר שנדפסה בדפוס עמנואל בנבנישתי בתענית ציבור." (מד,א); "ההגה הכתובה בסדור ר"ה ויה"כ שהם מהגהות מוהר"מ." (יט,ב); "כי כן היה סדורו של הרב המחבר והטועה ראשון הטעה את כולם זה שנים [...] מקום הניחו לי בעזרת החונן לאדם דעת." (כא,ב); "עם ספר אחד לימים נוראים למנהגי עיר טריפולי הנק' בערבי טראבליס שבמערב שנדפס בויניציא שנת תמלא [...] אז אמרתי לא לחינם סדרו מחזורים אלו שבידינו." (מא,א)

סידורים מארץ ישראל

מוזכרים פעמים רבות. "ובהגהות א"י כתבו צלמך." (כב,ב); "וכן הוא בסדורים כתיבת יד מארץ ישראל תוב"ב ואין בזה שינוי מנהג כי סדרי התקיעות היו משונים בכל זמן." (יד,א)

8. חומשים

תנ"ך [כ"ד ספרים]

מובא פעמים רבות, לרוב עם ציון המדפיס. "ומיהו מצאתי בספר כ"ד הנדפס באמסטרדם ש' תצ"ב דפוס עטיאש המוגה על נכון בפסוק זה כתיב ולעליא וקרי ועלאה ולא כן בספרין אחרים." (מב,ב); "ספר הכ"ד המפרש בלשון לעז הנקרא ס' הלומברוזו." (מב,א)

חומש לישבונה

אזכורים מעטים. "וכמו שראיתי בקטנותי חומש אחד שנדפס בלישבונה באותיות גדולות אשורית ובצד הדף הלעז הנקרא שרח בלשון ערבי מיחסים אותו לרבינו סעדיה גאון ז"ל." (מג,א)

חומשים עם כתב יד

אזכורים מועטים. "חומשים בכתב יד מוהר"מ זאברו ז"ל חתום בסופו משה זאברה ואחר בכתיבת יד סופר אחר ר' אברהם אבן דאנן [מחוק] כתוב בעיר גרנאדה הקראת בזמנם גראנאטה ושם כל ענין גירוש ספרד וסיבותיו ומי קידש שמו ית' ומי יצא לחוץ הכל בסדר נאות וכמוהו ראיתי בעיר מראכש יע"ה כתיבת ידי חכם אחד נקרא הראב"ע שנראה מדבריו שהיה חבר למוהר"מ זאברו ומחבר קינות לבתי כנסיות [מחוק] שעזבו בשעת הגירוש מספרד שאומר זה מה שקוננתי אני

וזה מה שקונן חברינו מהר"ם זבארו האל יקבץ גלויותינו וישיב נדחינו לארצנו
ונחלת אבותינו ויראו עינינו וישמח לבנו אכי"ר. (ז,ב)

9. ספרים שונים

- אמרי בינה
מסתבר שהכוונה לספרו של ר' אברהם בן אליעזר הלוי (ספרד, 1460 - ירושלים, 153?),
אמרי בינה [=חיבור על 'אבן הראשה' לראב"ד]. אזכור יחידי. "אם אין נביא אני בן
נביא אני שכן מצאתי בס' אמרי בינה בשם הרא"ש ז"ל שמ"ס [=מסכת סופרים]
נתחברה בדורות האחרונים ולא הובאו מדבריו בגמרא ע"ש פי"ט. (יג,א)
- זבח פסח
חיבורו של רבי דון יצחק בן יהודה אַבְרָבָנְאֵל (פורטוגל, 1437 - פדובה, 1508), על סדר
ליל הסדר. אזכור יחידי. "מהרי"א ז"ל בס' זבח פסח והאבודרהם ז"ל ובעל ס'
מעשי ה'". (יג,א)
- מטה דן
ייתכן שהכוונה לספרו של ר' דוד בן פנחס ניטו (ונציה, 1654 - לונדון, 1728), **מטה דן**
[=ספר ויכוח]. אזכור יחידי. "ר"ל ס' מטה דן וס' מעשה טוביה". (יד,ב)
- מעשה טוביה
ספרו של ר' טוביה כהן הרופא (מץ, 1652 - ירושלים, 1729), **מעשה טוביה** [=ספר
אנציקלופדי]. אזכור יחידי. "ר"ל ס' מטה דן וס' מעשה טוביה". (יד,ב)
- מעשי ה'
ייתכן שהכוונה לספרו של ר' אליעזר בן אליהו הרופא (אשכנז, 1513-1586), על
סיפורי התורה. מובא פעמים מועטות, כאזכור בלבד. "מהרי"א ז"ל בס' זבח פסח
והאבודרהם ז"ל ובעל ס' מעשי ה'". (יג,א); "ולא ידעתי טעם להרב בעל מעשה ה'
שכתב שמסדרי התפלות כתבוהו". (ל,א)
- עבודת מקדש
מסתבר שהכוונה לחיבורו של ר' מנחם בן יהודה די לונזאנו (טורקיה?, 1550 -
ירושלים, 1622?), **עבודת מקדש** [=חיבור על המקדש]. אזכור יחידי. "ובספר קטן
הכמות ורב האיכות הנקרא עבודת מקדש שייסד הרב מוהר"ם לונזאנו ז"ל".
(טו,א)
- קונטרסים בכתב יד
מוזכרים פעמים רבות, ללא ציון המחבר, החיבור או שמות הבעלים. "וכן שמעתי
עושים בקהל אופראן וכן קהל דרעא ותאפילאלת וסביבותיהם מהמערביים
הקדומים ויש להם קונטרסים בכתבת יד מזה קורין להם צ'היר זולת קהילות
מגורשי קאשטיליאי והנמשכים אחריהם שאין נוהגין כן וכמשחק בעיניהם דבר
זה. (ז,ב); "ואחר ימים ראיתי בקונטרס כתיבת יד דברים שיש בהם ביטול זמן
להעלותם על ספר ולהשיב עליהם כי הם בטלים מאליהם". (ז,ב); "בקשות לשבת
הכתובים בסידורים יש לבעליהן מזל טוב שניתנו להכתב בעט ברזל לא כן כמה
בקשות מפוזרים בקלפים ושירים להרב ר"ש ן' לביא זצ"ל¹⁶¹ בעל שיר בר יוחאי
סדורים בטוב לשון ומליצה ומלאכת השיר ודרך האמת לשבת וכן לחול והם אצלנו

¹⁶¹ יש להבחין כי בין החכמים היחידים (!) שרכב"ם מכנה זצ"ל (ולא ז"ל), הוא ר"ש ן' לביא. תודתי נתונה לידידי ורבי עמנואל
א ר ב י צ"ו שהעמידני על הבחנה זו.

בכתיבת יד ולא זכו לעשות להם שם ולפרסמם כבקשות הללו שרובם חסרים מכל הנז'." (כא,א)

רשב"ג ר' שלמה בן יהודה אָבֶן גִּבְרִיֹּל (ספרד, 1021 - 1058). מובא פעמים בודדות, ללא אזכור מדוייק. "אזהרות לרשב"ג" (לו,א)

תבנית היכל ייתכן שהכוונה לחיבורו של ר' יעקב יהודה אריה טעמפילו, **תבנית היכל** [=חיבור על מקדש שלמה, יצא לאור באמסטרדם בשנת 1650]. אזכור יחידי. "עד כה החייני הק' ומצאתי בס' תבנית היכל פ"ג שכתב שהיו צלוחיות במקדש שכל אחת יש בה שיעור הדלקה של לילה." (יב,ב)

(ב) הערות נוספות

בחלק זה נביא מספר הערות אותם ניתן לדלות מתוך העיון בספר 'כף נקי'.

1. כרונולוגיה

פעמים שהחכם מציין את זמני התקופה במהלך כתיבת חיבורו, נציין בקצרה אזכורים אלו.

"וכתבתי בחדש אדר ש' תס"ג לפ"ק לאלף השישי." (כח,א) :02/1703
"כך עלה ברעיוני וכתבתי בחדש סיון שנת תס"ג לאלף השישי." (כט,א) :05/1703
"בשנת תצ"ח [=1737] לפ"ק ונשנה עוד ש' יש' [1750] דבר ה' וה' יראנו נפלאות מתורתו אכ"ר." (כט,ב) :1737 וגם 1750
"ובמהדורא קמא כתבתי במקום זה שתי קינות שיסדתי על פטירת אשתי בזמן המגפה לתצ"פ מהקונטרס שעשיתי." (לג,א) :1738
"גמרתי ענין זה בשלהי אייר שנת אשירה לה' לפ"ק כל אלה דברי טינא וחסף הוא אסף." (ל,א) :05/1756

"ששהיתי אצלם קרוב לשתי שנים [=אצל קהילת התושבים בעיר פאס]." (לט,ב) פרקי זמן קצובים

2. אישים

פעמים שרכב"ם הזכיר בספר 'כף נקי' חכמים בני תקופתו. נזכיר בקצרה חכמים אלו:

אברהם ממון האחת כתיבת יד בכמו ששה דפים קטנים נכתבו במתא פאס יע"ה בימי מגורשי קאסתילייה שמייחסין אותה לחכם [...] נקרא ר' אברהם ממון והיא בלשון קל להבין שעה קלה ע"ד התלמוד בבדיחותא." (כב,ב)
אברהם נ' מוסא "ונמצא בנינו החכם הגדול בגמ' ופוסקים ואין שני לו בעיון ויד שם לו בדרך האמת וכתבי הארי ז"ל כמוהר"ר אברהם נ' מוסא ז"ל (מולדתו עיר טיטואן ונקבר בעיר טוניס) אשר יחדיו נמתיק סוד ימים רבים." (ו,א)
יעקב גידליה "וכן אני נוהג בסדר הנחה זו וכך היה נוהג כמוהרר יעקב גידליה ז"ל שנטה אחרי בזה [...] לקהל אחד של בית הכנסת אגדיר יע"ה [=יגן עליה האלהים] הנקראת מקור חכמה." (ה,ב)

מור"י ז"ל

ייתכן שהכוונה לרבו המובהק של רכב"ם, ר' יוסף די מיסקיטה: "ואחר כל אלה קבעתי לימודי במדרש של אדוני מורי ורבי כמוה"ר יוסף בואני די מיסקיטה זצ"ל [...] בעיר מולדתי אספי יע"ה [=יגן עליה האלהים] [...] שם גידלני כאב על ברכי חכמתו וספריו. " (נד,ב); "כך שמעתי מור"י ז"ל. " (יא,א); "ומור"י ז"ל היה לועג להם על המעיל של פשתן למה האם אדם הוא צריך מעיל ומכנסיים של פשתן. ואמר שמנהג זה נמשך להם מאיזה מקומות שהיו גונבין להן מלבושי הס"ת. " (יג,ב)

משה זאברו¹⁶²

"כי במקרא של הרב ר' משה זאברו ז"ל שעליו אנו סומכים נמצאת בחטף קמץ. " (יז,א)

ר"מ נג'ארה ור"י אירגאס "ובמהדורה שנית הראה לי הר"מ נג'ארה שהוא לשון הזוהר בפרשת פנחס ותמתתי מהרב מהר"י אירגאס ז"ל דנהירין ליה שבילי הזוהר והקבלה ולא כתבו בשמו. " (ז,ב)

ר"ש הלוי "עוד הקשה חברנו הר"ש הלוי נר"ו מ"ש במוסף ועולת ר"ח נעלה עליו ושעירי עיזים נעשה ברצון וכו' מהו שעירי כי לא היה בר"ח כי אם שער אחד. " (ז,ב)
שלם ן' צור "וכבר כתבתי למדקדק הגדול שהיה לנו במערב במתא סאלי כמוה"ר שלם ן' צור ז"ל על ענין זה. " (יז,א)

3. עדויות ומעשים

רכב"ם השתמש גם בעדויות ובמעשים שראה בעיניו, או שמע באזניו, נציין דוגמאות אחדות:

אדם גדול "וכן ראיתי נוהג אדם גדול. " (ז,א)
חכם כהן אשכנזי "וכבר הרעיש את כל המערב חכם כהן אשכנזי קורא תגר אמאי לא עבדתי כפסק הש"ע. " (ז,א)
מנהג בית הכנסת בפאס "כמו שראיתי מנהג ב"ה של קהילת פאס. " (ז,א)
משכילים "המשכילים. " (ז,א); "יש לי תוכחת מגולה ומסותרת עם קצת משכילים שהנהיגו לקרות בב"ה בצבור אחר עלינו לשבח בלילי ר"ה מזמור לה' הארץ ומלואה ולכון הניקוד על השם [...] על כן אמרתי ימים ידברו להודיעך ידידי הקורא שדבר בדוק ומנוסה שכל סגולה הנעשית על ידי תפלה בשום כונה או שם שאין לך לפרסמו ברבים ולא לגלותו כי אם לתלמיד הגון ירא חטא ובלחישה לבל תהיה מהליך רכיל מגלה סוד שאז תהיה הפעולה חלושה [...] על זה כתיב יהיו לך לבדך וכו' ויש לי עוד טעמים כמוסים על זה. " (ז,ב)
ש"ץ הנוהגים בחסידות "ראיתי לקצת ש"ץ המתנהגים בחסידות שכורעים ג' כריעות לפני הס"ת האחת בפתיחת ההיכל ואחת כשזוקפין הס"ת להראות הכתב לעם שהוא ע"פ הב"י ז"ל וע"פ הרמב"ן ז"ל בפ' כי תבוא ארור אשר לא יקים. " (ז,א)

¹⁶² עליו ראה מעשה צדיקים, עמ' תקפג-תקפו.

שמועות

"ושמעתי אומרים שאשתו של ר' זרחיה הלוי ז"ל בימי אלמנותה קוננה קינה זו על בעלה ורמזה את שמה בקינה." (ז,ב)

ת"ח מאופראן

"ושמעתי מפי ת"ח אחד זקן מעיר אופראן שפעם אחת נחלקו חכמי עירו על דבר זה וחסיד אחד התענה ועשה שאלת חלום והשיבו לו ואקריוה בחלמיה רננו צדיקים בה' ומאז לא פסקו מלנגן." (ז,ב)

פרק 4: עיונים בנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה

בבואנו להתייחס אל עיקר עבודתנו, שהיא בחינת המגמות של הספר 'כף נקי', מחובתנו להקדים תיאורים וידיעות המתייחסים לנוסח התפילה של יהודי צפון אפריקה מזמן קדום ועד ימיו של ר' כליפא ׳ מלכה. הדברים ייעשו באמצעות מחקרים ותיאורים.

(א) לצורך קבלת רקע מקיף ורלוונטי לתולדות נוסח התפילה של יהודי צפון אפריקה, נעשה שימוש במחקרים של חכמים שהתייחסו לנושא זה, הן בצורה ישירה והן בצורה עקיפה. נתייחס למסקנותיהם העיקריות וננסה לבחון את מידת הסתברותן.

(ב) לאחר מכן נבחן נתונים מתוך עדויות נוסח וספרות הלכתית שמהן ניתן ללמוד אודות נוסחים ועמדות הלכתיות בתפילה של חכמים שהתייחסו ל צפון אפריקה היא וודאית, או כמעט שכזו.

ברצוננו להבהיר שבתחום הגיאוגרפי המכונה 'צפון אפריקה' אנו כוללים בעיקר את מה שקרוי כיום מרוקו, אלג'יריה ופריפריות סמוכות.

(א) מחקרים

מתוך העיסוק המחקרי הרב בסוגיית מכתב הפולמוס המפורסם של **פרקוי דבן באבוי**,¹⁶³ נוכל לדלות כמה פרטים על יחסם והסתמכותם של יהודי צפון אפריקה אל המרכז הארצישראלי או אל המרכז הבבלי בתקופה הקדומה.

ח"ז הירשברג טוען כי בתקופת הגאונים נסמכו יהודי צפון אפריקה על המרכז הארצישראלי.¹⁶⁴ לעומתו בן ששון טוען כי המקורות העדכניים יותר מוכיחים דווקא להיפך, ולפיהם המרכז הבבלי הוא שהשפיע על עיצוב המנהג וההלכה בקרב יהודי צפון אפריקה.¹⁶⁵ אמנם המכתב מתאר את "השפעתה המתמשכת של תורת ארץ ישראל ושל הנהגתה על תפוצות ישראל במגרב",¹⁶⁶ אבל כבר אז (!) קובל בן באבוי על כך שהמנהג אצל יהודי צפון אפריקה איננו אחיד:

עכשיו כתבו לנו מנהג שתי ישיבות והתחזקו בדבר זה יותר מדאי כדי שלא יתגודדו קהילות

ישראל ותעשה תורה כשתי תורות ופירשו לנו באיר היטיב [כך במקור] מנהג שתי ישיבות.¹⁶⁷

אם נקבל את מסקנתו של בן ששון, הרי שאין תמימות דעים בדבר הזיקה במערב למנהגי ארץ ישראל:

מנהגי הלכה מקומיים אינם נתלים במודע, לא במסורות ארץ ישראל ולא בסמכות כלשהי של

מוסדות ההנהגה הארץ ישראלים בתקופה זו. [כל ההדגשות במקור] אפילו יהיו מנהגים מסוימים

שנהגו במגרב, מנהגי ארץ ישראל המנוגדים למנהג בבל, אין הם קשורים בהכרח ללימוד תורת

ארץ ישראל במגרב, **ובודאי שאין לתלות בהם כפיפות כלשהי למוסד ההנהגה בארץ ישראל.**

¹⁶³ ראה לדוגמה: בלידשטיין, **התפלה**, עמ' 144 - 145.

¹⁶⁴ הירשברג, **הקשרים**, עמ' 214 - 215. וראה גם: בן ששון, **ממזרח שמש**, עמ' 19 - 20.

¹⁶⁵ בן ששון, **בני המגרב**, עמ' 31 - 37. בהערה 5 טוען בן ששון, כי הירשברג לא ראה את כל המקורות הנמצאים לפנינו כיום, ולכן מסקנתו מוטעית.

¹⁶⁶ בן ששון, **בני המגרב**, עמ' 34.

¹⁶⁷ בן ששון, **בני המגרב**, עמ' 34. בן ששון מצטט מלשונו של **פרקוי דבן באבוי**.

שרידי מנהגים קדומים והגירות מרובות לאזור עשויים להסביר את קיום המנהגים במקום גם

בלא מודעות למקורותיהם הארץ ישראלים.¹⁶⁸

ההנחה המקובלת כיום במחקר היא, כי יהודי צפון אפריקה בתקופה הקדומה היו מושפעים דווקא מהמרכז היהודי הבבלי,¹⁶⁹ וממילא גם מנהגי התפילה של הגאונים ובמיוחד מהטקסט הליטורגי המופיע ב**סידור רס"ג**.¹⁷⁰ דעה זו אמנם רווחת, אך לרוב דברים אלו נאמרים ללא הצגת ראיות, או תימוכין, אם כי, יש בזה מן ההיגיון בשל העובדה שאנו יודעים על השפעת ההלכה שמקורה בבבל על יהודי צפון אפריקה.¹⁷¹ חשוב לציין כי ישנם חוקרים אשר חולקים על התפיסה הרווחת המתארת את השפעת **סידור רס"ג** על מנהג צפון אפריקה. לשיטתו של ש' צוקר, למשל, "קהילות אשכנז, ספרד וצפון אפריקה החזיקו ברוב נוסחאותיהן במנהג **סדר רב עמרם גאון**".¹⁷² וכן: "על ידי סדר רב עמרם גאון נשתרש בספרד ובצפון אפריקה מנהג בבל הקדום".¹⁷³ ש' אלקיים דוחה את דבריו של צוקר בשל היעדר ראיות: "מניין [=לצוקר] שאף קהילות צפון אפריקה רוב נוסחאותיהן במנהג סדר רב עמרם? שהרי אין בידינו נוסח תפילה שהילך בצפון אפריקה טרם התפשטות נוסח המגורשים!"¹⁷⁴

בסופו של דבר, שאלת המקור הליטורגי המשפיע בתקופה הקדומה על נוסח התפילה של יהודי צפון אפריקה איננה פתורה. אולי ניתן לסכם ולומר כי על כל פנים נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה **נלקט והושפע** מאותן מקורות שהוצגו לעיל.

¹⁶⁸ בן ששון, **בני המגרב**, עמ' 38 - 39.

¹⁶⁹ ראה את התיאורים המופיעים אצל: אלבוגן, **התפילה**, עמ' 272; גליס, **מנהגי א"י**, עמ' 7 - 18; טל, **הסידור**, עמ' 24 - 25; תבורי, **רשימת מאמרים**, עמ' ה - ט; תורג'מן, **סידורים**, עמ' 5 - 25; (ובעיקר עמ' 23); תא שמע, **התפילה האשכנזית**, עמ' 6 - 7.

על פי המחקרים הנ"ל נרחיב מעט את הידיעה בנושא השפעות ה'מרכזים' על קהילות התפוצות: ארץ ישראל, שהייתה תחת שלטון נוצרי, שימשה מרכז לשכנותיה, כמו מצרים וערב ולארצות שבחצי האי הבלקני - איטליה וצרפת. ומחזור ויטרי המשקף את נוסח ארץ ישראל, פשט בקהילות אשכנז וצרפת ומשם לארצות הסלבויות לפולין ולליטא. לעומת זאת, הקהילות שבמערב הים התיכון - ספרד וארצות צפון אפריקה היו נתונים תחת השפעת המרכז שבבל, וזאת בשל קשרי השפה והמסחר בימי השלטון המוסלמי. ניתן לומר, כי נוסח התפילה בארצות אלו יונק מסידוריהם של רב עמרם ורס"ג.

לאחר תקופת הגאונים (ובעיקר לאחר הכיבוש הערבי) בטלה התלות של קהילות ב'מרכזים', ובכל מקום קמו רבנים מקומיים שביקשו לשמר את הקיים, מצד אחד, ומצד שני - לא נמנעו מלהוסיף ולחדש קטעי תפילות, פיוטים ופזמונים. בנוסף, בעטיים של הגירושים והנדידות של היהודים, לאורך ימי הביניים ולאחריהם - התמוזגו מסורות שונות לנוסחי התפילה המקומיים. התוצאה המתבקשת ממהלכים אלו היא כי **קשה להניח ולומר שאכן קיים נוסח תפילה של קהילה מסוימת שעליו ניתן לומר שהשתמר בצורה צרופה ואחידה**. וראה לאחרונה את מסקנתו של י' תבורי בנושא: תבורי, **השפעת גירוש ספרד**, עמ' 293 - 294.

¹⁷⁰ החוקרים אינם תמימי דעים לשייכותו של **כל** הסידור אל רב סעדיה גאון. נ' כהן טוענת כי "יש לייחס את המבוא לסידור, וכך את הוראות התפילה המלוות את נוסח התפילה [...] לרב סעדיה גאון עצמו. אף שאולי גם הם אינם נקיים מהוספות" (כהן, **סידור רס"ג**, עמ' רנא). לעומתה, י' היינימן סובר כי רס"ג לא הייסס "לצרף נוסחים הלקוחים ממנהגים שונים בדרך אקלקטית ולהכריע לטובת כל נוסח על פי שיקוליו הענייניים [...] בלי שיראה את עצמו כבול על ידי אחת המסורות בלבד" (היינימן, **עיוני תפילה**, עמ' 115). י' ברודי מסכם את הדיון בסוגיה בקביעה כי סידור רס"ג הוא "אוסף של נוסחי תפילה מקובלים" ולא דווקא סידור המשקף את שיטתו של רס"ג בנהוגי התפילה. (ברודי, **גאונים**, עמ' 154). וראה עוד בנושא זה אצל: רפלד, **השיאנו**, עמ' קצא-קצב, ובמיוחד הערה 19.

¹⁷¹ ראה למשל אצל: הירשברג, **הקשרים**, עמ' 213 - 219; הירשברג, **תולדות**, א, עמ' 71 - 72.

¹⁷² צוקר, **שלמה בן נתן**, עמ' 741. וראה את הקדמתו של גולדשמידט ל**סדר רב עמרם גאון**, עמ' 9 - 11.

¹⁷³ צוקר, **שלמה בן נתן**, עמ' 742.

¹⁷⁴ אלקיים, **נוסח**, עמ' 62. ועיין גם בהערות שם.

הבעיה העיקרית שעומדת בפנינו היא שאין בידינו סידור, כתב יד, או עדויות נוסח ברורות המשקפות את נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה. ברם, דבר ברור הוא כי לאחר גירוש יהודי ספרד וקליטתם בצפון אפריקה, כפי שהקדמנו במבואות למחקר זה, התווספו מסורות נוספות, הן בהיבט ההלכתי והן בהיבט הליטורגי, לתוך נוסחי התפילה המקומיים של יהודי צפון אפריקה. יש להניח כי 'תוספות' אלו ואחרות לא התווספו בצורה אחידה בכל אזורי ההגעה של היהודים מספרד. בנוסף, ניתן להניח כי על אף השפעתם הגדולה של המגורשים על המנהגים המקומיים,¹⁷⁵ מרבית ההוספות לא נכנסו לקטעי התפילה הליטורגיים אלא רק כקטעי פיוטים, בקשות ופזמונים. אפשר להעלות על הדעת כי אם נצליח 'לזקק' את הפיוטים וקטעי שירה שמוכח לנו בוודאות שהינם 'ספרדיים', או ספרדיים-חלקית, הרי שנגיע אל נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה, ומסתבר כי ה'נוסח הקדמון' של קהלים אלה יהיה קרוב למדי לנוסח המשתקף ב**סידור רס"ג**.

חוקר חשוב שעסק בנוסח התפילה הקדמון של יהודי צפון אפריקה, ואותו נזכיר רבות בעבודה זו, הוא ש' אלקיים. נתאר כאן ממצאים משני מאמריו: הראשון - 'נוסח התפילה שלבני מרוקו על פי ספר "כף נקי" לר' כליפא בן מלכא', שהתפרסם בשנת תשנ"ט בכתב העת **פעמים** (78); השני - 'פיוטי תחינה במחזור פאס', שהתפרסם בשנת תשס"ח בקובץ **פרקי שירה** (ד).

במאמר הראשון,¹⁷⁶ אלקיים מתאר חיבור שהוחזק כמייצג את המנהג הקדום של יהודי צפון אפריקה, והוא **סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג'למסה** (להלן: 'סידור רשב"ן'). בשורות הבאות נעמוד על טיבו של סידור זה. בשנת תשמ"ד פרסם י' טובי עיונים ראשונים ב**סידור רשב"ן**.¹⁷⁷ במאמרו זה מנסח טובי את מטרת יצירת ה"סידור" הזה: "למדנו אם כן שכוונת ר' שלמה היתה לא רק לערוך סדר ליטורגי של תפילות המחזור השנתי, אלא גם להביא בפני היהודי בן זמנו את כל ההלכות הנוגעות למחזור חייו, באופן שיוכל לנהל חיים יהודים תקינים ומלאים".¹⁷⁸ טובי משער כי **סידור רשב"ן** מהווה אבן דרך חשובה לבחינת התפתחות נוסח התפילה בצפון אפריקה, מתוך נקודת הנחה כי העיר סג'למסה, עירו של רשב"ן, נמצאת בלוב. אולם, בשנים תשנ"ב-תשנ"ג פרסמו ש' צוקר וא' ווסט מחקר הסותר את ייחוסו של **סידור רשב"ן** לצפון אפריקה. לדבריהם, מקורו של הסידור הוא דווקא בכורדיסטאן, במזרח, ולא במערב.¹⁷⁹ אלקיים מקבל את שיטתם של צוקר ווסט וטוען כי למעשה אין לראות ב**סידור רשב"ן** כמייצג נוסח תפילה קדום של יהודי צפון אפריקה.¹⁸⁰ למרות המחלוקת לגבי מיקום העיר סג'למסה, שווים דברי החוקרים בקשר לנוסח התפילה המשתקף ב**סידור רשב"ן**. נצטט מלשונו של צוקר:

¹⁷⁵ עוד בעניין ראה לעיל בהערה 39.

¹⁷⁶ אלקיים, **נוסח**, עמ' 62.

¹⁷⁷ טובי, **שלמה בן נתן**; להרחבה ראה: **סידור רבינו שלמה ברבי נתן**, עמ' 1 - 6; ועוד אצל: אלקיים, **נוסח**, עמ' 62 ובהערה 7.

¹⁷⁸ טובי, **שלמה בן נתן**, עמ' 350.

¹⁷⁹ עוד בנושא ראה אצל פרידמן, **שלמה בן נתן**.

וראה לאחרונה את מאמרו המקיף של א' ארליך, **שלמה בן נתן**, בעיקר בעמ' כג-כו. במחקרו ארליך נסמך על קטעים מגניזת קהיר על מנת לברר את מנהג בבל הקדמון. לדבריו קיימות הוכחות נוספות כי מוצאו של **סידור רשב"ן** הוא "במאה ה-12 מסביבה זו שבמזרח".

¹⁸⁰ אלקיים, **נוסח**, עמ' 62.

מנהגי התפילה שבגוף הסידור תואמים בדרך כלל את **סידור רב סעדיה גאון** [ההדגשה שלי], כפי הצעת נוסח החובה הסטנדרטי שלו. ואילו המעתיק בתוספותיו, מלבד פרקים ופסוקים מסוימים שבהם הוא פותח את תפילות ערבית, ומוסיף גם מנהגים מיוחדים, שרס"ג מביאם בסידורו כהרחבות של רשות, והם ברובם שרידי נוסח ארץ ישראל שנשתמרו באזור הביזאנטי ושלוחותיו ובקצת קהילות המזרח.¹⁸¹

ואף לשיטתו של טובי - נוסח התפילה המשתקף ב**סידור רשב"ן** דומה ל**סידור רס"ג**: "מבחינה ליטורגית סמוך ר' שלמה בעיקר על סידור רס"ג".¹⁸² אם כן, ברי לכולם כי **סידור רשב"ן** מושפע מ**סידור רס"ג**. לאור הנאמר לעיל, אם נקבל את גישת מרבית החוקרים שהם תמימי דעים לגבי השפעת **סידור רס"ג** על נוסח התפילה הקדמון של יהודי צפון אפריקה ונצרף את העובדה כי ניכרת השפעה מ**סידור רס"ג** גם על **סידור רשב"ן** - יהיה ניתן לומר בזהירות, כי עיון ומחקר ב**סידור רשב"ן** יכול להאיר התפתחות בנוסח התפילה של יהודי צפון אפריקה, וזאת על אף מיקומה של העיר סג'למסה במזרח, ולא במערב.¹⁸³ חיבור נוסף שיש לצרף אותו לנושא שלנו הוא **ספר אהבת הקדמונים**. אלקיים עסק בו במאמרו שהוזכר לעיל,¹⁸⁴ נצטט מלשונו של אלקיים המכניס אותנו לתוך עיקר מאמרו:

בשנת תרמ"ט הדפיס ר' רפאל אהרן' שמעון (רבאט, 1847 - ירושלים, 1929; להלן: 'ראב"ש') בירושלים סידור תפילה בשם 'אהבת הקדמונים', המתואר על ידיו בצורה הבאה:

סידור תפילה של כל השנה מנהג קדמון, מנהג בהכנ"ס [=בית הכנסת] של ק"ק [=קהל קודש] התושבים בעוב"י [=בעיר ואם בישראל] פאס, צאצאי אזרחי העיר ותושביה מלפנים טרם הופיע עליהם אור רבותינו וקדמונינו מגורשי קאסטיליה זיע"א [=זכותם יגן עלינו אמן], אשר באו מספרד ונתיישבו שמה [...]¹⁸⁵

מעשהו של הרב בן שמעון הציל מכליה נוסח קדום זה, אך דא עקא שמגבלות הזמן, האמצעים הדלים שעמדו לרשותו ובעיקר מצבו העגום של כתב היד מנעו מהרב להדפיסו בשלמותו. [...] הוא הדפיס רק את הפיוטים, לאחר שהגיהם [...] וכן את סדר אמירתם של קטעי התפילה. נוסח תפילות החובה, ברכות השחר ושאר קטעי הליטורגיה, מוזכרים באהבת הקדמונים רק בשמם, כאילו הם קבועים ועומדים וידועים לכל. לעתים רחוקות בלבד טרח המוציא לאור לציין תוספות אחדות שלא נהגו במנהג התפילה המקומי [...] ועוד זאת, אהבת הקדמונים משלב לתוכו רבים מן השינויים שהונהגו בהשפעת קבלת האר"י. לפיכך אין אהבת הקדמונים יכול לאפשר הכרה של ממש של נוסח תפילה מיוחד לבני מרוקו.¹⁸⁶

אנחנו מסכימים מאוד לדעתו, ובעיקר לדבריו שהתוכן המצומצם של **ספר אהבת הקדמונים** איננו מאפשר תמונה מלאה של נוסח התפילה הקדום של יהודי מרוקו. אולם, ראינו לנכון להרחיב את היריעה ולתאר את **ספר אהבת הקדמונים** ואת המניעים ליצירתו, וזאת על מנת להוכיח היטב את טענתו של אלקיים.

¹⁸¹ צוקר, **שלמה בן נתן**, עמ' 741.

¹⁸² טובי, **שלמה בן נתן**, עמ' 352.

¹⁸³ מסקנתו של תבורי שונה במעט מדברינו, ראה: תבורי, **השפעת גירוש ספרד**, עמ' 293 - 294.

¹⁸⁴ אלקיים, **נוסח**, עמ' 61 - 63. וראה גם: יודלוב, **על ספרים ומדפיסים**, עמ' 559 - 560.

¹⁸⁵ **אהבת הקדמונים**, שער הספר.

¹⁸⁶ אלקיים, **נוסח**, עמ' 61 - 62.

בספר **טוב מצרים** מתאר ראב"ש כיצד הוא מחליט לייסד חברה בשם 'דובב שפתי ישנים' שתעסוק בהוצאה לאור של ספרים וכתבי יד עתיקים ממרוקו,¹⁸⁷ אולם "לבות השומעים היה קר כצנת שלג" ולכן ייסוד החברה הזו לא יצא לפועל.

בהמשך מתאר החכם את המניעים להדפסת הספר 'אהבת הקדמונים':

ואפן אל ראשי הקהילה [...] ואדבר איתם לאמר [...] מדוע לא תשלחו להדפיס ספריכם¹⁸⁸ לאחת ערי הדפוס במדינות אחרות. ומה תעשו אם גם החמדה גנוזה אשר בידכם יבלה מרוב ימים. הלא יאבד כלח על מנהג אבותיכם. וחסרון לא יוכל להמנות הוא? והשיבוני בצדק. כי מלאכת הדפוס אין חזונו נפרץ בגבול קצה המערב ועד קצהו.¹⁸⁹ אז בלב שלם הקדשתי גופי לעבודתם בעז"ה. **(אהבת הקדמונים, 'הקדמת המגיה והמשתדל')**¹⁹⁰

בסיום 'הקדמת המגיה והמשתדל' מתאר ראב"ש את המלאכה הקשה בהוצאת הספר לאור, נצטט קטע נוסף מדבריו:

ועתה קוראים אהובים. הנה זה היום הגשנו לפניכם משאת וארוחה [...] ותיקר בעיניהם טרחתי ויגיעתי ויקדמוני בברכות פיהם. **כי בכל כחי עבדתי לטהר את הספר משבושים רבים** [כל ההדגשות בקטע שלי] אשר היו בו למאות ולאלפים! והיה לי למאירת עין ס' [פר] מנהגי טריפולי המערבית. הנק' [רא] **שפתי רננות** אשר מצאתי שם רבים משירי ס' [פר] אהבת הקדמונים הזה. **וממנו הגהתי את טעויות ההעתקה**. וסליחתם אדרוש אם ימצאו עוד שגיאות ושיבושים [...] כי העבודה כבדה מנשוא. וכל חכם לב יבין כמה קשה לנקד הנקודות על כתב פשוט שאיננו לא כתב רש"י ולא אשורית. והאותיות מעורות זו בזו [...] גם לפעמים השתמשו המשוררים ע"ה באיזה פעלים ומילות שאינם ידועים בהשקפה ראשונה [...] ואעבוד בכל כחי למצוא מקורו לנקדו כראוי. וכ"ז [=וכל זאת] בזמן קצר כי הפועלים דוחקים אותי. וחק עולם הוא כי אי אפשר לספר בלי שבוש [...] ועכ"ז אקוה ולא אבוש. **(אהבת הקדמונים, 'הקדמת המגיה והמשתדל')**

מקטע זה ניתן להסיק כמה עניינים הנוגעים לדיונו. ראשית, הסיבה לצמצום בתוכן אותו תיארו אל קיים, נובע ככל הנראה, מהקשיים שעמדו בפני ראב"ש בהדפסת הספר, וביניהם: זמן ההתחייבות לפועלים לסיום העבודה (ולתשלום עבורה?) עד כדי כך ש"הפועלים דוחקים אותי"; כתב היד ששימש את ראב"ש היה לא ברור די צרכו - "האותיות מעורות" (אולי כתיבת חצי קולמוס מחוברת?). כמו כן, בכתב היד נעשה שימוש באוצר לשוני ארכאי, שלא היה מקובל ונפוץ בזמנו של ראב"ש.

עניין נוסף שיש לעסוק בו בהקשר **לספר אהבת הקדמונים** הוא מקורם של הפיוטים בספר. ראב"ש מעיד כי את הפיוטים שבספר 'אהבת הקדמונים' הוא הגיה על פי הספר **שפתי רננות**. מ"ח ש מלצר,¹⁹¹ אגב העיסוק במציאת מקורו של מחזור בלתי נודע ליום הכיפורים, מגיע למסקנה שספר **שפתי רננות** נדפס לראשונה בשנת

¹⁸⁷ **טוב מצרים**, עמ' 22. וראה גם: תדגי, **דפוס פאס**, עמ' 58 - 67.

¹⁸⁸ הכוונה לאותו "ספר אחד כתב יד מסדר תפילתם של ביהכ"ס ה'תושבים' בעיר פאס".

¹⁸⁹ על היעדר הדפוס במרוקו בתקופה זו ראה למשל: הטל, **דפוס במגרב** (וגם בהערה 1); מרציאנו, **דפוס מרוקו**, עמ' 309 - 310.

¹⁹⁰ קטע זה מופיע בניסוח זהה ב**טוב מצרים**, עמ' 22.

¹⁹¹ שמלצר, **שפתי רננות**, עמ' 128 - 130.

ת"ח (1648) בויניציאה.¹⁹² לטענתו, כבר אז ניכרת השפעתם של מגורשי ספרד על הליטורגיה של 'שפתי רננות'. הוא משער, בין השאר, שר' שמעון לביא (ספרד, 1485 - לוב, 1586) הוא זה שהכניס את פיוטי ר' יצחק ן' גיאת הספרדי (ספרד, 1038[?] - 1089) למחזור 'שפתי רננות'.

אם כן, על פי עדותו של ראב"ש כי ספר **שפתי רננות** שימש לו להגהת קטעי הפיוט בספר **אהבת הקדמונים**, המסקנה המתבקשת היא כי גם קטעי הפיוט שהודפסו בספר **אהבת הקדמונים** מושפעים במידה ניכרת מקטעי השירה ש'יובאו' על ידי מגורשי ספרד.

אולם לא די בכך. על מנת לבחון את מקורותיו של ספר **אהבת הקדמונים**, ראינו לנכון לבחון את מקורם של מספר פיוטים המובאים בו, על פי המובא במחקרו המקיף של דודזון, **אוצר הפיוט והשירה**.¹⁹³ מסקנת בחינה זו היא: מחד גיסא, בספר **אהבת הקדמונים** קיימים אמנם פיוטים 'מקוריים', שייתכן להצביע על מקורם בנוסח התפילה של התיישבות היהודית בצפון אפריקה, לפני בוא המגורשים.¹⁹⁴ אך מאידך גיסא, קיימים בו מספר לא מבוטל של פיוטים שמוצאם הוודאי הוא בארצות ספרד.

כעת ניתן להסכים בוודאות עם דברי אלקיים כי נוסח התפילה המופיע בספר **אהבת הקדמונים** אינו יכול לשמש מקור למציאת נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה, טרם בוא המגורשים.¹⁹⁵ במאמר השני 'פיוטי תחינה במחזור פאס',¹⁹⁶ שהתפרסם לאחרונה על ידי אלקיים, מתואר כתב יד שלטענת המחבר יכול לשמש כמקור חשוב להכרת נוסח התפילה של יהודי מרוקו ה'תושבים'.¹⁹⁷ בנוסח התפילה המשתקף במחזור פאס לכאורה לא ניכרת השפעתם של מגורשי ספרד על התפילה ונוהגיה. נצטט מלשונו:

מחזור פאס (=מ"פ) הוא השריד היחיד [ההדגשה שלי] שיש בידינו להכרת נוסח התפילה הקדום שלבני מרוקו ומסורת הפיוט של עדה זו בטרם התיישבו מגורשי ספרד במג'רב ולפני התפשטות מנהגי האר"י ובית מדרשו. נוסח תפילה של מחזור זה חדל להתקיים לפני מאות שנים, ורק

¹⁹² הספר **שפתי רננות**, הוא מאסף לתפילות הסליחות של יהודי טריפולי, לתיאור מקיף בנושא ראה: ברנשטיין, **מחזור טריפולי**. מעניין להזכיר כי החל משנת תש"ז (1947) - צורפו לספר זה גם מנהגי הסליחות של יהודי ג'רבה ומכאן ואילך, מופיע הספר כ'ספר שפתי רננות: בו יבואו בקשות ותחנונים... וסליחות... כמנהג ק"ק טריפולי וק"ק ג'רבה', ראה: **ספר שפתי רננות**, 'פתיחה'.

¹⁹³ דודזון, **הפיוט והשירה**.

¹⁹⁴ רשימת פיוטים ייחודיים לספר **אהבת הקדמונים** (מופיע גם אצל: טולידאנו, **אהבת הקדמונים**, ללא ציון עמודים)

- "שדי רוכב שמים" (דף ב, ע"ב) סימן שמואל.
- "אברך בְּרַנְנִי" (דף ג, ע"ב), לשבת שלפני ר"ח.
- "היום נלקח" (דף יא, ע"א), פזמון לז' באדר. סימן יעקב הלוי חזק.
- "כל עצמותי תאמרנה" (דף יב, ע"א), רשות לפזמון "מי כמוך" של ר' יהודה הלוי.
- "ספורותי ושירותי אני פוצה ומשמיע" (דף כ, ע"ב), רשות לקדיש בראש השנה.
- "אנצח אשבח" (דף כד, ע"א), פזמון לקדיש ביום שני של ראש השנה.
- "ה' ה' רם על כל אל" (דף לג, ע"א), לפני ברוך שאמר. סימן א"ב יוסף חזק.

¹⁹⁵ ראה לאחרונה: תבורי, **השפעת גירוש ספרד**, עמ' 296.

¹⁹⁶ אלקיים, **פיוטי תחינה**.

¹⁹⁷ אלקיים טוען כי מחזור פאס היה בבעלותו של "שמואל יעקב הצרפתי בן המאה הי"ט" (אלקיים, **פיוטי תחינה**, עמ' 107, הערה 4). דעתנו היא כי מחזור פאס נכתב על ידי ר' שמואל צרפתי, או על כל פנים, ר' שמואל צרפתי ערך הגהה מדוקדקת במחזור זה.

וראה לעיל בהערה 59.

קהילת ה'תושבים' וקהילות אחדות, בעיקר בדרומה של מרוקו, החזיקו בפיוטים מיוחדים מתוכו, ולשם כך הסתפקו בהעתקם בקונטרסים כתובי יד.¹⁹⁸

כתב היד של **מחזור פאס** נמצא באוניברסיטת לייזן (מספרו הקטלוגי הוא 94) ובכוונת אל קיים להוציא לאור.¹⁹⁹ **במכון לצילומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים** נמצא צילום של מחזור זה שמספרו הקטלוגי הוא F20912.²⁰⁰

לצורך התחקות אחר קדמותו ומקוריותו של נוסח התפילה המשתקף ב**מחזור פאס**, על פי דברי אל קיים, ראינו לנכון להרחיב את היריעה מעט אף בנושא זה. להלן יובאו מספר דוגמאות מתוך כתב היד דרכן ניתן לאפיין את נוסח התפילה המשתקף ב**מחזור פאס**.

א. ב**מחזור פאס** לא מוזכרים כלל פיוטים, שבחים או בקשות שמיועדים לאמירה לפני התפילה. למעשה, המחזור מתחיל מתפילת 'א-להי נשמה' (ללא 'מודה אני'). ייתכן שתופעה זו יכולה להעיד על היעדר השפעה "ספרדית" של פיוטים, שבחים ובקשות לפני התפילה. לשם השוואה, בתחילת ההגהות של 'כף נקי' (ג,א-ד,ב) יש כתשע (!) בקשות שהמחבר מבקש להכניס לתוך המחזור,²⁰¹ עוד לפני תפילת שחרית. ורק בקשה אחת שרכב"ם מעיר עליה ש"אין זה מקומן של שבחין הללו".²⁰² רכב"ם האריך להסביר מדוע יש חשיבות לאמירת שבחים לפני התפילה, עד כדי כך שהוא מגדיר את זה כ"מצווה":

ותחלה אעיר אזניך על מה שמנהג ישראל לקו[ם] באשמורת לומר בקשות ופזמונים כי אל תהי מצוה זו קלה בעיניך לומר מותר [צ"ל: מוטב, וכך הגרסה בתיקון בצד השורה] לי לשבת בית ללמוד עד הגיע זמן קריאת שמע דע לך כי דבר זה נתקן ביד דהע"ה [=דוד המלך עליו השלום] כדאיתא בדברי הימים א סי' כ"ג בחלוקת הלויין כתיב ולעמוד בבקר בבקר להודות ולהלל לה' וכן לערב²⁰³ ואפשר שהיה מימי מרע"ה [=משה רבינו עליו השלום] וד"ה [=דוד המלך] קבע אותו במשמרות. (כף נקי ג,א)

ב. נפרט את סדר ברכות השחר על פי המופיע ב**מחזור פאס**:

אלהי נשמה / הנותן לשכוי בינה / פוקח עורים / מתיר אסורים / זוקף כפופים / מלביש ערומים / (הנותן ליעף כח) / רוקע הארץ / מצעדי גבר / שעשה לי כל צרכי / אוזר ישראל בגבורה / עוטר ישראל בתפארה / שלא עשני גוי / שלא עשני עבד / שלא עשני אשה / המעביר שינה מעינינו / ותנומה מעפעפינו / הגומל חסדים טובים לעמו ישראל / "יהי רצון שתצילנו" - על דברי תורה / "והערב" - המלמד תורה לעמו ישראל / נותן התורה /²⁰⁴

¹⁹⁸ אלקיים, **פיוטי תחינה**, עמ' 107.

¹⁹⁹ לעת עתה, ראה את ההפניות למהדורות ביקורתיות לקטעים מתוך מחזור פאס שנערכו על ידי החכם ש' אל קיים, אצל: אלקיים, **פיוטי תחינה**, עמ' 107, בהערה 1.

²⁰⁰ ראה פקסמיליה של עמוד אחד ממחזור פאס כת"י לייזן 94 בנספח (6).

²⁰¹ או בקשות ופיוטים שרכב"ם ראה לנכון להגיה חלקים מהם, או את רובם.

²⁰² מדובר על השבח "אין כא-להינו" (כף נקי ג,ב).

²⁰³ "וְאַנְחֵנוּ ה' אֱ-לֹהֵינוּ וְלֹא עֲזָבָנוּ וְכֹהֲנִים מְשֻׁרְתִים לֵה' בְּנֵי אֱהֲרֹן וְהַלְוִיִּם בְּמִלְאֲכָת. וּמִקְטָרִים לֵה' עֲלוֹת בְּבִקְרָ בְּבִקְרָ וּבְעֶרְבָ בְּעֶרְבָ וּקְטָרֵת סָמִים וּמְעַרְכַת לְחֵם עַל הַשְּׁלֶחָן הַטָּהוֹר וּמְנוֹרֵת הַזָּהָב וְנִרְתִיבָ לְבָעַר בְּעֶרְבָ בְּעֶרְבָ פִי שְׁמָרִים אֲנַחְנוּ אֶת מְשֻׁמְרַת ה' אֱ-לֹהֵינוּ וְאַתֶּם עֲזָבְתֶם אֹתוֹ." (דברי הימים ב יג:יא)

²⁰⁴ סדר ברכות השחר מופיע ב**מחזור פאס**, עמ' א2-א3.

בסוף **ספר משנה תורה לרמב"ם** - מהדורת פרנקל,²⁰⁵ מובאת טבלה המפרטת את סדרי ברכות השחר, על פי המופיע בגמרא, ברמב"ם ובשאר כתבי הראשונים. מעיין בטבלה זו והשוואה לסדר ברכות השחר המופיע במחזור פאס נראה שהסדר במחזור, אינו דומה לאף סדר אחר. מכאן ניתן להניח שבמחזור פאס, משתקף מנהג ייחודי לאמירת ברכות השחר, שיתכן שזהו מנהגם של קהל ה'תושבים' בצפון אפריקה.²⁰⁶

ג. במחזור פאס (א2) מופיעה 'ברכת הנותן ליעף כח'. אך היא נתונה בתוך סוגריים באופן הבא: כל ברכות השחר מובאות בשורה אחת צמודה לימין, ואילו ברכת 'הנותן ליעף כח' צמודה לברכת מלביש ערומים מצד שמאל, בסוגריים. ייתכן שדבר זה מעיד על כך שלגבי ברכה זו, כבר מקדמת דנא, היו חילוקי מנהגים.²⁰⁷

בכף נקי (ד,ב) כותב רמב"ם: "בסדר הברכות יש שמברכין ברכת הנותן ליעף כח ואינו מנהג ספרד וגם דחויה היא בבית יוסף.²⁰⁸ והרב פר"ח²⁰⁹ כתב שנתפשט בארץ ישראל לאומרה זולת יחידים והוא ז"ל מאותם יחידים שאינם אומרים אותה [...]".

העולה מדוגמאות אלו הוא כי ניתן לשער כי אפשר שנוסח התפילה המופיע במחזור פאס, הוא אחד מנוסחי התפילה המקוריים של יהודי מרוקו,²¹⁰ טרום השפעת ה'מגורשים' על נוסח התפילה ולפני השפעת קבלת האר"י על סדר התפילה.²¹¹

(ב) מקורות

לשם השלמת התמונה אודות נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה, טרום השפעתם של מגורשי ספרד, ברצוננו לנסות לזהות מתוך החיבורים הרבניים נתונים המעידים על הנוסח הקדום. בעיה מרכזית בבחינה זו היא העובדה ההיסטורית כי גם בתקופות הקדומות התרחשה 'תנועה' של חכמים מצפון אפריקה לערים

²⁰⁵ **משנה תורה**, סוף ספר אהבה, [מופיע כנספח להלכות תפלה, ללא ציון עמודים].

²⁰⁶ אם נשווה את הסדר המופיע במחזור פאס, לסדר ברכות השחר המופיעים אצל האבודרהם למשל, הרי שרבים השינויים: ראשית, האבודרהם מביא את ברכת על נטילת ידיים וברכת 'אשר יצר' כחלק מסדר ברכות השחר. כמו כן, ברכת 'הבינה לשכוי' מופיעה באבודרהם בזמן עבר: 'אשר נתן לשכוי בינה', לעומת בזמן הווה במחזור פאס. סדר הברכות האמצעיות באבודרהם הוא: פוקח-מתיר-מלביש-זוקף-רוקע-כל צרכי, בשונה מסדר מחזור פאס. ברכת 'עוטר ישראל בתפארה' כלל לא מופיעה באבודרהם, ועוד ישנם שינויים נוספים.

וכך מסכם חלמיש את הנושא: "חוקרי התפילה כבר עמדו על העדר הקביעות בנוסח ובסדר הברכות של שחר" (חלמיש, **ברכות השחר**, עמ' 14).

²⁰⁷ עוד לגבי ברכת 'הנותן ליעף כח', ראה למשל: חלמיש, **ליעף כח**, בעיקר בעמ' שסו-שסט.

מעניין לציין כי פסיקתו של הרב שלום משאש ממשיכה את המסורת של ה'שולחן ערוך' בסוגיה, ואילו דווקא פסיקתו של הרב עובדיה יוסף מתאימה לשיטת האר"י. וכבר עמד על הבחנה זו רבי ומורי ב' לאו, **להחזיר עטרה**, עמ' 194 - 195.

²⁰⁸ "אע"פ שיש סמך יפה לברך ברכה זו מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך היה רשות לשום אדם לתקנה." (**בית יוסף**, אורח חיים, מו)

²⁰⁹ "שפה בירושלים נתפשט המנהג לאמו על פי כתבי הרב הקדוש מהר"י אשכנזי ז"ל, זולתי קצת יחידים שאין אומרים אותו, ואני אחד מהם." (**פרי חדש**, אורח חיים, מו)

²¹⁰ בחרנו שלא להתייחס במסגרת עבודה זו לכתב יד של מחזור אחר, המוחזק כמשקף את נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה טרום בוא המגורשים, והוא כתב יד בר אילן 904, ס' 71973. הסיבה לכך היא שכתב יד זה עוסק אך ורק בתפילות הימים הנוראים. עוד על כתב יד זה ראה לאחרונה: תבורי, **השפעת גירוש ספרד**, עמ' 294.

²¹¹ סקירה על השפעת קבלת האר"י על סידור התפילה, ראה למשל: טל, **קבלת האר"י**. [=טל, 'השפעתה של קבלת האר"י ז"ל על עיצוב דמותו של סידור התפילה', בתוך: טל, **פרי חיים**, עמ' 17 - 25].

הספרדיות, ולהיפך.²¹² תנועה זו גרמה ככל הנראה להשפעות הדדיות על המסורות ההלכתיות, כמו גם לשינויי נוסח בסידורי התפילה.

עם זאת, בחרנו לזהות נתונים מתוך שלושה ספרי שאלות ותשובות שנכתבו קודם לגירוש ספרד, בהם יש ריבוי חומר על התפילה. ייתכן כי בחיבורים אלו ניתן יהיה לזהות רבדים המתייחסים אל נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה. בשורות הבאות נתאר את המחברים ואת שלושת ספרי השו"ת בקצרה. ר' יצחק בר ששת בִּרְפָּת (ספרד, 1326 - אלג'יר, 1408; להלן: 'ריב"ש') היה תלמידו של רבינו ניסים בן ראובן גירונדי (ספרד, 1320-1380; 'הר"ף') והגיע לאלג'יר בעקבות גזירות קנ"א (1391) שהתחוללו בספרד, יחד עם ר' שמעון בן צמח דוראן.²¹³ לפי דברי החיד"א,²¹⁴ לא נהגו בו כבוד באלג'יר ולכן עזב את העיר, אולם, לאחר זמן שב אליה ונתמנה לדיין. הריב"ש היה מורה הלכה סמכותי, חיבר פירושים על התורה, הכתובים ופירושים על התלמוד הבבלי ונחשב לאחד מגדולי הפוסקים במאה ה-14. לפי עדות החיד"א, ר' יעקב בירב (ספרד, 1474 - צפת, 1546) היה "רואה תשובות הריב"ש וסמך עליהן יותר מפוסקים אחרים שבזמנו".²¹⁵ אנחנו נעסוק בחיבורו ההלכתי החשוב: **שו"ת הריב"ש**.²¹⁶

ר' שמעון בן צמח דוראן (מיורקה, 1361 - אלג'יר, 1444; להלן: 'רשב"ץ') היה סמכות הלכתית, רב ופוסק, פילוסוף דתי, רופא, איש מדע, בלשן, מקובל ופייטן. במאורעות קנ"א (1391) עזב את מיורקה (Mallorca) והגיע לתלמסאן (Atlmsane) שבמרוקו ומקביל לריב"ש פעל לביסוס הקהילה היהודית, כתב חיבורים על פרשנות המקרא וכתבים פילוסופיים. כמו כן חיבר את ספר ההלכה **שו"ת רשב"ץ**, אשר בו נעסוק בדיונונו זה.²¹⁷ ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן (אלג'יר, 1400 - 1467; להלן: 'רשב"ש'), בנו של רשב"ץ. בגיל צעיר מונה ר' שלמה לדיין לצידו של אביו הרשב"ץ, וכבר בחיי אביו הורה הוראות, דרש ברבים והשיב תשובות לשואלים, ואף העז לא-פעם לחלוק על אביו. עם פטירת אביו הרשב"ץ בשנת ר"ד (1444) ישב הרשב"ש על כסאו והוא בן 44 שנה בלבד. בחיבורו ההלכתי **שו"ת הרשב"ש** מופיעים מספר תשובות הקשורות לנוסח התפילה.²¹⁸ את הנתונים המסייעים להכרת נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה, כפי שעלו מספרות השו"ת הצפון-אפריקאית הקדומה, השונו לשלשה חיבורים נוספים, מאוחרים יותר, המוחזקים כמשקפים את

²¹² כך למשל נודד ר' יצחק אלפסי (פאס, 1013 - ספרד, 1103; 'הר"ף') ממרוקו לספרד, ולענייננו, "בדרך כלל קשה לקבוע אלו מבין מאות תשובותיו נכתבו בפאס ואלו בספרד" (אלון, **מפתח השו"ת**, מפתח המקורות חלק א, עמ' לב).

²¹³ ראה להלן בעמוד הבא.

²¹⁴ **שם הגדולים**, מערכת גדולים, ערך רשב"ץ.

²¹⁵ **שם הגדולים**, מערכת גדולים, ערך ריב"ש.

²¹⁶ עוד על ריב"ש וספרו, ראה למשל: בן שלום, **ריב"ש היסטורי**, עמ' ט-יא; מויאל, **יעקב ששפורטש**, עמ' 23 (בהערה 11); ריירה, **הריב"ש**.

²¹⁷ עוד על רשב"ץ וספרו, ראה למשל: ירדני, **ספר התשב"ץ**, עמ' 134-132; מויאל, **יעקב ששפורטש**, עמ' 23 (בהערה 10); עמינח, **עיר ההוראה**.

²¹⁸ עוד על רשב"ש וספרו, ראה למשל: וינשטיין, **החוט המשולש**, עמ' 139 - 142; עמינח, **הפולמוס**, עמ' עו-עז; עמינח, **הערות**, בעיקר עמ' 113 - 114.

אציין כי לשם מציאת המקורות הסתייעתי ב'פרוייקט השו"ת' של אוניברסיטת בר אילן (גרסה +15). **שו"ת הריב"ש** מובאות שם כפי שהובאו בדפוס ניו יורק תשי"ד [=דפוס צילום: וילנא תרל"ט]. **שו"ת תשב"ץ** מובאות על פי דפוס ירושלים תש"ך [=דפוס צילום: למברג תרנ"א]. ו**שו"ת רשב"ש** מובא על פי דפוס מכון ירושלים תשנ"ה.

הנוסח הקדום של יהודי צפון אפריקה: **מחזור פאס**,²¹⁹ **מחזור אמשטרדם שנת תפ"ח** עם הערותיו של רכב"ם ב'כף נקי,²²⁰ ו**ספר אהבת הקדמונים**.²²¹

בשורות הבאות נתאר את עיקר ממצאינו בנושא. הדוגמאות יובאו על פי הסדר המקובל של מחזור התפילה.

א. אמירת מלכות בברכת 'ברוך שאמר'

השואל בשו"ת הרשב"ש (סימן רנד) תמה על השוני בין מנהגי המזרח למערב בחתימת ברכת ברוך שאמר: "במזרח חותמין... בשם ומלכות, ותמהת על זה שלא ראית כן במערב". פסיקתו של הרשב"ש בעניין היא חד-משמעית: "אין לחתום במלכות, שלא מצינו בחתימתה מלכות". הטעם המרכזי לפסיקה זו הוא שגוף הברכה עצמה היא ה'מלכות': "מלך (גדול ו) מהולל בתשבחות", ואין צורך להוסיף אמירת 'מלכות'. עדות לפסיקה זו מופיעה בנוסח החתימה של ברכת 'ברוך שאמר' במחזור פאס (15ב): "יחיד חי העולמים משובח ומפואר שמו הגדול ברוך אתה י"י מלך מהולל בתשבחות". כך, ללא הוספת 'מלכות'. נוסח חתימה דומה מופיע במחזור אמשטרדם (כגב): "יחיד חי העולמים משובח ומפואר שמו הגדול עדי עד [ההדגשה שלי] ברוך אתה י"י מלך מהולל בתשבחות". רכב"ם (כף נקי ז,ב) מבאר טעם מעניין מדוע אין צורך לחתום ברכה זו ב'מלכות', כיון שכל ברכת 'ברוך שאמר' - "אינה ברכת מצוה כי אם ברכת הודאה בציבור, מעין תפילה".²²²

ב. בעניין נוסח חתימת ברכת 'השכיבנו'

בשו"ת הרשב"ש (סימנים רנה, שכט) מוזכר מנהג בני המזרח בנוגע לאמירת ברכת 'השכיבנו', בכל ערב, ללא אזכרת שם ה' בחתימת הברכה. בסוף השאלה מוזכרים תיאורים כיצד "כשהרצו הדברים אצל ר' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל קלסו על זה", וכיצד "החכם ר' מימון נגאר נ"ע [=נחו עדן] כתב בקונטרס המנהגות [כך במקור] שחבר, שלא מצא טעם לדבריהם" של יהודי קוסטאנטינה שלא לחתום בברכת השכיבנו. הרשב"ש ענה לשואלים מה הטעם לכך שלמרות מנהגם של בני המזרח - יש להוסיף לחתימת ברכת 'השכיבנו', את אמירת ה'שם'. במהלך הדיון, דן החכם במנהגם של בני המערב להוסיף פסוקים בלילי שבתות וימים טובים, לאחר הברכה. בסוף הדיון נראה כי פסיקתו של הרשב"ש היא שיש לחתום בשם ומלכות את ברכת 'השכיבנו', ובנוגע להוספת הפסוקים לאחריה - הוא מתיר לאנשי המערב להמשיך כמנהגם: "הנח להם, ואל תשנה להם מפני המחלוקת".

נוסח החתימה של ברכת 'השכיבנו' נמצא במחזור פאס בעמודים 48-49א. בסיום הברכה מובאת החתימה בשם:

²¹⁹ לעיל בעמודים 58 - 60.

²²⁰ לעיל מעמוד 26 ואילך.

²²¹ ראה לעיל בעמוד 56 ואילך. לגבי ספר אהבת הקדמונים, כי הואיל והספר קטן ולא מקיף את כל מחזור התפילה, מטבע הדברים הוא לא מתייחס לכל הנושאים שיובאו בהמשך. לכן, רק במקומות בהם המאסף הביא התייחסות לנושא נזכיר אותו, מתוך הנחה כי ביתר הנושאים לא נמצאה התייחסות.

²²² המסקנה העולה ממאמרו של רפ"ל היא שברכת 'ברוך שאמר' מורכבת מברכה גרעינית ומפיוט שהתווסף אליה, אי לכך מובן מדוע אין צורך להוסיף 'מלכות' לברכה זו. ראה: רפ"ל, ברוך שאמר, בעיקר עמ' 383 - 385.

כי אל שומרנו / ומצילינו אתה מכל דבר רע ומפחד לילה ובצל / כנפיך תסתירנו ברוך אתה י"י [ההדגשה שלי] שומר את עמו ישראל / לעד אמן.

מיד לאחריה נמצאים שלושה מקבצי פסוקים: "וירא כל העם", "מזמור הבו לה" (תהלים כט, בשלמות!), "יראו עינינו" ומעין חתימה נוספת, גם היא בצירוף הזכרת 'שם':

ברוך אתה / י"י המלך בכבודו אל חי וקים ישתבח שמו תמיד / הוא ימלוך עלינו מהרה לעולם ועד ועל כל מעשיו / אמן.²²³

במחזור אמשטרדם (סבב) תחת הכותרת "יש נוהגים לומר" - מופיע מקבץ פסוקים אחר לאחר ברכת השכיבנו ("ברוך י"י לעולם וכו'"), בעמוד הבא (סגא) מופיע מקבץ הפסוקים הפותח ב"יראו עינינו וישמח ליבנו". ומסתיים בברכה, בצירוף הזכרת שם ה': "ברוך אתה י"י [ההדגשה שלי] המולך בכבודו אל חי וקים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו".

רכב"ם (כף נקי יד, ב) מתאר את סיום ברכות קריאת שמע באופן הבא:

הפסוקים הכתובים בסדורים אחרי השכיבנו **אין מנהיגו לאומרים** [ההדגשה שלי] אלא אומרים במקומם מזמור לדוד הבו לה' בני אלים בלחש, לפי שיש בו י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות של חזרת הש"ץ שאינה בלילה ואחריו יראו עינינו וקדיש ועמידה.

העולה מדברים אלו הוא, כי ניתן לשער שרכב"ם מעדיף את אמירת הפסוקים אחר ברכת השכיבנו על פי המנהג המשתקף ב**מחזור פאס** ולא את הנדפס ב**מחזור אמשטרדם**.²²⁴ ולגבי חתימת ברכת 'השכיבנו', מנהג המערב ככל הנראה הוא לחתום בשם, כ**במחזור פאס** וב**מחזור אמשטרדם**.²²⁵

ג. אמירת 'ברכו' אחר התפילה

הריב"ש (שו"ת הריב"ש, סימן שלד) מעיד על כך ש"בארגון ובזאת הארץ", נהגו לומר 'ברכו' לאחר תפילת ערבית ושחרית, גם בימים שבהם קראו בתורה (בשני ובחמישי), "גם בחול וגם בשבת". בנוסף הוא מזכיר את קיומו של מנהג "אנשי מזרח ואנשי מערב", לפיו אומר שליח הציבור 'ברכו', מיד בתום החזרה. זאת, על מנת להוציא את אלו שלא שמעו את אמירת ה'ברכו', בין 'פסוקי דזמרה' ל'ברכות קריאת שמע'.

ב**מחזור פאס** (א73) בסיום תפילת העמידה במוסף של שבת מובאות הוראות לגבי סיום התפילה. בהם לא כתוב בצורה מפורשת לומר 'ברכו'.

ב**מחזור אמשטרדם** (נאב) בסיום תפילת שחרית, מיד לאחר 'קדיש דרבנן' מופיע הפסוק "ברכו את ה' המבורך", ללא הסתייגות המתארת מתי אומרים אותו ומתי לא. אולם, בסיום תפילת מוסף של שבת (קכגב), לאחר "אמר רבי אלעזר", מופיעה ההפנייה הבאה: "ואומר קדיש דרבנן בדף כ", ולאחר מכן מופיעה תפילת 'עלינו לשבח' (בלי 'על כן'). כאשר בדף כ (א-ב) מופיע 'קדיש דרבנן' (בין סדר הקרבנות לפסוקי דזמרה), **ללא ברכו**.

²²³ נוסף עוד כי במוצאי שבת מובאים פסוקים אחרים ("לך נפאר אל מלך מושל בכל, כי אתה הבדלת בין קדש לחול..."). בעמודים הבאים (א51-א52) מובא נוסח אחר לברכת 'השכיבנו לליל שבת': "ופרוש עלינו סוכת שלום, ברוך אתה י"י הפרוש סוכת שלום עלינו ועליכם ועל עמו ישראל ועל ירושלים אמן".

²²⁴ וראה להלן בעמוד 66, שם נוכיח שרכב"ם מעדיף את הנוסח של **מחזור אמשטרדם** על פני **מחזור פאס**.

²²⁵ כאשר יש לציין שוב כי ב**מחזור פאס** מופיעות שתי חתימות.

בכף נקי לא נמצאה התייחסות לסוגייה זו.

בספר **אהבת הקדמונים** (ו,ב) מופיעות ההוראות לגבי תפילת מוסף של שבת: "ואחר תפילת מוסף אומרים משנת כל ישראל וכו', ואין אומרים אין כאלהינו ואח"כ אומרים אדון עולם, עלינו לשבח קדיש לעילא". ושוב לא מוזכרת אמירת 'ברכו'. לשם השוואה, ב'הוראות' של תפילת ערבית של שבת, מופיע בפירושו: "ואחר קדיש תתקבל אומרים משנת במה מדליקין ואחריו קדיש דרבנו וברכו" (**אהבת הקדמונים ה,א**). מדברים אלו נראה שהמנהג של "זאת הארץ" עליו מעיד הריב"ש, נדחק מפני מנהג אחר, הגורס שבימים בהם יש קריאה בתורה - לא אומרים 'ברכו' (בדומה למנהג אשכנז, בימינו).²²⁶ אפשרות אחרת ליישב את הסתירה במנהג היא שדברי הריב"ש על "זאת הארץ" אינם מתייחסים לאלג'יר, אלא לספרד. ותשובה זו (סימן שלד) נכתבה טרם גירוש.²²⁷

ד. ברכת 'מעין שבע',²²⁸

ד.1. אמירת ברכת 'מעין שבע' בשבת ויום טוב²²⁹

ריב"ש נשאל (**שו"ת הריב"ש**, סימנים לד, מ) האם אומרים ברכת 'מעין שבע' בליל שבת ויום טוב. פסיקתו מושתתת על המנהג המקומי הגורס כי גם ביום טוב שחל להיות בשבת, אומרים את ברכת 'מעין שבע', מלבד כאשר חל ליל פסח להיות בשבת.

הרשב"ש מעיד על קיום המנהג גם בדורו: "וכן נהגו בכאן באלגזיר שבלייל הפסח שחל להיות בשבת אין אומרים אותה ובשאר ימים טובים שחלו להיות בשבת אומרים אותה" (**שו"ת הרשב"ש**, סימן שצח). מנהג זה משתקף גם **במחזור אמשטרדם**. בדף צג,א מופיעה ברכת 'מעין שבע', ובסופה ההערה הבאה: "וחותם 'מקדש השבת', אפילו חל יום טוב בשבת". לעומת זאת, בכרך המחזור בו מובאות תפילות שלשת הרגלים, בערבית של פסח - מובאות הוראות בתפילת יו"ט ראשון של פסח שחל להיות בשבת, לגבי אמירת 'ושמרו': "אם חל בשבת אומר ושמרו ואחר כך אלה מועדי: אם חל בחול אומרים אלה מועדי וגו'": (קעט,א). אולם שם בסיום תפילת העמידה מופיע ההלל, ולאחריו לא מובאת ברכת 'מעין שבע', או כל הוראות אחרות בנושא. לשם השוואה, בערבית של חג השבועות (רסח,ב) לאחר תפילת העמידה מופיעות ההנחיות הבאות: "ואם הוא שבת אומר שליח ציבור ויכולו. **וברכה מעין שבע** [ההדגשה שלי] וחותם בשבת לבד. וקדיש תתקבל. ומזמור שמחתי באומרים לי. וקדיש יהא שלמא. וברכו. ועלינו לשבח. ויגדל".

ד.2. נוסח ברכת 'מעין שבע'

בעניין נוסח ברכת 'מעין שבע' העיר הרשב"ש (**שו"ת הרשב"ש**, סימן רנו): "במזרח אומרים... מעון הברכות בוא"ו, ואנחנו במערב אומרים מעין הברכות". פסיקתו של הרשב"ש מנוגדת לדברי השואל, שלדבריו, על פי הקבלה יש לומר 'מעון' ולא 'מעין'.²³⁰ וכך פוסק הרשב"ש: "אבל דברים אלו וכיוצא בהם דאפשר למימר הכי

²²⁶ בעניין זה ראה: טל, 'בענין "ברכו" אחרי קדיש בתרא', בתוך: טל, **פרי חיים**, עמ' 36 - 41.

²²⁷ אם דברים אלו נכונים, הרי שניתן לתארך את תשובת הריב"ש הזו.

²²⁸ עיון היסטורי והלכתי להתפתחות ברכה זו, ראה: רפל, **מעין שבע**, בעיקר עמ' 64 - 66.

²²⁹ סיכום ממצא של הדיון האם לומר ברכה זו ביום טוב שחל להיות בשבת, ראה: מושקוביץ, **מעין שבע**, עמ' 103 - 106.

²³⁰ ראה: אלון, **מעון הברכות**, עמ' 70.

ואפשר למימר הכי... הנח הדבר על המנהג ונהרא ונהרא ופשטיה, וכלל גדול אמרו אל ישנה אדם מפני המחלוקת".

במחזור פאס (א54) נוסח ברכת מעין שבע הוא:

ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין [ההדגשה שלי] הברכות ורוב / ההודאות נברך לאב האמת אדון השלום מברך / השבת ומקדש השביעי.

וכך גם במחזור אמשטרדם (צג,א):

האל הגדול הגבור והנורא. קונה ברחמיו שמים וארץ. [...] ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין [ההדגשה שלי] הברכות. ורוב ההודאות. מקדש השבת ומברך השביעי.

רכב"ם בכף נקי (יד,ב-ט,א) אינו מעיר על ניסוח המילה "מעין/מעון הברכות", אך הוא לא מקבל את ההוספות המשתקפות במחזור פאס ולדבריו:

יש מוסיפין וגורסין לאדון השלום אב האמת והמוסיף גורע ומה גם בברכה זו הכלולה במלות יקרות אמרות טהרות נטועים כמסמרות.²³¹

אם כן, הן מחזור פאס והן מחזור אמשטרדם שימרו את מנהג המערב המוזכר אצל הרשב"ש, לומר 'מעין הברכות'.

ד.3. "קונה [ברחמיו] שמים וארץ"²³²

עניין נוסף שנעסוק בו בקשר לברכת 'מעין שבע' הוא דיון בדבר שיבוץ הפסוק "לְאֵל עֲלִיּוֹן קִנְהָ שָׁמַיִם וְאָרֶץ" (בראשית יד: יט) בברכת 'מעין שבע'.

במחזור פאס (א54) נוסח הברכה הוא: "האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה / שמים וארץ", ואילו במחזור אמשטרדם (צג,א) הנוסח הוא: "קונה ברחמיו [ההדגשה שלי] שמים וארץ".

רכב"ם בכף נקי (יד,ב-ט,א) מאריך להסביר מדוע יש להעדיף את השיבוץ של מחזור אמשטרדם ולהוסיף את המילה "ברחמיו", למרות שהיא לא מופיעה בפסוק. את התשובה הזו מחבר רכב"ם לאחר שביקר ב"מתא [=העיר] מראכש" בשנת תקי"ד [1754] "ושמעתי קצת ש"ץ השמיטו ברחמיו"²³³, וכאשר אסף את החיבור 'כף נקי' לכדי יצירה אחת, הוסיף את התשובה להגהותיו על סידור התפילה. מחמת חשיבותה נביא כאן את רוב התשובה:

אל עליון קונה ברחמיו שמים וארץ [ההדגשה שלי] כך היא גרסת כל סדורי ספרד חדשים גם ישנים וכך היא גרסת הרמב"ם בפ' ט' מה' תפלה.²³⁴ ויש מי שרצו לגרוס כלשנא דקרא אל עליון

²³¹ ענייני נוסח נוספים בברכת מעין שבע, ראה למשל: טל, מעין שבע, עמ' 148 - 150. [=טל, 'ברכת מעין שבע', בתוך: טל, פרי חיים, עמ' 42 - 49].

²³² ראה בהרחבה אצל: וידר, 'לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון', בתוך: וידר, התגבשות התפילה, עמ' 65 - 87 (ובעיקר בעמ' 85 - 87). וראה גם: חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 273 - 273. לטענתו, אין בתוספת או בהשמטה קשר לקבלה.

²³³ "לשון זה העתקתי ושלחתי למתא [=לעיר] מראכש יע"ה [=יגן עליה האלהים] ש' [נת] תקי"ד [=1754] שהייתי שם ושמעתי קצת ש"ץ השמיטו ברחמיו ואחר שבתי למקומי כתבתי גם להר"ף נז"נ [=?] ייתכן שרכב"ם מזכיר כאן את ר' יעקב פינטו, אב"ד במראכש.

ראה לעיל בעמוד 31] והודה לדברי בכתב ולע"ד [?] אם הודו בפועל). ("כף נקי יד,ב)

²³⁴ "וכן הוא אומר [...] האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה ברחמיו שמים וארץ, מגן אבות בדברו מחיה מתים במאמרו האל הקדוש שאין כמוהו." (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים ט:י)

קונה שמים וארץ כי כן הוא הפסוק בפ' לך לך²³⁵ וכן הם סדורי אשכנו וכך מעין דברי האבודרהם שלא הזכיר מילת ברחמיו לגרוס ושלא לגרוס²³⁶ וכן נראה מלשון רש"י ז"ל בגמרא דשבת פ"ב דף כ"ד ע"ב.²³⁷ ותמיהא לי על גרסתינו היאך הכניסו מילת ברחמיו בתוך לישנא דקרא שהוכפל שם בפ' לך לך ומה ענין ברחמיו במקום זה? והנ"ל [=הנראה לי] בזה שהכניסו מלת ברחמיו באמצע שידוע שברכה מעין שבע היינו כנגד אבות וגבורות וקדושת השם וברכה אמצעית של שבת וג' אחרונות שכל השבע ברכות נכללו בה במלות קצרות. [...] וא"כ הרי מצינו בברכת אבות ג"כ הביאו בה פסוק אל עליון קונה והפסיקוהו באמצע דהיינו אל עליון גומל חסדים טובים שהוא ברחמיו כאמור ובמקום קונה שמים וארץ אמרו קונה הכל וכמו שפירוש האבודרהם וכמו שהפסיקו המקרא ברחמים בברכת אבות כך בברכה מעין שבע אלא שבברכת אבות הכניסו הרחמים בין אל עליון למלת קונה ובברכה מעין שבע שרצו לקצר הכניסו הרחמים בין קונה למלת שמים וארץ שאנשי כנסת הגדולה שתקנו אותם ידעו איזה יכשר ואיזה מקום יאריכו ויקצרו.

ויש לתת טעם לרחמים בענין שמים וארץ שלכן אמר הכתוב קונה לשון הוה ולא אמר קנה שהוא י"ת[ברך] בטובו מחדש בכל יום מעשה בראשית להטיב לבריותיו לכן שייך ברחמיו שברחמיו מטיב לבריות וכמו שפי' אבודרהם אל עליון גומל חסדים טובים והיינו ברחמיו. [...] אלא שצריך לדעת אם זה הנוסח של ברחמיו נתקן מאנשי כנסת הגדולה איך לא ידעו ממנו רבני אשכנז וגם רש"י בגמרא דשבת לא נפל [אולי צ"ל: תפס] במקרה הנוסח שכתב. ואין אומרים למי שלא ראה החדש יבוא ויעיד²³⁸ גם מהאבודרהם אין ראייה קיימת כי לא ירד לרחק או לקרב. ומ"מ [=ומכל מקום] מדברי הרמב"ם לא נזוז וכמו שנהגו הספרדים דור אחר דור עד שיבוא משיח צדקינו שיגלה בעגלא ובזמן קרב אמן. (כף נקי, יד, א-ב)

העולה מתשובה זו הוא שניתן לראות שרכב"ם מעדיף מסיבות ענייניות את הנוסח המשתקף במחזור **אמשטרדם** על פני **מחזור פאס**, ולדבריו יש להוסיף את המילה 'ברחמיו' לנוסח ברכת מעין שבע.²³⁹ בסידור **בית מנוחה**,²⁴⁰ לאחר תפילת עמידה של ליל שבת מובאים דינים והלכות הקשורים לברכת 'מעין שבע'. לצורך אישוש ושימור הנוסח הקיים נעזר המחבר בדבריו של רכב"ם שצוטטו לעיל: בנוסח ברכת מעין שבע אל עליון קונה **ברחמיו** שמים וארץ [ההדגשה שלי]. וכן הוא נוסחת הרמב"ם. ויש שהתחכמו ודילגו תיבת ברחמיו ואחד חכם בספר קב ונקי כ"י [=הכוונה כמובן לספר 'כף נקי' בכתב יד!] דבני ספרד צריכים שלא לשנות הנסח הקדוש [!] ונתן טעם לנסחה זו. והסכים עמו הרב החסיד מהר"ר יעקב פינטו ז"ל אב"ד דק"ק מראכאש. מח"בר בקונטרס אחרון. (**בית מנוחה**, עמ' כד)

²³⁵ "וַיְבָרְכֵהוּ וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ אֲבִירָם לְאֵל עֲלִיּוֹן קֹנֵה שָׁמַיִם וָאָרֶץ." (בראשית יד:יט)

²³⁶ "ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו וכו' אל עליון קונה שמים וארץ." (ספר **אבודרהם**, מעריב של שבת)

²³⁷ "שליח ציבור היורד ערבית - המתפלל ברכת מעין שבע קונה שמים וארץ מגן אבות בדברו." (רש"י שבת כד:)

²³⁸ "אין אומרים למי שלא ראה את החדש יבא ויעיד אלא למי שראהו." (תלמוד בבלי נדה ז:)

²³⁹ ראה לעיל בעמוד 63 את הדוגמה ההפוכה בה הוכחנו כי רכב"ם מעדיף את **מחזור פאס** על פני **מחזור אמשטרדם**.

²⁴⁰ ראה לעיל בעמוד 31.

לרשימת חכמים נוספים שנעזרו בספר 'כף נקי' ראה דוגמאות לעיל בעמוד 28 ואילך.

ה. קידוש ליל שבת בבית הכנסת

בשורת תשב"ץ (חלק ד = "החוט המשולש", טור ג, סימן לב) נמצאת תשובה ממנה עולים כמה עניינים הקשורים לנושא שלנו. נראה כי המנהג הרווח היה לעשות קידוש בליל שבת על היין גם בבית הכנסת.²⁴¹ הבעיה נבעה מכך שמכיון שהמקדש מעוניין להוציא את בני ביתו בקידוש שיערוך בביתו, נראה כי הוא לא יכול לשתות מיין הקידוש בבית הכנסת. התשב"ץ מעיד על קיומם של שני פתרונות מקובלים, לפתרון הבעיה: אפשרות ראשונה היא "להטעים הכוס של קידוש לתינוקות", אפשרות נוספת היא "להוליך את הכוס לביתו ושם ישתהו". בכל מקרה, התשב"ץ מעיר כי יש להמשיך ולקדש על היין בליל שבת בבית הכנסת: "טוב הדבר להניחם כמנהגם [=לקדש בבית הכנסת] ולא ישנוהו שיש להם על מה שיסמוכו".²⁴²

במחזור פאס (א-54-ב54) מיד לאחר ברכת 'מעין שבע' והפניה לאמירת 'קדיש תתקבל' מופיע הקידוש במלואו:

סברי מרנן. (ועונים לחיי). ברוך אתה י"י אלהינו מלך / העולם בורא פרי הגפן. ברוך אתה י"י / אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו / ורצה בנו ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו זכרון / למעשה בראשית תחלה למקראי קודש זכר ליציאת / מצרים כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים / ושבת קדשך באהבה וברצון הנחלתנו בא"י מקדש / השבת.

ולאחר מכן מופיעה ההפנייה לקריאת פרק 'במה מדליקין'. מכאן, שעל פי הנוהג המשתקף במחזור פאס, הקידוש בבית הכנסת נחשב כחלק אינטגרלי מתפילת ליל שבת. לעומת זאת, במחזור אמשטרדם (צד, א-צו, ב) מופיע קידוש ליל שבת רק לאחר סיום התפילה ולאחר אמירת פסוקי ה"פרידה" בעת היציאה מבית הכנסת.²⁴³

רכב"ם (כף נקי טו, א-ב) מתרעם על כך שהקידוש בבית הכנסת נשמט ממחזור אמשטרדם:

קידוש על היין בב"ה [=בבית הכנסת] אחר קדיש תתקבל נשמט מהסידורים. ואנחנו לא סרנו מדברי הרמב"ם ז"ל²⁴⁴ רבן של גולת ספרד והמערב מקדשין על היין בב"ה [=בבית הכנסת] בשבתות וי"ט ואפי' [לו] בחג הסוכות חוץ מלילי י"ט ראשון ושני של פסח שאין לך עני וכו' וליל יוה"כ [...]

בהמשך דבריו מביא רכב"ם כמה טעמים מדוע יש לקיים את מנהג הקידוש על יין בליל שבת בבית הכנסת, ולמרות שישנן דעות החולקות על קיום מנהג זה - רכב"ם פוסק שיש להמשיך ו"להחזיק במנהגינו":

²⁴¹ המסקנה העולה ממאמרו של טל, מעין שבע היא כי בזמן הקדום היה חילוק בין מנהג ארץ ישראל למנהג בבל בנוסח חתימת ברכה זו, אולם ברבות הימים הנוהג השתנה: "בארץ ישראל קידשו את השבת בבית הכנסת באמירת ברכת מעין שבע [...] ובבל לא הזדקקו לה, לפי שקידשו על היין בבית הכנסת, ולא היה צורך בשתי ברכות, אלא כשגבר המחסור ביין [...] אף בבית הכנסת התחילו לקדש את השבת ב'מעין שבע' של ארץ ישראל" (טל, מעין שבע, עמ' 149 - 150). וראה גם: גליס, מנהגי א"י, עמ' קד.

מהלך אחר בהתפתחות ההיסטורית של ברכת 'מעין שבע' ראה: עץ חיים, קידוש השבת, עמ' 84 - 85.

²⁴² תא שמע מצייין כי ר' צמח ב"ר שמעון דוראן היה מעוניין לבטל את מנהג הקידוש בבית הכנסת בליל שבת "אלא שנבצר מחכמי כל הדורות לעשות כן!" (תא שמע, קידוש ליל שבת, עמ' שלח-שלט).

וראה את הערותיהם של הנשקה, קידושא רבה, עמ' 190 והקלמן, קידוש היום, עמ' 51 - 53, על דבריו של תא-שמע.

²⁴³ "וכשיוצאין מבית הכנסת פונים אל ארון הקדש ואומרים י"י נחני בצדקך." (מחזור אמשטרדם צו, ב)

²⁴⁴ "למה מקדשין בבית הכנסת? מפני האורחין שאוכלין ושותין שם." (משנה תורה, הלכות שבת כט:ח)

לכן נ"ל [=נראה לי] להחזיק במנהגינו תורה הוא צוה לנו מש"ה²⁴⁵ ואפי' [לן] לכתחילה הוא אמת ותורתו אמת.²⁴⁶ (כף נקי טו, ב)

ו. ברכה על ה'הלל' בראש חודש

אגב העיסוק בעניין הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת והברכה עליהם, מזכיר ריב"ש את המנהג המקומי לברך על ההלל, אפילו בראשי חודשים²⁴⁷ (שו"ת הריב"ש, סימן קיא). במחזור פאס (82א) מופיעה הפנייה לסדר "שחרית שלראש חדש". בשל בעיות גרפיות²⁴⁸ קשה לומר בצורה מדויקת מה כתוב בהנחיות לאמירת ה'הלל'. נציין רק כי בעמוד הבא (82ב), מובא סדר ההלל בדילוג, ללא ברכה.

במחזור אמשטרדם (קסז, א) מופיעה ברכה לפני אמירת ה'הלל', בראש חודש, בנוסח הבא: "לקרוא את ההלל". ובסיום ההלל (קסח, ב) מופיעה הברכה "יהלולך" [...] מלך מהולל בתשבחות". רכב"ם (כף נקי יט, א-ב) מביא הסבר מדוע אין צורך להוסיף את ברכת 'שהחיינו' לברכות שאומרים קודם אמירת ה'הלל'.²⁴⁹ תוך כדי הדיון מובאת הערה בסוגריים, בה מתאר רכב"ם את המנהג הקיים בבית הכנסת של התושבים בעיר פאס, לפיו נהגו לברך על קריאת ה'הלל'. ייתכן לומר שמנהג זה השפיע על אנשי קהילתו של רכב"ם:²⁵⁰

(...) לא מברכין על הלל ר"ח [=ראש חודש] וח"ה [=וחול המועד] של פסח כשקוראין בדילוג שאינו אלא מנהגא מימי הגמרא וכן נוהגים בא"י וקצת מקומות במערב ובעיר ואם פאס יע"ה [=יגן עליה האלהים] קהל התושבים. מה שלא יכולתי לתקן בב"ה [=בבית הכנסת] שלנו ושלא ברצוני [ההדגשה שלי] נוהגים לברך ראשונה ואחרונה עם שאני הולך בעקבות האדון הרמב"ם²⁵¹ ז"ל). (כף נקי יט, א-ב)

בספר אהבת הקדמונים (י, ב) מופיעות ההוראות לראש חודש: "בראש חדש ובכל ימים שאין גומרין בהם את ההלל אין מברכין על קריאתו לא בתחלה ולא בסוף". אם כן, ניתן לשער כי המחלוקת האם יש לברך על אמירת הלל, נעוצה בהבדל שבין מנהגם של ה'תושבים', למנהגם של מגורשי ספרד. ככל הנראה, ה'תושבים' נהגו לברך על אמירת ה'הלל', כפי כשמעידים הריב"ש ורכב"ם, וכך נדפס במחזור אמשטרדם (וייתכן שכך הכוונה גם במחזור פאס).²⁵² ואילו מנהגם של מגורשי

²⁴⁵ כוונתו של רכב"ם היא כמובן לר' משה בן מיימון, הרמב"ם.

²⁴⁶ "ושמעית דהו אמרין [=ושמעתי (את בני קורח) שהיו אומרים]: משה ותורתו אמת והן בדאין." (תלמוד בבלי בבא בתרא עד.).

²⁴⁷ בהם לא אומרים את כל מזמורי ההלל ("הלל שלם"), אלא מדלגים על חלקים מהם.

²⁴⁸ בדף 82 בשורה השלישית כתוב בצורה לא ברורה: "ויאמר הלל... ובצד שמאל, כתובה הערה ברורה, באותו הכתב: "ויברך עליה".

²⁴⁹ "ולי אין צורך לכך [=לטעמים שהובאו לעיל מדוע לא מברכים את ברכת 'שהחיינו' בראש חודש] כיון דמנהגא הוי - לא מברכין".

(כף נקי יט, א) כלומר, מכיון שאמירת ברכת שהחיינו בראש חודש היא רק מנהג - לא מברכים אותה.

²⁵⁰ וראה בהרחבה להלן בעמודים 85 - 87.

²⁵¹ "אבל בראשי חודשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה, ומנהג זה בצבור לפיכך קוראין בדילוג, ואין מברכין עליו שאין מברכין על

המנהג" (משנה תורה, הלכות מגילה וחנוכה ג:ז).

²⁵² אם נקבל את ההנחה שההגה המופיעה במחזור פאס (82א) מציינת שמנהג התושבים הוא לברך את הברכה על ההלל גם בראש

חודש. וככל הנראה ניסוחה של הברכה הוא "לקרוא את ההלל".

ספרד - בעקבות פסיקתו של הרמב"ם - הוא לא לברך על אמירת ה'הלל', כפי שמשקף בדברי רכב"ם, כנגד אנשי קהילתו ובספר **אהבת הקדמונים**.

העולה מדברינו אלו הוא, כי בנושא זה קיימות אי-בהירות רבה, בנוגע למנהג הקדום של יהודי צפון אפריקה ביחס לברכה על ההלל בראשי חודשים, ועל כן ניתן לומר כי כבר מקדמת דנא היו חילוקי מנהגים בנושא.

ז. ברכת 'שהחיינו' בלילה השני של ראש השנה

הריב"ש (ש"ת הריב"ש, סימן תקה) מזכיר את "מנהג קטלונאי וכן בארצות האלה" לברך את ברכת 'שהחיינו', גם בלילו השני של ראש השנה, ומכריע שראוי לעשות כן. בהמשך הוא מביא אפשרות לברך את ברכת 'שהחיינו' על פירות חדשים שיובאו לסעודת הלילה השני של ראש השנה במיוחד לשם כך, אך הוא מציין כי גם בלעדיהם יש לברך שהחיינו.

ב**מחזור פאס** (225-227) מופיע סדר הקידוש לליל ראש השנה שלוש (!) פעמים. בפעם הראשונה (225) כשחל ראש השנה ביום חול, וסדר הקידוש הוא כך: ברכת 'הגפן', קדושת היום וברכת 'שהחיינו' מופיעה ללא הסתייגות.²⁵³ בפעם השנייה (226א) כשחל ליל ראש השנה בשבת, ואז סדר הקידוש מתווסף לברכת 'מעין שבע'. ובפעם השלישית (227ב) כשחל ליל ראש השנה במוצאי שבת, ואז סדר הקידוש מתווסף להבדלה "בין קודש לקודש". גם בשני הפעמים האחרונות שהזכרנו (בשבת ובמוצ"ש) ברכת 'שהחיינו' נמצאת בסדר הקידוש.

כעת, נותר לברר האם מדובר על הלילה הראשון של ראש השנה, או גם על הלילה השני. מכיוון שקיים הכלל "לא אד"ו ראש"²⁵⁴ כלומר: יום א' של ראש השנה לא יכול לחול בימים א', ד' וו'. הרי שבפעם השלישית שמובא קידוש ליל ראש השנה ב**מחזור פאס** (227) מדובר דווקא על הלילה השני, שחל להיות במוצאי שבת. וגם בסדר הקידוש הזה מופיעה ברכת 'שהחיינו'. מכאן ניתן לומר, שעל פי המנהג המשתקף ב**מחזור פאס** גם בלילה השני של ראש השנה מוסיפים את ברכת 'שהחיינו'.

ב**מחזור אמשטרדם (ימים טובים לגב)** מופיע מנהג אמירת שהחיינו בלילה השני בפירושו. אחרי הקידוש של ערב ראש השנה וברכת שהחיינו, מופיעה ההערה הבאה: "גם בליל שני צריך לאומר". רכב"ם מביא את שיטת ה'שולחן ערוך':

ברכת שהחיינו שכתב הש"ע [=ה'שולחן ערוך'] להמציא פרי חדש בשעת הקדוש²⁵⁵ ר"ל להניח

הפרי לפניו ולברך הקדוש וברכת שהחיינו ויכוון לקדוש היום והלילה. ולאחר שיטעום מן היין

יברך על הפרי ברכתו ויאכל ממנו. (כף נקי לח, ב)

אולם, לדעתו, המנהג הנכון הוא - "לברך שהחיינו אף אם אין לו פרי".

בהמשך דבריו, מתרעם רכב"ם על כך שאנשים "מתחסדים" ומחפשים להביא פרי חדש, בלי לדעת שגם כאשר אין בנמצא פרי חדש בקידוש הלילה השני, ניתן לברך 'שהחיינו':

²⁵³ לו היתה קיימת הסתייגות מאמירת ברכת 'שהחיינו' בלילה השני של ראש השנה, אזי היתה צריכה להופיע הנחייה הדומה לזו: "בלילה הראשון מברכים גם את הברכה הזו", מעל ברכת 'שהחיינו'. שמשמעותה היא שבלילה השני לא מברכים שהחיינו. אך, כאמור, ברכת 'שהחיינו' נמצאת ב**מחזור פאס**, ללא הסתייגות.

²⁵⁴ "אשר תקראו אותם" מכאן סמכו רבותינו ז"ל לומר לא אד"ו ראש השנה. (פסיקתא זוטרתא, ויקרא, אמור, סב:)

²⁵⁵ "בקידוש ליל שני ילבש בגד חדש או מניח פרי חדש ואומר שהחיינו; ואם אין מצוי (בגד חדש או) פרי חדש, עם כל זה יאמר שהחיינו." (שולחן ערוך, אורח חיים, תר:ב)

ויש מתחסדים ורצין אחר הפרי חדש וקבעוהו לחובה יותר מחובת היום עד שקצת מקומות אמרו שמביאים הפרי לב"ה [=לבית הכנסת] הכן דרכנו להקפיד על מלתא דאכילה יותר מכל מצוה שעל כן הרבה להעיר ולהוכיח בעל ח"י [=חמדת ימים]²⁵⁶ וה' הטוב יכפר בעד. (כף נקי לח, ב) ניתן לסכם ולומר כי לפי האמור לעיל, ניתן לשער כי מנהגם של יהודי צפון אפריקה היה לברך את ברכת 'שהחיינו' גם בלילה השני של ראש השנה, ללא צורך בהבאת פרי חדש.

ת. מיקום ברכת 'שהחיינו' בסדר נטילת הלולב

התשב"ץ פוסק שאין לשנות את המנהג המקומי וצריך לברך לפני נטילת הלולב את ברכת 'שהחיינו'. (שו"ת תשב"ץ, חלק ב, סימן רד).

הד למנהג המקומי ניתן לראות במחזור פאס (296א). שם, לאחר סדר תפילת שחרית של סוכות, מופיעה ברכת "על נטילת לולב", ולאחר מכן ברכת שהחיינו. אחרי שתי הברכות כתובות ההוראות: "ומנענעין. מברך לגמור את ההלל [...]" כלומר, בתחילה מברכים שהחיינו ולאחר מכן, נוטלים את הלולב. כפי פסיקתו של התשב"ץ.

כך גם מובן ממחזור אמשטרדם (ימים טובים, מד, א). שם, לאחר תפילת שחרית של סוכות מופיעות ההוראות הבאות: "אחר חזרת התפילה נוטלים הלולב וקודם נטילתו מברך ברכות אלו:", ולאחר מכן מופיעות ברכות 'על נטילת לולב' ו'שהחיינו'.

רכב"ם (כף נקי כא, ב-כב, א) מתאר את שיטתם של ה"מקובלים" לנענע את הלולב בסוכה, קודם בואם לבית הכנסת.²⁵⁷ לדבריו, "ולי נראה שאין לעשות כן מכמה טעמים". בהמשך מבאר רכב"ם כיצד אפשר לנהוג ולצאת ידי חובת הפשט והקבלה:

לכן נ"ל [=נראה לי] הדרך הישר בזה הוא לנענע ולברך תחלה עם הקהל וכסדר הב"י [=ה'בית יוסף'] ז"ל²⁵⁸ עד שיגמור תפילתו עם הצבור ולאחר שיצא מב"ה [=מבית הכנסת] וילך לביתו ולולבו בידו יכנס לסוכה וינענע שם לבא ברכה בנענועים של סדר האר"י ז"ל כי הוא ז"ל צוה בנענועי הסוכה ובנענועי צפון דרום וכו' ושם יעשו אותם כאשר ציוהו ז"ל ואז לא יפרשו מן הצבור ויהיו נקיים מה' ומישראל.²⁵⁹ (כף נקי כב, א)

מכאן, שגם לדבריו של רכב"ם ("כסדר הבית יוסף ז"ל") יש לברך שהחיינו קודם נטילת הלולב.²⁶⁰

²⁵⁶ ראה למשל: "וכן בקדוש יאמר שהחיינו כמו בליל י"ט ראשון. אם יש פרי חדש הנה מה טוב ואם לאו אינו צריך לחזר אחריו." (חמדת ימים, חלק ד, ההקדמה לפרק א, דף מו, א)

²⁵⁷ חכמי המחקר עסקו רבות בסוגיית נענועי הלולב בזמן אמירת ההלל, ראה למשל אצל: הילדסהיימר, אמירת הלל, עמ' קסה-קע; לרנר, ד' רוחות, עמ' 101 - 109; לאו, מנהגי עדות, עמ' 271 - 273.

²⁵⁸ "ומ"ש רבינו שמברך שהחיינו בשעת נטילה ולא בשעת עשייה. [...] וכתב הרא"ש (פ"ד סי' ב) האידנא לא נהוג לברך שהחיינו בשעת עשייה אלא בשעת נטילה [...] הכי נמי דלולב מברכין ליה בשעת נטילה." (בית יוסף, אורח חיים, תרנא)

וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך: "לא יברך שהחיינו בשעת עשיית לולב, אלא בשעת נטילתו." (שולחן ערוך, אורח חיים, תרנא:ו)
²⁵⁹ החיד"א נעזר בדבריו של רכב"ם על מנת לאשש את פסיקתו: "ראיתי לאחד חכ"ם בס' כף ונקי כ"י שכתב נ"ל שאם בא יחיד לבחכ"נ אחר שגמרו ההלל שדי לו בנענוע ראשון שאחר הברכה ולא ינענע כשקור' הלל ביחיד אעפ"י שהלולב בידו כי לא נתקנו נענועי' [ם] בהלל אלא בצבור [ר]" (מחזיק ברכה, קונטרסי אחרון, אורח חיים, תרנא:ב). דוגמאות נוספות לשימוש ב'כף נקי' ראה לעיל בעמוד 28 ואילך.

²⁶⁰ למקור השמחה וההודיה בנענוע הלולב ובאגידתו, ראה למשל: אלטשולר, טעמי הלולב, עמ' 62 - 64.

ט. הוספה על מספר הקרואים לתורה

הריב"ש (ש"ת הריב"ש, סימן קיב) מזכיר את "מנהג ארצות אלו" להוסיף בקריאת התורה יותר משבעה עולים ביום השבת, ומעיר שגם המפטיר (ה'מוסיף') צריך לקרוא קטע מהתורה ולא רק את ההפטרה. גם התשב"ץ (ש"ת תשב"ץ, חלק ב, סימן ע) מזכיר את המנהג הזה, ומספר שהוא גער במקומיים על כך שהוסיפו מוסיפים לא רק בשבתות, אלא גם בימים טובים וביום הכיפורים. לשיטתו, מותר להוסיף קרואים, רק בשבתות, ובתנאי שלא תהיה חזרה על הקריאה. לא נמצאה התייחסות לעניין זה במחזור פאס.

במחזור אמשטרדם (ק"ז, ב) לאחר הגבהת התורה בשבת, מופיעות ההוראות הבאות:

וקורא כהן ולוי וחמישה מישראל בפרשת השבוע. ואם יש שמחה בקהל יקרא כמה שירצה. על פי דברי רכב"ם מסתבר כי המנהג היה להוסיף קרואים לעלייה בתורה, בתנאי שלא יחזרו על הקריאה: בשבת האזינו אם יזדמן שום שמחה בב"ה [=בבית הכנסת] שצריך לעלות לס"ת [=לספר תורה] אחרים לכבוד חתן או שבוע הבן כתב לקט הקמח²⁶¹ שיש מי שחוזר וקורא לעולים הפסקא האחרונה של 'כי אשא אל שמים' אבל יותר נכון לקרוא לעולים מן 'ויבוא משה' עד 'לרשתה' והמשלים מן 'וידבר עד הסוף'²⁶² ולענ"ד [=ולעניות דעת] לא נראה יפה מ"ש [=מה שכתבו] שהמשלים יתחיל מ'וידבר' שאז נראה שהפ' [רשה] נחלקת לשמונה אלא יקרא המשלים מן 'ויבא משה' ר"ל [=רצונו לומר] שיחזור לקרוא מה שקראו העולים ושלים עליו הפ' [רשה] וכן אנו נוהגים בפ' יתרו וכן בפ' כי תבא שאין יכולים לחזור לקרא מה שכבר נקרא [ההדגשה שלי]. (כף נקי יח, ב)

העולה מבירור זה, כי ככל הנראה מנהג צפון אפריקה היה להוסיף קרואים לקריאת התורה, במידת הצורך ובהסתייגויות מסוימות.

י. ברכת הגומל על בן שנתרפא

תלמידו של התשב"ץ מעיד על מנהג שראה שהאבות מברכים ברכת 'הגומל', בעבור התרפאות בנם ממחלה מסוכנת. התשב"ץ (ש"ת תשב"ץ, חלק ד = "החוט המשולש", טור א, סימן ד) מסביר ומחלק את הנוהג בין בנים צעירים שאינם יודעים לברך שאז טוב שהאבות יברכו, לבין בנים יותר גדולים שעדיף שהם יברכו, על אף שעדיין לא הגיעו לגיל מצוות.²⁶³ לנושא זה לא נמצאה התייחסות במחזור פאס, לא במחזור אמשטרדם וגם לא בכף נקי.

²⁶¹ ראה להלן בעמוד 62.

²⁶² ראה את סיכום שיטת חלוקת הקריאה בפרשת 'האזינו' אצל: י' זימר, 'הפסקות בפרשיות ובסדרות התורה', בתוך: זימר, **כמנהגו נוהג**, עמ' 156.

²⁶³ לסיכום הסוגיה ראה למשל: הישריק, **הגומל**, בעיקר עמ' 55 - 56; 58; וראה את מסקנתו של הנקין, **הגומל**, עמ' 49 - 50, שעשה בעצמו כדברי התשב"ץ.

יא. הפטרות בלשון הגרי

ר' דוד ב"ר שמואל חלאיו שאל את התשב"ץ (שו"ת תשב"ץ, חלק ג, סימן קכא) על אודות תוקפו של המנהג הנפוץ ב"ארצכם" לתרגם את הפטרה בפסח ובשבועות לשפה הערבית. התשב"ץ ענה לו ש"אם מתרגמין בלשון הגרי²⁶⁴ שמכירים אותו - כשר הדבר".

לעניין זה לא נמצאה התייחסות במחזור פאס.

במחזור אמשטרדם (ימים טובים, ריט, א-רכא, ב) מופיע סדר הקריאה בתורה והפטרה של פסח, ללא אזכור מנהג התרגום ללשון ערבית.

רכב"ם (כף נקי כה, א-ב) מתאר את המנהג שראה בבית הכנסת של התושבים בפאס בפסח, לתרגם את הפטרה בערבית. בתחילה הוא נרתע ממנהג זה, אך לבסוף מצא טעם ושורש למנהג:

קריאת התורה ראיתי בקהל פאס יע"ה [=יגן עליה האלהים], בב"ה [=בבית הכנסת] של התושבים בחג הפסח כשקורין בס"ת עומד המתורגמן לפני התיבה ולאחר שיקרא הש"ץ ג' פסוקים ראשונים מתחילין הקהל לומר פזמון א' מענין יציאת מצרים [...] ואח"כ יתרגם התורגמן תרגום הפסוקים שנקראו עם לשון ערבי [...] וכן שמעתי עושין בקהל אופראן וכן קהל דרעא ותאפילאת וסביבותיהם מהמערביים הקדומים ויש להם קונטרסים בכתיבת יד מזה קורין להם צ'היר. זולת קהילת מגורשי קאשטילייה והנמשכים אחריהם שאין נוהגין כן וכמשחק בעיניהם דבר זה [...]

אמרתי אני בלבי הלא דבר הוא שודאי כך היו נוהגין מימי קדם מימי חכמי המשנה והגמרא [...] ולפחות מימי הגאונים ז"ל [...] עד שמצאתי בתרגום יונתן בפ' [רשת] 'שור או כשב או עז' שאנו קורין ביום שני של פסח שמתרגם אותה בכמה עניינים מאהבת האבות ויציאת מצרים²⁶⁵ והוא עצמו מה שמתרגמין בארצות ההם בזמן הפסח שנראה ודאי שהיו מתרגמין כך בפסח ביום ב' בזמן התנאים או למיעוט הגאונים דאם לא כן מה ענין יציאת מצרים ל'שור או כשב' ומשם תבין על האחרים ועל זה נאמר 'אל תבוזו כי זקנה אמן'²⁶⁶ שלא לבזות מנהגי עיר ועיר בפרט המתנהגים על פי גאוני ארץ זכר כלם לברכה. (כף נקי כה, א-ב)

ראינו אם כן, כי מנהגם של ה'תושבים' במרוקו היה לקרוא הפטרות מיוחדות בתרגום לערבית, ולמרות שהיה קשה ל'מגורשים' להכיר במנהג זה - הרי שנמצאו מספר טעמים המצדיקים את קיום המנהג הזה.²⁶⁷

²⁶⁴ לשון הגרי = ערבית. על שם אם האומה הערבית-הישמעאלית הגר, שפחת אברהם.

²⁶⁵ ראינו לנכון לצרף את לשון התרגום המיוחס ליונתן במלואו לתחילת פרשת 'שור או כשב', על פי התרגום לעברית 'כתר יונתן': "עת שתזכור לנו סידרי קורבנותינו מה שהיינו מקריבים בכל שנה ושנה היו קרבנותינו מכפרים על חטאינו ועתה אשר גרמו חטאים ואין לנו מה נקריב מן עדרי צאננו, שור נבחר תחילה, בעבור מזכיר זכות סבא, שבא ממזרח אדון [שר], כולו הקריב לשמך בן בקר רך שמן, כבש שנבחר שני, בעבור מזכיר זכויותיו של ש'ה שנעקד על גבי המזבח ופשט את צוארו בעבור שמך, שמים נטו וירדו ויראה יצחק את שכלוליהם וכהו עיניו ממרומים, מן בעבור כך, זכה והזדמן לו כבש תחתיו לעולה, גדי בן עזים ניבחר תחתיו, בעבור מזכיר זכות תם, שעשה גדי בן עזים תבשילים והוביל לאביו, וזכה לקבל סדר הברכות, בעבור כן פרש משה נביא ואמר עמי בני ישראל שור או כבש או גדי כי יולד כדרך העולם ויהי שבעת ימים אחר אמו כדי שידוע שלא נפל. ומהיום השמיני והלאה יתראה להקריב קרבן לשמו של יי'." (כתר יונתן על התרגום המיוחס ליונתן, ויקרא כב:כו-כז)

²⁶⁶ "ואל תבוזו פי זקנה אמן" (משלי כג:כב)

²⁶⁷ וראה בעמוד 86 את שהרחבנו בנושא. תיאור של קיום מנהג הצ'היר בהפטרה זו, ראה: בר אשר, תיקון פסח, עמ' 157. לכאן כדאי להביא את עדותו החשובה של ע"צ מלמד שמעיד על כך ש"מנהג זה רווח עד היום גם בכמה ערי פרס" (המאמר נתפרסם בשנת תשי"ד):

(ג) סיכום

בפרק זה ניסינו לסקור את העיסוק המחקרי בנוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה, טרם גירוש ספרד. ראינו כי לא ניתן לומר בצורה חד משמעית שקיים מחזור או סידור תפילה אחד המשמר את נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה.²⁶⁸

עם זאת, הארכנו לבאר כי קיימים רבדים בנוסח התפילה, בהם ניתן לזהות נוסח קדום, שאיננו מושפע מנוסח התפילה של קהל ה'מגורשים', וזאת על ידי מחקר שיטתי במקורות המוחזקים כמשקפים את מנהג יהודי צפון אפריקה הקדום בענייני התפילה.

דומה כי היום מתעורר הרצון בקרב קהל יהודי צפון אפריקה, לשוב ולהתפלל בנוסח התפילה הקדום של ארצות מוצאם, על אף הידיעה כי נוסח התפילה המקומי שולב בנוסח התפילה ה'ספרדי'.²⁶⁹ דומה כי באמצעות דברי הסיכום של י' תבורי נוכל לחתום אף אנו את עיסוקנו בנושא:

במשך הזמן שינה מנהג ספרד המקורי שנתקבל בארצות המזרח את דמותו בארצות אלה והתפתח מנהג מקומי, שהיה שונה בדרך כלל רק במעט, מנוסח ספרד המקורי [...] היות שגם נוסח עדות המזרח איננו נוסח ספרדי מקורי, ראוי הוא לכנות נוסח זה בשם 'נוסח ספרד של עדות המזרח', לא בלשון יחיד אלא בלשון רבים, כל אחד ונוסח ספרד שלו. (תבורי, **השפעת גירוש ספרד**, עמ' 307)

בשעה שהמפטיר קורא את ההפטרה באזני העומדים על יד התיבה, מתכנס שאר הציבור כתות כתות, ובכל כחה יושב בקי בתפסיר הקורא באזני שומעיו את התפסיר. כשגומר המפטיר את קריאתו ממתין הוא עד שיגמרו גם המתרגמים את קריאת תרגומם ואז מברך הוא את הברכות האחרונות. ויש הפטרות שמתרגמים אותן באזני כל הקהל כאחד. למשל בשמיני של פסח לאחר הברכות האחרונות עומד חכם הכנסת ומתרגם לפרסית את תרגום יונתן להפטרות 'עוד היום בנוב'. (מלמד, **תרגום יונתן**, עמ' 198)

עדות אחרת ראה: שניל, **הפטרות נחמו**. וראה עוד את תמצית מאמרו של ערוסי, **תרגום הקריאה**, עמ' רלז-רלח.

²⁶⁸ אולי למעט **מחזור פאס** וכת"י בר אילן 904. אך מחזורים אלו טרם פורסמו ונחקרו כדבעי.

²⁶⁹ דברים כגון אלו נשמעו על ידי הרב ד"ר מ' עמאר ואחרים, בכנס עיוני בנושא **סידורי התפילה בדורנו - ישן וחדש**, שערך לאחרונה מרכז דהאן (ח' אדר ב' תשע"א, 14 במאי 2011) באוניברסיטת בר-אילן.

פרק 5: מגמות בספר 'כף נקי'

בפרק זה נשתדל להתחקות אחר מטרת הספר 'כף נקי', בחלק העוסק בנוסחאות תפילה ונוהגיה. לכאורה לא היה צורך להרבות בעיסוק זה כיון שמטרתו המרכזית של רכב"ם, בעת איסוף הספר 'כף נקי', צוינה על ידו בפירוש:

החלק הא' [חד] ראשון שבקדושה כי הוא עיקר ישעי וחפצי להגיה פזמונים בקשות ותחינות הבאים בסידור תפלות למנהג ספרד, גם בסדר תפלות חול שבת וי"ט וימי צומות וי"נ [=וימים נוראים] ושאר דקדוקים ופירושים ומלות קשות ומנהגים שנהגו קדמונינו על פי ספרי ספרד. (כף נקי, 'הקדמה', ג,א)

בוודאי שבמהלך כתיבת חיבור כלשהו המחבר מעוניין להוסיף תחומים נוספים מעבר להצהרת כוונותיו. אי לכך, אין אנו יכולים להסתפק באמירה הפשטנית כי החכם היה מעוניין רק להגיה את המחזור הספרדי שיצא לאור באמשטרדם בשנת תפ"ח (1728) ובשל כוונתו זו הוא חיבר את 'כף נקי', כמוזכר בדבריו:

ידוע תדע אהובי הקורא כי כל מעשי בהגהתי זו תסוב על הרוב על מחזור הנדפס ע"ד [=על ידי] ר"א עטיאש באמשטרדם ש' [נת] תפ"ח [=1728] ואגב אניף ידי על שאר הדפוסים ורוב הגהות אלו כבר כתבתים על גליון הסדור ההוא ולפעמים העתקתים בלשונם וזה החלי וה' אלהים יעזור לי. (כף נקי, 'התנצלות', ג,א)

ככל הנראה, בשורת הכותרת שהבאנו לעיל לא מצוינת הסיבה מדוע ראה רכב"ם צורך לחבר את 'כף נקי', אלא באיזו דרך השתמש החכם על מנת לצרף את התחומים הנוספים בחיבורו. כבר בשלב זה יש להעלות תהייה: במידה ואכן מדובר על סידור ספרדי ("סדר תפילות למנהג ספרד") מדוע החכם ראה לנכון להגיהו על פי "מנהגים שנהגו קדמונינו על פי ספרי ספרד"? על כרחך, ניתן לשער כי קיימת מגמות עמוקות יותר ביצירת חיבור זה. על מנת להתחקות אחר מטרתו של החיבור 'כף נקי' נראה כי עלינו לדלות נתונים מתוך דברי המחבר, דרכם ניתן יהיה להצביע על מגמותיו ביצירה זו. לאחר שננתח כמה מובאות ננסה לאפיין את מגמתו הכללית של ר' כליפא ׳ מלכה באיסוף ובפרסום חיבורו 'כף נקי'.

(א) מגמה א': כתיבת חידושים הלכתיים (המתחברים לנושא הנדון)

כמבוא לעיסוק במטרות חיבור יצירה זו, מן הראוי להזכיר את רצונו העז של החכם להוציא לאור את ספר חידושי, וכך כתב רכב"ם ב'התנצלות' ל'כף נקי':

[...] אם יתחדש לו במקרא ש"ס או מתניתא. או נשאלתי או בְּנִתִי וסלקא לי שמעתא אליבא דהלכתא.²⁷⁰ העליתי אותו על ספר קטן. הכמות והאיכות וסדרתי. [...] ולא עצרתי כח לעשותו בכלל החבורים. ולתת לו שם בין הספרים. כי ידעתי כמוהו באים. לפני הדנים בסקירה אחת [מחוק] עין ולא מידי. יחדשו כל מה שאוכל לחדש בימי חלדי. [...] אמרתי להעלותו על ספר למשמרת. להיותו לי למזכרת. ואם יהיה עמדי אלהים. לתת חנו בעיני איש משכיל ירא אלהים.

²⁷⁰ "מאי פרשת דרכים? א"ר חסדא: זה ת"ח ויום מיתה. [...] מר זוטרא אמר: זה ת"ח דסלקא ליה שמעתתא אליבא דהלכתא." (תלמוד בבלי סוטה כא.)

אשר ידו משגת במאודו. למלאת בו את ידו. להדפיסו כי קטן הוא. [...] הנו שכרו אתו ופעולתו לפניו אלהים ירצהו.²⁷¹ אולי יהיה לנו עזר אלהי יצא לאורה. בעמלינו עמלה של תורה. ותהיה יד שנינו שוה בהנאה. כי מנייה ומני יתקלס עלאה.²⁷² שיתגלגלו זכות על דינו. שילמד שום הדיוט איזה חדוש מספרינו. ויקויים בנו ללמוד וללמד לשמור ולעשות²⁷³ וחפץ ה' בידינו יצלח.²⁷⁴ [ההדגשה שלי] אכי"ר [=אמן. כן יהי רצון]. (כף נקי, 'התנצלות', ב-ב, ג, א)

רכב"ם היה מעוניין להשקיע את מירב זמנו בלימוד תורה לעצמו ולרבים, אולם לצערו הרב הוא מצא את עצמו עסוק מאוד במלאכה. הפתרון אותו מצא החכם למצבו המורכב, בו הינו נדרש לעסוק בענייני "דרך ארץ" מחד, ומאידיך הוא מעוניין ל"ללמוד וללמד", הוא להוציא לאור את ספר חידושי, באמצעותו אולי יזכה ללמד תורה ולהקנותם למעיינים בחיבורו: "שילמד שום הדיוט איזה חדוש מספרינו".²⁷⁵

כאמור,²⁷⁶ בערוב ימיו מחליט רכב"ם לאסוף את כל "הקלפים והניירים" ולהעלותם "על ספר קטן". אם נסכם את העולה מדברי ההקדמה וה'התנצלות' בתחילת הספר 'כף נקי' נראה כי קיים אצל המחבר רצון עז להוציא לאור את אוסף חידושי, ולו רק בשל העובדה כי לימוד התורה בצורה המקיפה ביותר מתרחש כאשר אדם עוסק בתורה על מנת ללמד.²⁷⁷ עניין זה תואם את דמותו הרוחנית של רכב"ם, כפי שהיא מצטיירת על פי האגדות המתארות את אורחות חייו ואת אחריתם.²⁷⁸

לא נוכל להסתפק במטרת לימוד התורה לדורות כמניע היחיד שהביא את רכב"ם לאסוף ולחבר את ספרו. מטרה זו תוגדר, לכל היותר, כמטרת העל של החיבור, כיון שהינה כללית ומקיפה מאוד עד כדי כך שניתן לומר שרוב החיבורים התורניים נוצרו "בזכותה". אי לכך, שומה עלינו לברר מהם הסיבות והמגמות הנוספות שהניעו את רכב"ם בחיבור 'כף נקי'.

²⁷¹ "הנה ה' השמייע אל קצה הארץ אמרו לבת ציון הנה ישעך בא הנה שְׁכָרוּ אֶתוּ וּפְעָלָתוּ לְפָנָיו" (ישעיהו סב:יא)
²⁷² "ומאי ענוותנותיה דרבי אבהו? דאמרה לה דביתהו דאמוריה דרבי אבהו לדביתהו דרבי אבהו: הא דידן לא צריך ליה לדידך, והאי דגחין וזקין עליה, יקרא בעלמא הוא דעביד ליה; אזלא דביתהו ואמרה ליה לרבי אבהו, אמר לה: ומאי נפקא ליך מינה? מיני ומנייה יתקלס עילאה." (תלמוד בבלי סוטה מ.)
²⁷³ "רבי ישמעאל בנו אומר הלומד על מנת ללמוד מספיקין בידו ללמוד וללמד והלומד על מנת לעשות מספיקין בידו ללמוד וללמד לשמור ולעשות." (אבות ד:ו)

²⁷⁴ "וה' חפץ דפאו הַחֲלִי אִם תְּשִׁים אֶשְׁם נְפִשׁוֹ יִרְאֶה זֶרַע יִאָרֶיךָ יָמִים וְחֶפֶץ ה' בְּיָדוֹ יִצְלַח." (ישעיהו נג:י)
²⁷⁵ וכך מתאר רכב"ם כי לאורך כל שנות חייו, אפילו בהיותו עסוק במשא ומתן, השתדל לעסוק בלימוד התורה וכתביה חידושים: אלא שזאת היא מלאכתו. מנעורי עד אשר זקנתי ושבתי. כן דרכי להעלות בקלפים וניירים [כך במקור]. את כל הדברים לעיתות הפנאי. לרגל המלאכה אשר לפני. מעסקי דרך ארץ מאד רבו עלי. כל יומי ולילי. אשר כעת אני תוהה על הראשונות. לא יחשוב ה' לי שגגות כזדונות. כי לא יצאתי ידי חובי. כאשר היה עם לבני. [ההדגשה שלי] הגם שהכל הוא לשמו ית' [ברך] ולעבדהו. דכתיב בכל דרכי דעהו. ומה גם המשא ומתן לשליח לא יותן. דכתיב ועשית כל מלאכתך ולא על ידי זולתך. לא כן שאר מלאכות לעולם. בהם שוה יד כולם. עליהם נאמר תיעשה המלאכה. כי שם צוה ה' את הברכה. על כן בעסק המ"ו [=משא ומתן] יעבוד הוא בכל כוחו. שמצוה בו ולא בשלוחו. שאז ידע מה ישיב בראשונה. לשאלת נשאת ונתת באמונה. וגם מזה לא זזה ידי מתוך יד העבודה. לתורה ולתעודה. יפה ת"ת [=תלמוד תורה] עם דרך ארץ לעתותם. (כף נקי, 'התנצלות', ב-ב, ג, א)

²⁷⁶ ראה לעיל בעמוד 17.

²⁷⁷ "ר' ישמעאל בר רבי יוסי אומר: הלומד על מנת ללמד מספיקין בידו ללמוד וללמד." (אבות ד:ו)

²⁷⁸ ראה לעיל בהערה 78. אגדות נוספות על חייו, נפלאותיו וגדולתו של רכב"ם, ראה: מיכלסון, בית פינטו, עמ' 64 - 67; 71.

כאן המקום להזכיר את השערותנו בדבר הסיבה למועד איסוף החומר ויצירת החיבור. כפי שכבר הוכחנו בתחילת דברינו,²⁷⁹ 'תודעת הסיום' הברורה של חכמי הדור הינה אחת מן הסיבות המביאות לכתבת חיבורים מעין אלו. ייתכן לומר שרכב"ם, במודעות היסטורית גבוהה, רצה לאסוף את ההלכות והדינים הקשורים לתפילה ולנוהגיה בספר 'כף נקי', על מנת שהוא יהווה - בלשונו של הקר - "כרטיס הביקור ומגילת היוחסין" של החכם, לקראת הגעתה של תקופה חדשה.²⁸⁰

(ב) מגמה ב: תיקוני נוסח וגרסה

בחלק זה נביא מספר דוגמאות מהחיבור 'כף נקי' שמהן עולה כי רכב"ם מנסה להגיה נוסחאות ולתקן את השיבושים לדעתו העולים מהמחזורים הנפוצים בתקופתו. ייתכן שתפוצתו הרבה של **מחזור אמשטרדם תפ"ח**, שלכאורה אמור לשקף את נוסח התפילה של קהילות הספרדים ואת מנהגיהם, בקרב קהילות יהודי מרוקו, הביאו את רכב"ם לבחינה מדוקדקת של המחזור. כאשר גילה החכם כי קיימים שינויים והבחנות רבות בין נוסח הספרדים המסור לו, לבין הנוסח והגרסאות המובאים במחזור, הוא החליט לתקן ולהגיה את הנוסחאות והגרסאות, על מנת שהמחזורים הנפוצים בקהילות הקרובות אליו לא יהפכו להיות נוסח מחייב שאין עליו עוררין.

1. מודעות להשפעות המדפיסים בנוסחאות הסידורים

א. בְּרִיּוֹת / בְּרִיּוֹת

רכב"ם מתאר דין ודברים בינו לבין ר' דוד מילדולה,²⁸¹ בעניין ניקוד המילה "הבריות" בברכת 'ברוך שאמר'. הרקע למחלוקת זו הוא הניקוד בסדור **תפילת ישרים**, שהוציא לאור ר' דוד מילדולה וניקודו על פי ניקוד הסידור **בית תפילה**. לטענת רכב"ם, אין לסמוך על מסורת הניקוד של סידורים אלו ('בית תפילה', ועוד), כיון שמדפיסי הסידורים האלו היו אשכנזיים ויש לשער שהגהותיהם נובעות ממסורת שאיננה תואמת את המסורת הספרדית. לדברי החכם, המסורת הספרדית בניקוד מילה זו היא 'בְּרִיּוֹת' מלשון הבראה ובריאות, ואילו הניקוד האשכנזי הינו 'בְּרִיּוֹת', צורת הריבוי של 'ברייה'. לכן, רכב"ם דרש מר' דוד מילדולה שיתקן את הניקוד על פי המסורת הספרדית. נצטט מלשונו:

ברוך מרחם על הבריות. ראיתי בסדור תפלה לספרדים הנקרא 'תפלת ישרים' נקוד ה**בְּרִיּוֹת** [הניקוד וההדגשה שלי] הבית בשבא והריש בחירק אמרתי אולי משגה הוא מן המורגל אבל מצאתיו כן בסדור הנז' [כר] במוסף ר"ה [=ראש השנה] ובְּרִיּוֹת בו יפקדו [...] ולא כן בסדורים

²⁷⁹ ראה לעיל בעמוד 16.

²⁸⁰ ניתן להעלות על הדעת כי בעוד שר' יעקב נ' צור בעת הזאת, מאסף את תקנות יהודי מרוקו (ה'מגורשים' וה'תושבים') לכדי יצירה אחת, רכב"ם עושה זאת בעניין דיני התפילה ונוהגיה, על מנת שבאמצעות ספר זה - יוכל לחייב את כל הקהילות הנמצאות במרוקו תחת הלכה 'מאוחדת' אחת (ראה לעיל בעמוד 15) הוכחה להשערה זאת ניתן לראות ביחסו של החכם למנהגי ה'תושבים', ראה בסיכום בעמוד 92.

²⁸¹ ר' דוד בן רפאל מילדולה (איטליה, המאה ה"ח) שימש כחמישים שנה כש"ץ ומרביץ תורה בליוורנו. פרסם ספרים רבים, וביניהם: **מועד דוד** (1740) - על הלוח היהודי, **דברי דוד** (1753) - חידושים על התלמוד ובהלכה, **דרכי דוד** (1793) - חידושים על התורה, ועוד. בנוסף הוא עסק בהדפסה ובהגהת ספרים רבים. עוד על ר' דוד בן רפאל מילדולה, ראה: גליק, **רבני איטליה**, עמ' 309, ובהערות 4 - 5. גליק הפנה גם לספרו של ר' רפאל בן דוד מילדולה, **שבר במצרים**, עמ' ח (בהקדמת המחבר).

חדשים גם ישנים דפוס ויניזיאה ודפוס אמשטרדם כי אם בסידורי אשכנז. וחפשתי לדעת מזה ועל מה זה שעל כן כתבתי לכה"ר דוד מילדולה לאמשטרדם העומד על הדפסת הספר הנז' [כר] ת"י [=תפילת ישרים'] להודיעני טעם הדבר והשיב לי ז"ל [=זוהו לשונן] בקיצור הגם שאיני צריך למשכונני נפשין לתת טעם בס' [דר] הנקודות הללו כי אינם בתוספות והגהות שהגהתי בסידור ההוא כי הם מועתקים מסדור החכ' [ם] אוטולינגו ז"ל (הוא 'בית תפלה' הנז' [כר]) [...] שהוא מיוסד על פי הסוד וכתבי האר"י ז"ל מ"מ [=מכל מקום] לעשות רצונו בקשתי מוצאו. (כף נקי ח,א-ב)

בהמשך מביא המדפיס אימות לניקוד זה מהספר **משנת חסידים**,²⁸² בנימוק ש"על פי הסוד" יש לנקד את המילה כך: הַבְּרִיּוֹת. רכב"ם דחה את האימות הזה, בטענה שמחבר הספר **משנת חסידים** הסתמך על נוסח הסידור האשכנזי המיוחס להאר"י, ואין כאן ניקוד על פי הסוד, אלא על פי **מדפיסי סידור האר"י**:

וזו תשובתי לו. אמר אס"ף אמת שכן מצאתי במשנת חסידים ובס' [פר] נגיד ומצוה אבל נ"ל [=נראה לי] שאינו מוכרח כי לא נתנו לו טעם להיותו כך ע"פ [=על פי] הסוד והכוונות שאפשר שכתבו כן לפי תומם שראו כן נקוד בסדור המיוחס להאר"י ז"ל שהוא **נסדר על סדר האשכנזים** [ההדגשות שלי] שכבר אמרתי שכן נמצאו סדוריהם נקודים. [...] אלא שכבר אמרתי שלענ"ד [=שלעניות דעתי] הם שמות שלא באו במקרא כי אם בלשון משנה וכך קבלו נקודם צא ובדוק בספרים ישנים ומשניות וכן הוא בסדור [מחוק; המיוחס] למהר"ם זכות ז"ל דפוס ויניזיאה **ואל תחוש לסידורי ספרדים מחדש ומקרוב באו כי מדפיסיהם אשכנזים. הולכים ומבליעים הגהות על פי סדוריהם** [...] המנהג ע"ה [=עמי הארצות] בכתבי הקדש הוא יודע איזו מלה ראוי לשנות נקודה ואיזה אין ראוי לשנות במקרא ואינו ענין לתפילות ולברכות כי אינו מוכרח לפי הדקדוק כי אם במסורת²⁸³ שעל כן נ"ל [=נראה לי] אין לזוז מדברי קדמונינו ז"ל שאל אביך ויגדך.²⁸⁴ (כף נקי ח,א-ב)

מן הראוי לציין כי **במחזור אמשטרדם** (כג, א) מופיע הניקוד בנוסח הבא: "בְּרֹךְ מְרַחֵם עַל הַבְּרִיּוֹת", התואם לדבריו של רכב"ם.²⁸⁵

²⁸² ספר **משנת חסידים** נכתב על ידי ר' רפאל עמנואל חי בן אברהם ריקי (איטליה, 1743 - 1688) מגדולי המקובלים באיטליה. למרות מעמדו הנכבד כרב החליט רע"ח לעלות לצפת עיר המקובלים ולעסוק שם בקבלה. אך כעבור זמן נאלץ לחזור לאיטליה והשתקע בעיר פירנצה. הספר 'משנת חסידים' הוא על ענייני תפילה בדרך הקבלה. הספר פשט מאד באיטליה ונדפס בכמה מהדורות (אמשטרדם תק"ב - ירושלים תשס"ח). כן נדפסו ממנו חידושים על הש"ס ופירושים למקרא. רבים בפירנצה ראו בו צדיק וקדוש וסיפרו עליו סיפורי נפלאות.

עוד על קורות חייו ויצירתו, עיין: **חזה ציון**, עמ' ב-ג (מהקדמת המחבר); ואצל: שוחט, **משנת חסידים**, בעמ' 265 ובהערה 4; יערי, **שלוחי א"י**, עמ' 393 - 394; ולאחרונה: **מעשה צדיקים**, עמ' תקעט - תקפג.

²⁸³ ניתן לראות כי לשיטתו של רכב"ם נוסח התפילה ודקדוקיה אינו צריך להיות זהה לנוסח המקרא. לעומתו ראה למשל: ר' דורון, 'מבוא לסידור 'כוונת הלב'', בתוך: **הסידור המפורש: כוונת הלב**, פתח תקוה תשס"א, עמ' 7.

²⁸⁴ דברים לב:

²⁸⁵ סקירה מפורטת בטיב ברכת 'ברוך שאמר' ונוסחיה ראה למשל: רפל, **ברוך שאמר**. אציין כי בסקירה זו לא מובאות מסורות הקשורות לניקוד הברכה. על מקורות הברכה ראה: ברויאר, **ברוך שאמר**.

בדיון על נוסח ברכת 'ספירת העומר', פורס רכב"ם את משנתו לגבי גרסאותיהם של האשכנזים וטוען שלרוב לא קיים צורך לטרוח וליישב אותם, במיוחד כאשר קיימת ועומדת מסורת מקובלת מחכמי הספרדים ("לעומר") שהיא היפך גרסת האשכנזים ("בעומר"):

ברכת העומר. ראיתי נבונים בעיניהם²⁸⁶ שרצו להנהיג לברך היום יום א' בעומר [ההדגשות שלי] [...] ר"ל [=רצונו לומר] הספירה בבית ולא בלמד [...] ונ"ל [=ונראה לומר] דאין נכון לזוז מדברי הקדמונים שכתבוהו בלמד [...] ויש ליתן טעם לגרסת הלמד של מנהגינו כי הוא קאי על לשון הברכה ר"ל [=רצונו לומר] על ספירת העומר כאילו הימים האלו נקראים עומר וכמו החדש שאנו אומרים אחד לחדש הכא נמי אחד לעומר [...] הלואי יקיים מנהגם לעצמם ולא להטות אחרים ממנהגם וגם בסדורי אשכנז שנהגו בלשון ההגה דש"ע²⁸⁷ ראיתי רובן בלמד לכן הספרדי המשנה ידו על התחונה²⁸⁸ [...] וכולם הרבו להשיב לקיים גרסת האשכנזים שהלואי יצילו עצמן ואנחנו בצל רבותינו גדולי הפוסקים נסתופף. (כף נקי כה, ב)

גם במקרה זה, נוסח מחזור אמשטרדם (ימים טובים, רכת, א-רכט, ב) תואם לשיטתו של רכב"ם: "היום יום אַחַד לְעוֹמֵר".

העולה משתי דוגמאות אלו הוא שאמנם במקרים אלו מחזור אמשטרדם שיקף את הנוסח המקובל על רכב"ם, אבל לגבי מחזורים וסידורים אחרים, יש להיות ערניים ומודעים להשפעותיהם (במתכוין ובשוגג) של המדפיסים האשכנזיים על נוסח סידור התפילה המיועדים לקהילות הספרדים, וככאלה יש לזהות אותם. בדבריו אלו של רכב"ם ניתן לראות מגמה חינוכית ברורה המיועדת למשתמשים בסידורים אלו וגם למשתמשים בספרו: מסורת הנוסח והגרסה המקובלת אצל קהילות הספרדים עולה בחשיבותה על נוסח המילה המודפסת.²⁸⁹

ג. מנהג חנוכה

במקרה אחר, רכב"ם יוצא כנגד תוספת שהוסיף המדפיס למחזור אמשטרדם. בדף קפ מתחיל סדר 'תיקון חנוכה', שהוא סדר הדלקת נרות חנוכה ופירוט ההוספות, בקריאת התורה ובמהלך תפילות ימי החג.²⁹⁰ בסיום הקדמת המדפיס, כתוב "לכך נראה שמנהג יפה הוא". על ניסוח זה מתרעם רכב"ם וכותב: ותמיה לי מה ר"ל [=רצה לומר] בזה כאלו אנו צריכין לעדותו והוא מצוה דרבנן²⁹¹ וצ"ע [=וצריך עיון]. (כף נקי כ, א)

²⁸⁶ ייתכן שרכב"ם רומז אל דברי הנביא ישעיהו הקורא את אחת מקריאות ה'הוי' בטענה כנגד ה"חכמים פְּעִינֵיהֶם וְנִגְדָּ פְּנֵיהֶם וְבָנִים" (ישעיהו ה: כא), באומרו שאנשים אלו אינם חכמים ונבונים, אלא רק בעיניהם.

²⁸⁷ "וסופר הימים והשבועות. כיצד, ביום הראשון אומר: היום יום אחד (בעומר)." (הגהות הרמ"א על שולחן ערוך, אורח חיים, תפט: א)

²⁸⁸ "כל המשנה ידו על התחונה." (בבא מציעא ו: ב)

²⁸⁹ סקירה תמציתית בנושא ראה: מדרן, ספירת העומר.

²⁹⁰ במחזור אמשטרדם תפ"ח קיימים קרוב לעשרים דפים (!) בהם מפורטות כל תפילות חנוכה ומגילת אנטיוכוס (החל מדף קפ ועד דף קצח).

גם כאן, ניתן לראות כי החכם מוביל מגמה שיטתית הקוראת לבחון כל הוספה ונוסח במחזור התפילה, על פי המסורת המקובלת. הדברים אמורים הן לגבי שינויי נוסחאות וגרסאות והן לגבי הוספות אחרות, שצירפו המדפיסים למחזורי התפילה, כגון הוראות ומבואות לתפילות.

2. יצירת מחזור חדש

ייתכן כי בשל ריבוי השפעות המדפיסים על נוסחי התפילה וגרסאותיה, רכב"ם ראה לנכון להדפיס מחזור חדש כמנהג הספרדים, בו שינויי הנוסח והגרסאות לא יושפעו, כי אם ממנהג הספרדים והמסורת הליטורגית הספרדית. ראייה לדברינו אלו נביא מדבריו של החכם על סדר 'תיקון הגשם',²⁹² שהודפס במחזור אמשטרדם (ימים טובים, קסג,ב- קסה,ב):

תקון הגשם. אעפ"י [=אף על פי] שסדר התעניות היה כמו סדר זה הפזמונים בתוך סדר הברכות הנקראים מגן ומחיה והעתיקום²⁹³ לאחר התפילה וכמו שאבאר במקומו ב"ה [=בעזרת השם] שלא רצו להפסיק בפזמונים וקינות בתוך סדר התפלה ובפרט בג' ראשונות. אעפ"י כ [=אף על פי] כן סדר זה של תקון הגשם והטל שהם צרכי צבור לא העתיקום. ויש מי שהעתיק גם אלו לאחר התפלה [ההדגשה שלי] ואין זה כדאי כי על הראשונים אנו מצטערים שהעתיקום ומוציאים לעג על הראשונים שיסדום עאכ"ו [=על אחת כמה וכמה] להעתיק גם אלו שהם צרכי צבור. ויש מקומות שלא שינו סדרן אפי' [לו] בתעניות [...] [כף נקי, כד, א]

טענתו של רכב"ם היא שלגבי חלק מה'תיקונים' המדפיסים בחרו שלא להכניס את הפיוטים לתוך תפילת העמידה "והעתיקום לאחר התפילה". לטענתו, דבר זה מוציא לעג על מהותם של פיוטים אלו. לדעתו, קיימת אפשרות להכניס לתוך סדר ברכות העמידה את פזמוני 'תיקון הגשם', בדומה להכנסת 'סדר התעניות'. אף על פי כן, נראה מדבריו כי יש לחכם הסתייגות מסוימת מהכנסת פזמונים לתוך סדר התפילה "ובפרט בג' [ברכות] ראשונות".

בהמשך דבריו, מונה רכב"ם את חסרונותיו של הפזמון "לשוני כוננת":

לשוני כוננת וכו' טוב ממסחר לא ידעתי פירושו ומסברא נראה לכאורה שהוא לשון מתיקות. על כן נשתמשו בו המשוררים וכתבו על שיר זה שקדם להם אבל לא מצאתי לו חבר אלא בלשון סחורה במלכים סי' [מן] י'²⁹⁴ שאפשר דשלים זה החרוז וגם מילת משחר הגם שנמצאת במזמור

²⁹¹ מקדמת דנא, קיימות שיטות הלכתיות שונות ביחס למצוות חנוכה בכלל, ולתוקף חובת מצוות השמחה בחנוכה. ניתן לומר בהכללה, כי דווקא בקרב חכמי ספרד נמצאו מי שהורו על חיוב שמחה וקיום סעודה בחנוכה. ראה: רפלד, **חנוכה**, בעיקר בעמ' צא - צג.

²⁹² סדר תיקון הגשם מורכב מפיוטים שעניינם תפילה ובקשה להורדת גשמי ברכה בעיתם. 'סדר תיקון הגשם' משולב בחזרת הש"ץ של תפילת המוסף ביום השביעי של חג הסוכות ('שמיני עצרת'), מכיוון שמתפילה זו ואילך מזכיר הציבור בתפילתו את בקשת הגשמים. ראה למשל: אליצור, **פיוט גשם**, עמ' 31 - 33; פליישר, **פיוטי טל**, בעיקר בעמ' 93 - 95.

²⁹³ ככל הנראה, "המעתיקים" אותם הזכיר רכב"ם, הם אותם המדפיסים שלטענתו בוחרים לעשות בנוסח התפילה כרצונם.

²⁹⁴ "לְבַד מְאַנְשֵי הַתְּרִים וּמְסַחַר הַרְכָּלִים וְכָל מְלָכֵי הָעָרֵב וּפְחוּת הָאָרֶץ." (מלכים א, י:טו)

אינה מתיישבת במקום זה ולולי שני הראשונים²⁹⁵ הייתי מוחק כל זה השיר ממחזור שלי כי אין לו

שחר בתוך התפלה [ההדגשה שלי]. (כף נקי, כת"י גינצבורג, כד, א)²⁹⁶

ניתן לזהות כאן את אחד מיסודות ההכרעה של רכב"ם להעדפת נוסח וליטורגיה. לדעתו עדיף שלא להוסיף פזמונים אל תוך סדר תפילת העמידה (בכלל), אבל רק מכיוון שיש בסדר 'תיקון הגשם' הקשר של "צרכי ציבור" - רכב"ם מכריע כי מותר לשלב את סדר 'תיקון הגשם' בתוך סדר ברכות העמידה. דבר נוסף וחשוב שקטע זה מלמד אותנו הוא, כי ככל הנראה, לחכם היתה מטרה להוציא לאור מחזור תפילה משלו ("מחזור שלי"), אשר בו ישתקפו הכרעותיו הליטורגיות, ולא יופיעו בו השפעות אחרות.

3. כיצד להגיה

נחתום את העיסוק בתיקוני הנוסח והגרסה בדיון קצר על שיטתו של רכב"ם בהוספת הגהות. כפי שראינו עד כה, החכם טרח להגיה את **מחזור אמשטרדם** בצורה שיטתית ועקבית.²⁹⁷ אולם, בחרנו להראות מספר דוגמאות בהם נראה כי החכם בוחר דווקא שלא להגיה. נעמוד בהמשך על הסיבות שהביאו אותו לידי כך. בסדר אמירת הסליחות, לפני סדר הוידוי, נמצאת התחינה "רבנו של עולם, אתודה על עבירות קלות וחמורות".²⁹⁸ מעיון בנוסח התחינה ניתן לראות כי היא מיועדת לאמירה בשעות הלילה.²⁹⁹ **במחזור אמשטרדם** מובאות אפשרויות בסוגריים לאמירת התחינה גם בעת שאומרים את הסליחות, מסיבה זו או אחרת, במהלך היום:

אתודה על עבירות קלות וחמורות (בשחר) בלילה לסוף אשמורות [...] את חטאי אני מזכיר לפני

צופה עתידות. (בקר) לילה אקום להודות: ואודה עלי פשעי וזדוני. (היום) הלילה הזה ליי. (מחזור

אמשטרדם, ימים נוראים, יא, א)

על הגהות אלו, שהובאו בתוך **מחזור אמשטרדם**, טוען רכב"ם:

מה שהגיהו בו [...] הם הגהות ללא צורך גם שתהא קריאת הסליחות בשחר כי סרכא דקרא נקיט

ואזיל [=כלשון הפסוק נקט]. (כף נקי לגב)

כלומר, לדעתו, גם כאשר קוראים את סדר הסליחות בשעות היום - אין לשנות את נוסח התחינה הנאמרת בדרך כלל בלילה. הגהות כגון אלו מוגדרות כ"גהות ללא צורך", שככל הנראה נבעו מחוסר היכרות עם מקורות הפיוט.³⁰⁰

במקרה אחר למרות שרכב"ם התקשה להסביר את הפיוט, בכל זאת הוא נזהר שלא להגיהו:

²⁹⁵ הכוונה לשתי הפזמונים הראשונים, המקובלים על רכב"ם: "שפעת רביבים" ו"מכסה שמים" (**מחזור אמשטרדם, ימים טובים**, קסג, ב-קסד, א).

²⁹⁶ יש לציין כי בכף נקי' בכת"י ירושלים (כב, ב) - לא מופיעות האמירות החריפות בגנות מזמור זה. ולמעשה חסרים הדברים מ"לשוני כוננת" עד "בתוך התפילה".

²⁹⁷ ראה לעיל בעמוד 25.

²⁹⁸ סליחה לימים נוראים במנהג הקהילות הספרדיות, הנאמרת הן בסדר הסליחות הנאמר במהלך חודש אלול כולו, הן בתפילות יום הכפורים. זהותו של מחבר הסליחה אינה ידועה לנו, וכן גם זמנו ומקומו.

²⁹⁹ "לילה אקום להודות", "הלילה הזה לה", ועוד.

³⁰⁰ הפיוט בנוי על שיבוץ מקראי מותר הפסוקים הבאים: "קומי ר'ני בליילה לראש אשמורות שפכי כמים לבן נכח פני ה'" (איכה ב:יט); "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקה" (תהלים קיט:טב); "הוא הלילה הזה לה" שגורים לכל בני ישׂראל לדורתם" (שמות יב:מב).

פזמון אערור וכו' עם נגהים לא ידעתי פירושו אם לשון נוגה או הפכו. בפזמון זהה ראיתי בסדור א"י תוב"ב כ"י [!] [=ארץ ישראל תבנה ותכונן במהרה בימינו כתיבת יד] הגיהו בו קצת הגהות ולא יכולתי להגיה כן שלא לבלבל הקהל המורגל בפייהם [ההדגשה שלי] ללא צורך כל כך [...]³⁰¹ (כף נקי מ,ב)

על פי המובא לעיל, ניתן לשער כי החלטתו של רכב"ם להגיה קטעי ליטורגיה או להימנע מכך, תלויה בכמה גורמים. ראשית, צריך שיהיה צורך ברור להגהה זו ("מקומות מוכרחים"),³⁰² ושנית, יש לשים לב, כי קהל הנעזרים בסידור ובהגהותיו יוכלו להמשיך את תפילתם הרגילה, ללא הפרעות ובלבול.³⁰³ כמו כן, לדברי רכב"ם קיימים מספר תנאים נוספים, שרק בעת קיומם יש להתיר להגיה:

כל זה אמרתי אם הוגה בכוונה ובקבלת המגיה שהוא אדם גדול אבל אם הוא במקרה אעפ"י [=אף על פי] שיש טעם וסברא כאמור אין להגיה הספרים מסברא [ההדגשה שלי] כי היא סכנה ועון פליליא כמ"ש הרמב"ן ז"ל³⁰⁴ ויספיק לנו מה שתוצנו בראשונה וק"ל [=וקל להבין]. (כף נקי טו,ב)

כמובן, כאשר ההגהה מוכרחת - ראוי ונכון להגיה, כפי שנראה בדוגמה הבאה:

ולפי שיש קצת טעויות בנוסח שלנו ומהם קצת על פי הגמר' [א] ראיתי להגיה על פי הנסחאות שבאו מא"י תוב"ב [=מארץ ישראל תבנה ותיכונן במהרה בימינו] במקומות מוכרחים ולא לכולם [ההדגשה שלי] שלא לבלבל הקהל מה [נמחק]. (כף נקי מ,ב)

ייתכן לומר כי ככל הנראה היתה לרכב"ם העדפה מסוימת של "הנסחאות שבאו מא"י", הן בדפוסים והן בכתבי היד, על פני הנוסחאות האחרים שהיו מצויים בידי.

4. סיכום

לסיכום מגמה זו ניתן לשער כי לרכב"ם היתה משנה סדורה וערוכה בה השתמש בהגהותיו על מחזור התפילה, אשר בה העיר על תיקוני נוסח וגרסה. ניתן להצביע על תופעה, איתה מתמודד החכם והיא תפוצת המחזורים, שאינם משקפים לדעתו את נוסח המסורת הספרדית, ובכל זאת מתיימרים לעשות זאת. בין הסיבות להתמודדות זו היא העובדה כי רוב המדפיסים מושפעים מקהילות אחרות הנמצאות סביבם, בהם קהילות האשכנזים.³⁰⁵ נוסף על זה, ראה החכם הגהות והערות שהתווספו למחזור התפילה, ללא צורך והכרח, ולכן הוא בחר לעמוד בפרץ ולהגיה את נוסח התפילה המשתקף במחזור אמשטרדם תפ"ח וייתכן שאף להדפיס מחזור משלו. ניתן להוסיף ולומר כי באמצעות הספר 'כף נקי' רכב"ם מנסה לחנך את בני דורו להקפיד ולהתפלל בגרסאות ובנוסחי תפילה מדוייקים.

³⁰¹ בהמשך דבריו רכב"ם מגיה רק בית אחד מתוך הפיוט.

³⁰² מכאן שכל הנראה, רכב"ם רואה את רוב הגהותיו על נוסח התפילה כדבר שבהכרח.

³⁰³ א' נח לון מוכיח כי ביסוד הסמכות לתקן תקנות, בקרב קהל המגורשים' במרוקו, מסתמך על הסכמת כל הקהל. ראה: נחלון, תקנות רשב"ץ, עמ' 11 - 12.

³⁰⁴ "הגהת ספרים בסברה עבירה גמורה היא וראוי לנדות עליה" (חידושי רמב"ן על בבא בתרא קלד.). וראה בהרחבה את מקורותיו של איסור הגהת הספרים מסברה אצל: שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך ד, עמ' צו בהערה 8.

³⁰⁵ להשלמת התמונה על אודות שיטת עבודת המדפיסים, ראה למשל: יודלוב, על מדפיסים וספרים, בעיקר בעמ' 549 - 562; והפניותיו של מיליקובסקי, מדרש שלא נדפס, בעיקר בהערה 1.

ג) מגמה ג: שימור מנהגים או דחייתם

נושא זה חשוב מאוד בעיני המחבר. המצאת הדפוס והשפעתו עלולים לשנות נוהגים קודמים וסמכותיים שנהגו בקהילות המערב. המילה הכתובה והמודפסת המצויה בידיהם של ציבור וקהילה כמוה כהלכה פסוקה ויש להיאבק איפוא במגמה זו המנפצת מסורת קדומה.

מנהגים הנובעים מכוחם של קהלים שונים שהתקבצו ממקומות אחרים שינו את המנהג הקדום. באמצעות הדוגמאות שנביא בהמשך נלמד על יחסו המורכב של המחבר לזיקה שיש בין מנהג המערב ומנהגי ה'תושבים' לבין המנהג והנוסח שהובא על ידי ה'מגורשים' מספרד, שהמשיכו להתקיים עדיין בתקופתו.

1. שימור מנהג המערב

א. הפטרת 'הודע'

רכב"ם הכריע כי הפטרה של פרשת שמות היא ב'הודע' (יחזקאל טז), על פי "מנהג המערביים הקדמונים", ועל פי דברי הרמב"ם "וכן נהוג לנהוג כי הוא רבן של ספרדים ומערביים" (כף נקי יוב). בהמשך דבריו החכם דוחה את שיטת 'הלבוש' (הרב מרדכי יפה; פראג, 1530 - פולין, 1612):

ואל תחוש למ"ש [=למה שכתב] הלבוש שהאריך בגנות המפטירין ב'הודע' משום מעשה בההוא דהפטיר בהודע לפני ר' אליעזר ובדקו אחריו וכו' כדאיתא במגילה [בדף כה:]: שהרי ג' עמודי הוראה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל פסקו כרבנן דברייתא להפטיר ב'הודע' [...] ³⁰⁶ ולא עוד אלא שנ"ל [=שנראה לי] שהמפטירין 'דברי ירמיהו' [ירמיהו א] בפ' [רשת] שמות לא יפה הם עושים שהיא אחת מתלתא דפורענותא [...] והמדפיסים שהשמיטו 'הודע' מכל הספרים מפני שבזמן שקדם לנו כולי עלמא היו עונין אחר הלבוש שלא היה מפרש אחר בזמנם לבאר דברי הש"ע [=השולחן ערוך] כמוהו שהוא ס' [פר] חתום, ולא חפשו למקור הדין לפסקי הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל. (כף נקי יוב) ³⁰⁷

אם כן, ראינו כי החכם מבכר את מנהג המערב הקדום, לעומת שיטתו של 'הלבוש', בטענה שהעובדה שהמדפיסים השמיטו את הפטרת 'הודע' מהחומשים הינה שגיאה שנעשתה ללא בדיקת המקורות.

ב. מחלוקת במנהג המערב הקדום

רכב"ם מעיד על מחלוקת בין שני מנהגים שהונהגו במערב בדין ספירת העומר בלילה האחרון. מנהג יהודי העיר מראכש היה להוסיף לספירה את המילה 'תמימות', ואילו מנהג העיר פאס וסביבותיה היה שלא להוסיפה:

³⁰⁶ וזה לשון הרמב"ם (סדר תפילות, המפטיר בנביא): "ואלה שמות, בן אדם הודע את ירושלים עד ויצא לך שם ביחזקאל"; וכך פוסק הרי"ף (מגילה טז. -): "ומעשה באחד שקרא לפני ר' א הודע את ירושלים את תועבותיה אמר ליה צא והודע את תועבת אמך ולית הלכתא כותיה"; ובלשון דומה פוסק הרא"ש (מגילה כה:): "ומעשה באחד שקרא לפני ר' אליעזר בהודע את ירושלים אמר לו לך והודע את תועבת אמך ולית הלכתא כוותיה".

³⁰⁷ בעניין הפטרה זו, עיין: באנציקלופדיה תלמודית, ערך 'הפטרה', עמ' כו ובהערה 450; סיכום נהיר ראה אצל: מ' אלישיב, 'שלוש הפטרות', בתוך: דף שבועי, מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות, פרשת שמות, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב, מספר 426. וכאן: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/shemoth/pele.pdf>; ועוד אצל: תבורי, רשימת מאמרים, עמ' 26 - 27.

ועתה באתי לדבר למה שראיתי נוהגים בארצות המערב מראש וערי סוס וסביבותיהם בברכת העומר בלילה אחרונה כשסופרין אומרים היום מ"ט לעומר שהם שבעה שבועות **תמימות** ולא כן קצת ארצות מהמערב כמו פאס והנמשכים אחריו שאין אומרים תמימות ואדרבה מחכו עלה על מאן דאמר תמימות והוא בעיניהם לבור. ולכאורה נראה שאין תיבה זו מוספת ולא מוגרעת אבל כדדייקת שפיר תמצא שבתיה זו תהא ברכה לשון אנדרוגינוס מפני כי לשון שבעה שבועות הוא לשון זכר [...] ולשון תמימות לשון נקבה. (**כף נקי** כה, ב-כו, א)

על מנת להכריע בסוגיה זו ניסה רכב"ם להיעזר במדפיסי הספרים בליוורנו ובאמשטרדם אולם הוא מתאכזב מחוסר העניין שלהם במציאת הנוסח הנכון:

ועל דבר זה שאלתי את פי הבאים מאמשטרדם ומליוורנו מדפיסי הספרים ואמרו לי יש אומרים ויש שאין אומרים ותמהתי איך השומרים משפט הלשון לא ידקדקו בזה³⁰⁸ ואחד מהם אמר לי כי לא כן יאמרו כי אם שהם שבע שבתות תמימות והבאתי לשון זה שהוא מדוייק. (**כף נקי** כה, ב-כו, א)

אי לכך, בחר החכם לפנות אל כתבי היד ואל הספרים שביכולתו לעיין בהם, בעקבות נסיעותיו המרובות ברחבי אירופה וצפון אפריקה. ואכן, רכב"ם מצא פתרון לשאלה בקונטרס **מאה ברכות**:

[...] אחר כל זה מצאתי קונטרס אחד הנק' [רא] 'מאה ברכות' נדפס באמשטרדם ש' [נת] תמ"ח מבית גנזיו של מוהר"י אבוהב [!] חכם [?] קהל אמשטרדם י' [?] ושם ראיתי סדר ספירת העומר לכל לילה³⁰⁹ עד יום מ"ט וכתוב בו שהם שבעה שבועות **תמימות**³¹⁰ א"כ [=אם כן] היא נוסחה קדמונית [?] לספרדים [...] והוא הנכון ועיקר [ההדגשה שלי].³¹¹ (**כף נקי** כה, ב-כו, א)

ניתן לסכם ולומר כי כאשר אין הכרעה ברורה בין שני מנהגים קדמונים במערב, בחר רכב"ם להיעזר בספרים ובאמצעותם להכריע בין המנהגים. מכאן ניתן לזהות מגמה נוספת בחיבור 'כף נקי', והיא להוות פלטפורמה להצגת מנהגים קדומים ולבסס עליהם את שינויי הגרסאות והנוסח.

³⁰⁸ הכינוי "שומרי משפט הלשון" רומז לציפייתו של החכם מהמדפיסים, להוות ברי סמכא וברי דעה ביצירה התורנית המובאת לדפוס.

³⁰⁹ בשונה ממחזור **אמשטרדם תפ"ח (ימים טובים, רכא, א-רכט, ב)**, שם נמצא רק סדר הברכה ליום הראשון ("היום יום אָקָד לְעוֹמֵר") ותו לא.

³¹⁰ מסתבר שכונת החכם היא לספר **מאה ברכות** שיצא לאור בשנת תמ"ז (1687) באמשטרדם בעריכת בנימין שניאור גודיניץ. עורך הספר, בנימין שניאור גודיניץ, כותב בהקדמתו שמצא את כתב היד של הספר בספרייתו ("בית מלא ספרים, הן נדפסים יקרים מאוד הן מכתבת יד") של ר' יצחק בן מתתיהו אבוהב ("הספרדי" בן המאות ה-13 וה-14, מחבר הספר 'מנורת המאור'). במבוא הספרדי (דפים 4 - 5) הוזכר ר' יצחק אבוהב כמתרגם. הספר כתוב עברית וספרדית עמוד מול עמוד, בספירת עמודים מקבילה. מכיל ברכות המצוות וברכות הנהנין ותפילות רבות לזמנים וצרכים שונים, לעיתים גם דינים. כולל אף את סדר של פסח ("הגדה") ו"השכבת הרופים על קדוש השם". בעמוד קמג מובאת טבלה לשימוש בימי ספירת העומר, ובלילה האחרון (ליל מ"ט לעומר) מצויינת בפירוש המילה 'תמימות'. ראה: **מאה ברכות**, עמ' קמג.

וכאן: <http://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=24869&st=&pgnum=300>

³¹¹ השווה למסורת יהודי תימן בספירת העומר של ליל מ"ט לעומר: "האיִדְאָנָא אַרְבָּעִין וְתִשְׁעָא יוֹמֵי בְּעֶמְרָא, דְּאֵנוּן שְׁבַעֵא שְׁבוּעֵי שְׁלֵמִי" (תכלאל "עץ חיים" השלם, ירושלים תשל"א, כרך ב, עמ' קלה).

ג. אישוש מנהג המערב

נביא דוגמה נוספת, בה ניתן לראות את המגמה שהזכרנו לעיל. רכב"ם ראה בכמה חומשים מודפסים שביום תענית י"ז בתמוז ישנו חילוק בין מנהג האשכנזים למנהג הספרדים. האשכנזים נוהגים בקריאת התורה של י"ז בתמוז, כבכל אחד מארבעת ימי התעניות, לדלג ולא לקרוא את 'מעשה העגל' (שמות לב:טו - לג:כג), ואילו מנהג הספרדים, על פי המודפס בחומשים אלו, הוא לקרוא גם ביום זה את 'מעשה העגל':

בפרשת ויחל ראיתי בסוף קצת חומשים ישנים גם חדשים סדר לקריאת התורה לי"ט ור"ח ותעניות. ושם כתוב שבי"ז לתמוז בשחרית קורין 'ויחל' ואין מדלגין מעשה העגל ובאשכנז מדלגין ובמנחה קורין ויחל ודלוגו וכו'. נראה שמנהג ספרד שאין מדלגין בי"ז בתמוז והוא ע"פ [=על פי] שבולי הלקט³¹² [...] ולא מצאתי דבר זה בפוסקים אחרים. והספרדים שבמערב לא נהגו כן ולא מצאתי גברא דרמיא עלה לשאול לו על הספרדים של פראנקייה אם נוהגים כך שפשוט **אצלי שלא נהגו כן כיון שלא הדפיסוהו בסידורים** [ההדגשה שלי]. (כף נקי לב-לא,א)

לרכב"ם ברור שמנהג "הספרדים במערב" הוא דווקא לדלג ולא לקרוא את פסוקי 'מעשה העגל', גם בתענית י"ז בתמוז. סיבה ראשונה לכך היא שדבריו של ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא (איטליה, 1275-1210), בעל 'שבולי הלקט' הינם דעה יחידאית,³¹³ ובנוסף נראה כי יש לחכם היכרות עם מנהג "הספרדים במערב", שנהגו לא לקרואם. בסופו של דבר, על מנת להכריע כיצד יש לנהוג בעניין זה, בחר רכב"ם להסתכל בסידורי הספרדים, ומכיון שפסוקי 'מעשה העגל' אינם מופיעים בסדר תענית י"ז בתמוז - מסיק רכב"ם למסקנה כי זהו המנהג הנכון.

אם כן ניתן לראות כי לעיתים רכב"ם נעזר דווקא במילה המודפסת³¹⁴ על מנת לאשש את מנהג "הספרדים שבמערב".

ד. מנהג קדום או חדש

נסיים את העיסוק בעניין מנהג 'בני המערב' בדיון קצר על אודות אמירת סדר סליחות מקוצר לימי אלול. רכב"ם מעיד שראה בסידורים ספרדיים הוראה לפיה קיימת אפשרות לומר סדר סליחות קצר, מיד לאחר תפילת ערבית. החכם מתנגד למנהג זה וכותב:

כתוב בסידורי תפילה לספרדים לומר סליחות קצרים אחר ערבית מר"ח אלול. אבל בני המערב לא נהגו בסליחות אלו. **ולא ידעתי מי הוא הראשון למנהג זה לספרדים** [ההדגשות שלי] כי הראשונים לא הזכירו סליחות אלו כי אם מ"ש [=מה שכתב] בהגהת ש"ע שבאשכנז נהגו לתקוע³¹⁵ שאפשר שמשם נתפשט דבר זה להקל על העומדים באשמורת ובסדורים שנדפסו

³¹² "ויש מקומות שנוהגין בשבעה עשר בתמוז לקרות הפרשה על הסדר ויחל משה וכל הענין בלי דילוג כלל לפי שבו בפרק נעשה העגל ונשתברו הלוחות והוא מעין המאורע על כן נהגו שלא לדלג בקריאת התורה בו ביום." (ספר שבולי הלקט, סדר תענית סימן רסג)

³¹³ ניתן לשער שדבריו של בעל 'שבולי הלקט' הובאו בנימה מסוימת של הסתייגות: "ויש מקומות [...] שנוהגין לקרות הפרשה על הסדר".

³¹⁴ או ליתר דיוק, בהיעדר המילה המודפסת.

³¹⁵ "הגה: ומנהג בני אשכנז אינו כן [=לקום באשמורת מר"ח אלול], אלא מראש חדש ואילך מתחילין לתקוע אחר התפלה שחרית, ויש מקומות שתוקעין ג"כ [גם כן] ערבית." (הגהות הרמ"א על שולחן ערוך, אורח חיים, תקפא:א)

באמשטרדם שנת ת"ב [=1642] לא נזכרו סליחות אלו. ומה מאד ערבו לי דברי בעל חמדת ימים שהרבה להשיב באפו על מנהג זה כי לא ישר בעיניו להזכיר י"ג מידות בתחילת הלילה ע"ד [=על דרך] האמת יע"ש [=יעיין שם] מלתא בטעמא.³¹⁶ (כף נקי לב, ב), טענותיו של רכב"ם הם שמנהג זה איננו שורשי וקדום, אלא ככל הנראה מושפע מקהילות האשכנזים. ובנוסף, מהיכרותו עם סידורים ספרדיים אחרים, כדוגמת מחזור אמשטרדם שנת ת"ב, נראה כי מנהג זה התחדש בתקופה זו. לסיכום ניתן לומר כי לרוב רכב"ם השתדל מאד לשמר את מנהג המערב הקדום, ובמיוחד את מנהג הספרדים שבמערב. כמו כן, כאשר היתה מחלוקת בין קהילות שונות, המייחסים את עצמם למנהג הספרדי הקדום - רכב"ם נעזר גם בספרים המודפסים על מנת להכריע ביניהם.

2. שימור מנהגי קהל ה'תושבים'

להלן יובאו מספר דוגמאות בהם רכב"ם בוחר לשמר את מנהגייהם של קהילת ה'תושבים' המקומית, באמצעות הספר 'כף נקי', על אף שקיימות מסורות שאינן תואמות את מנהג זה.

א. ברכה על ההלל בראש חודש

בעסקנו בשאלת נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה התייחסנו לסוגיית הברכה על אמירת ההלל בראש חודש (עמודים 68 - 69). הראנו כי למורת רוחו של רכב"ם, המשיכו קהל בית הכנסת שלו³¹⁷ לברך על אמירת ה'הלל' בראש חודש. ואילו מנהגם של קהל ה'תושבים' בפאס דווקא תואם את פסיקתו של החכם, בעקבות שיטת הרמב"ם.³¹⁸

[...] לא מברכין על הלל ר"ח [=ראש חודש] וח"ה [=וחול המועד] של פסח כשקוראין בדילוג שאינו אלא מנהג מימי הגמרא וכן נוהגים בא"י [=בארץ ישראל] וקצת מקומות במערב ובעיר ואם פאס יע"ה [=יגן עליה האלהים] קהל התושבים [ההדגשה שלי]. (כף נקי יח, ב-יט, א)

³¹⁶ "אכן רבים מעמי הארץ בחשיכה יתהלכו באין מבין טעם הדבר ופירושו אשר ראו באומרם הרחמים וסליחות[ת] הללו בתפילת שחרית מידי יום ביום ולא ידעו תועי רוח בינה כי עשו את הטפל עיקר ואתהעיקר [כך במקור] טפל מצד היותם נאמרים שלא בזמניהם. ויותר מהמה רעה חולה ברכת בני עמינו כי ראו להקל מעליהם עול טורח משא השכמי[ה] והקימה ממתם וסרוחי[ם] על ערשות[ם]. והמה טרם ישכבו אומרים הסליחות[ת] בדברים מועטי[ם] וראשי אמרים שם סמוך לערשותם ירננו על משכבותם למען ספות הרווה את הצמאה [...]. ולו חכמו ישכילו בינה לעתים כי עת לכל חפץ ודבר בעתו מה טוב לראש אשמורו[ת] עת רצון היא לפני אבינו שבשמים ובה עת הזמיר מגיע וממנ[ה] יושע כל איש ישראל. ומנא יבא גאולתו. לא כן בחצות לילה ראשונה הפך בלהות לעת מרפה והנה בעתה [...]. וממילא אין מקום להזכרת י"ג מדות בתחלתה אחר כי אז ממשלת מדת הדין כאשר קבלנו מחכמי המדע." (חמדת ימים, חלק ד, פרק ב, דף ט, ב)

³¹⁷ שהורכב, ככל הנראה, מ'מגורשים' ומצאצאיהם. וכך כותב על כך רכב"ם: "[...] מה שלא יכולתי לתקן בב"ה [=בבית הכנסת] שלנו ושלא ברצוני [ההדגשה שלי] נוהגים לברך ראשונה ואחרונה עם שאני הולך בעקבות האדון הרמב"ם ז"ל" (כף נקי יח, ב-יט, א).

³¹⁸ "אבל בראשי חדשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה, ומנהג זה בצבור לפיכך קוראין בדילוג, ואין מברכין עליו שאין מברכין על המנהג" (משנה תורה, הלכות מגילה וחנוכה ג:ז)

במקרה אחר, שגם בו עסקנו בהרחבה במהלך הדיון על נוסח התפילה הקדום (עמודים 72 - 73) הראנו כי רכב"ם מגלה אהדה למנהג ה'צ'היר' של קהילת ה'תושבים' בפאס (תרגום קריאת התורה לשפה הערבית) ביום טוב ראשון של חג הפסח. בתחילה הוא נרתע ממנהג זה, אך לבסוף מצא טעם ושורש למנהג:

אמרתי אני בלבי הלא דבר הוא **שודאי כך היו נוהגין מימי קדם** מימי חכמי המשנה והגמרא [...] ולפחות מימי הגאונים ז"ל [...] עד שמצאתי בתרגום יונתן בפי' [רשת] 'שור או כשב או עז' שאנו קורין ביום שני של פסח שמתרגם אותה בכמה עניינים מאהבת האבות ויציאת מצרים³¹⁹ והוא עצמו מה שמתרגמין בארצות ההם בזמן הפסח שנראה ודאי שהיו מתרגמין כך בפסח ביום ב' בזמן התנאים או למיעוט הגאונים דאם לא כן מה ענין יציאת מצרים ל'שור או כשב' ומשם תבין על האחרים ועל זה נאמר 'אל תבוז כי זקנה אמן'³²⁰ שלא לבזות מנהגי עיר ועיר בפרט המתנהגים על פי גאוני ארץ זכר כלם לברכה. (כף נקי כה, א-ב)

בסיום הדיון בסוגיה, הבאנו את עדותו של ע"צ מלמד על כך שמנהג התרגום בהפטרות רווח עד ימינו בכמה קהלים אחרים.³²¹

ניתן לסכם ולומר כי חרף זלזולם של "מגורשי קאשטילייה והנמשכים אחריהם", בחר החכם שלא לבזות את מנהגי קהל ה'תושבים' בפאס. בעקבות הכרתו בקדמותו של המנהג ("שודאי כך היו נוהגים מימי קדם") חיפש רכב"ם מקור לבסס עליו את המנהג. עם זאת, לא ניתן לומר בוודאות כי החכם החליט לאמץ את המנהג הזה.

ג. אי אמירת קדיש לפני ערבית של שבת

במקרה אחר, רכב"ם ראה כי בבית הכנסת של ה'תושבים' בפאס לא נוהגים לומר קדיש לפני אמירת 'ברכו' של תחילת תפילת ערבית של שבת.³²² למרות שהוא לא נפנה לשאלם על טעם ומקור המנהג, בכל זאת הוא ניסה ליישבו:

אלא תמיה לי מאד על מה שראיתי בעיר פאס בב"ה [=בבית הכנסת] של קהל התושבים בכל שבת בערבית לאחר שגומרים מזמור שיר ליום ה' וה' מלך עומד החזן ומתחיל ברכו בלא קדיש [ההדגשות שלי] ולא זכיתי לשאול להם טעם אעפ"י [=אף על פי] שהייתי אצלם קרוב לשתי שנים וא"כ כפ"ז [=כל פרק זמן] לא עמד טעמי בי. **ואפשר שבזמן הקודם** לא היו אומרים מזמור שיר ליום השבת כי אם לאחר סיום התפלה וכמו שעדיין הם נוהגים לקרות במה מדליקין אחר העמידה כמנהג אשכנז. ולאחר שהנהיגו לקרות המזמור קודם ערבית לא זזה ההנהגה הראשונה ממקומה. (כף נקי לט, א)

במקרה זה, נראה כי רכב"ם ראה לנכון לציין את מנהג התושבים, מבלי להסכים שיש להמשיך ולהנהיגו. נתינת הנימוק למנהג זה אינה באה כי אם לתאר את מקור המנהג, ולא לבססו. ייתכן לומר שכאן נגלית

³¹⁹ ראה לעיל בהערה 265.

³²⁰ "וְאֵל תְּבוּז כִּי זָקְנָה אִמּוֹ." (משלי כג:כב)

³²¹ ראה לעיל בהערה 267.

³²² על אמירת 'ברכו' בלילי שבתות ויום טוב, ראה למשל: טל, 'בענין "ברכו" אחרי קדיש בתרא', בתוך: טל, פרי חיים, עמ' 36 - 41.

לעינינו אחת ממגמותיו של החכם בכתיבת מנהגים אלו, בתוך הספר 'כף נקי', והיא איסוף, תיעוד ושימור המנהגים של קהילת ה'תושבים' במרוקו.

ד. שימור מנהג ארגיל

לסיום הדיון בשימור המנהגים הקדומים, באמצעות הספר 'כף נקי', ראינו לנכון להזכיר את דברי רכב"ם על אמירת קינות בשבתות 'תלתא דפורענותא'. החכם טוען כנגד דברי המדפיס שכתב "שאינ מנהגנו לומר שום קינה בשבתות אלו", ואומר שאמנם לא היה קיים מנהג לומר קינה בשבתות אלו, אבל "אין להאשים את הקדמונים שיסדוהו [...] למי שעדיין נוהג לאומרם בשבת" (כף נקי לא,א).

על מנת להוכיח את דבריו, מסתייע החכם בהיכרותו עם מנהג הספרדים בעיר ארגיל ובעיר פראנקייה:

[...] ובעיר ואם ארגיל המתנהגת ע"פ [=על פי] הרבנים גאוני ארץ הריב"ש והרשב"ץ וגדולים אחרים ז"ל עדיין נוהגים כשעושים השכבה ביום השבת אם הוא תוך שנתו קודם ההשכבה אומרים בי"ת אחת מהקינות דשייכי לזקן בחור או חכם קודם ההשכבה עד תשלום השנה. וגם הספרדים בערי פראנקייה קורין ההפטרה של שבתות הללו בניגון הקינות ומה לי אם יקונן בחרוז הקינה או בפסוקים ובדברים הרעים שבירמיה. וגם אנו נוהגין לומר הפטרות אלו בניגון איכה עד יבוא הגואל אכ"ר [=אמן כי יהי רצון]. (כף נקי לא,א)

גם מקטע זה ניתן לראות כי אמנם רכב"ם לא מאמץ את המנהג הספרדי של קהילות ארגיל ופראנקייה, אבל הוא דואג לשמר את מנהגם. ייתכן שבמקרה זה ניתן לזהות מטרה חינוכית של החכם והיא להסביר מדוע נהגו לקרוא את הפטרות שבתות הפורענות בניגון איכה, באומרו שקהילות אחרות נוהגות אפילו לומר קינות בשבתות אלו ולכן וודאי שמותר לכל הפחות לקרוא את ההפטרה בנעימת איכה. לסיכום מגמה זו ניתן להבחין כי לעיתים החכם משתמש בספרו על מנת לבסס מנהגים של קהלים אחרים, מנהגים שלעיתים אינם מקובלים על רכב"ם, אבל מחמת קדמותם - בחר החכם לאשש אותם ולא לדחותם. חשוב לציין כי ייתכן לומר כי עצם שימור המנהגים הוא חשוב, גם ללא נתינת טעמים והסברים לכל אחד מהמנהגים שהוזכרו.

עם זאת, כפי שנראה בהמשך, רכב"ם לא נרתע מלדחות מנהגים אחרים, ואף לצאת בחריפות נגד הנוהגים בהם.

3. דחיית מנהגי קהל ה'תושבים'

א. סדר 'קבלת שבת' בקהילות השונות בפאס

בדוגמה הבאה נראה כי רכב"ם התעמת עם מנהג התושבים בסדר 'קבלת שבת'. מנהג אשכנז, שלטענת החכם השפיע על קהל ה'תושבים' בפאס, היה שלא לומר את פרק 'במה מדליקין' כלל. בנוסף, לפני תפילת ערבית של שבת, נהגו ה'תושבים' לומר מספר פסוקים מ'שיר השירים'.³²³

³²³ ברוב הסיפורים אשר אמורים לשקף את נוסח התפילה של יהודי מרוקו, היוצאים לאור לאחרונה, נמצא מקבץ פסוקים אלו משיר השירים (שסימנם "יעקב"), מיד לאחר אמירת הפזמון 'לכה דודי', ראה למשל: סידור אבותינו... לפני נוסחאות מנהגי ופסקי אבותינו הקדושים חכמי מרוקו והספרדים... צרפת תשס"ד, עמ' 376. והשווה: סידור תפלת החדש: מהדורת ארץ ישראל... ירושלים תשס"ד, עמ' 255.

על פי עדותו של רכב"ם, גם בבית הכנסת שבו נהג להתפלל (של קהל ה'מגורשים') הנהיגו לומר את הפסוקים האלו, ככל הנראה בהשפעתם של מנהג ה'תושבים'. על נוהג זה מתרעם החכם. נצטט מלשונו:

תפלות שבת. במה מדליקין כך מנהגינו לאומרו אחר מזמור לדוד הבו לה' בני אלים ולא כמו שנהגו קצת שאין אומרים אותו עד לאחר עמידה ותתקבל וכמנהג אשכנז (כמו שראיתי מנהגי ב"ה של קהל תושבי פאס) ואחרים הנהיגו שלא לאומרו כלל מפני שאמרו שלא ייאמר כי אם קודם קבלת שבת ואין זה כדאי. ואחריו א"ר אלעזר וקדיש על ישראל ואח"כ לכה דודי ואחריו בלי הפסק מזמור שיר ליום השבת ואח"כ קדיש לערבית ולא מוסיפין המזמורים הכתובים בס' ש"מ ולא פסוקים סי' יעקב ישקני מנשיקות. עורי צפון. קול דודי. באתי לגני. וגם שהנהיגו לאמרם גם בב"ה [=בבית הכנסת] שלנו הוא נגד רצוני **כי איני רוצה להוסיף שום דבר בצבור** [ההדגשה שלי] והן שלא להחליף שבת מנוחה במקום ש"מ [=שבת מלכתא]. כל זה הטוב כתבתי נגד סברת אחרים.³²⁴ (כף נקי יד, ב)

הפרט הנוסף שהוזכר בסיום דבריו של רכב"ם הוא הוספת המדפיס **במחזור אמשטרדם תפ"ח** (פחא), לאחר הפיוט 'לכה דודי':

ואומרים פעמים תוך אמוני. (שבת מנוחה) (שבת מלכתא)

ייתכן לומר שרכב"ם היה רוצה לצאת בגלוי כנגד מנהג קהילתו, אך הוא מעדיף לעשות זאת על ידי כתיבה ופרסום עניין זה בספרו "כנגד סברת אחרים".

לדעתנו, ניתן לראות בדוגמה זו את אחת מהמגמות שהביאו את רכב"ם לחבר את ספרו, והיא **השפעה כנגד מנהגים מוטעים**. כאשר הנימוק המרכזי כנגד נוהגים אלו היא האמירה שלא "להוסיף שום דבר בציבור", הטרחת הציבור באמירת קטעי תפילה נוספים היא שיקול מרכזי בפסיקותיו של החכם.

ב. הלבשת ספרי תורה בשמלות בשמחת תורה

מנהגם של המקומיים ("בקצת מקומות מארצותינו במערב")³²⁵ ביום שמחת תורה בעת ההקפות היה להוסיף לספרי התורה שמלות ובגדי נשים, כנגד מנהג זה רכב"ם מוחה בתוקף:

גם ראיתי להזכיר תוכחת מגולה למה שראיתי **נוהגים** בקצת מקומות מארצותינו במערב ביום שמחת תורה שמביאין עטופי נשים של משי מוזהבים ומעטפין בהם הס"ת [=הספר תורה] ליפותם ואין פוצה פה לגעור בהם שיש בזה תלתי לגריעותא - האחת שהם בגדי נשים מעילים של הדיוט והב' שרובם לובשים אותם בימי נדותם. **והג' קשה מכולם חוצפת פריצי הדור המסתכלים בהם ומזכירים בעלת הבגד** [ההדגשה שלי] [...] וכמה פעמים מחיתי בהם על דבר זה [...] ולענ"ד [=ולעניות דעתי] שראוי לבטל דבר זה וישתקע הס שלא להזכירו. (כף נקי יג, א-ב)

רכב"ם מנמק שלשה נימוקים מדוע יש לדחות מנהג זה מכל וכל. כאשר הנימוק השלישי, החינוכי, הוא החשוב משלשתם: "חוצפת פריצי הדור המסתכלים בהם ומזכירים בעלת הבגד". במקרה זה, עקב חריפותו של העניין,

³²⁴ וראה למשל את הפסיקה של ר' יוסף קארו בסוגיה: "נוהגים לומר פרק במה מדליקין, והספרדים אומרים אותו קודם תפלת ערבית, והוא הנכון." (שולחן ערוך, אורח חיים, רע"א)

³²⁵ מסתבר שהכוונה היא ל'תושבים', אך ייתכן שגם ל'מגורשים' שהושפעו מהמנהג המקומי, כפי שראינו בדוגמה הקודמת.

נראה כי רכב"ם לא הסתפק בפרסום כנגד המנהג בספרו, אלא מחה בפועל על קיום מנהג חצוף זה. גם מדוגמה זו ניתן לראות כיצד החיבור 'כף נקי' מהווה במה להתפלמסות כנד מנהגים מוטעים.

4. דחיית מנהגי המקובלים, החסידים וקהלים אחרים

קהלים אחרים איתם התמודד רכב"ם בחיבורו, הינם הנוהגים על פי הקבלה, ה'מתחסדים' ו'מאמצי המנהגים'. נביא דוגמאות קצרות בהם נראה מה יחסו של החכם למנהגי קהלים אלו.

א. כנגד האוחזים במנהגי קבלה

רכב"ם מעיד שאחד מגדולי הדור רצה להנהיג לומר נפילת אפיים בכל יום, לאחר תפילות שחרית ומנחה. לטענת האחרון, אין בכך 'טורח ציבור', כיון ש"הוא דבר קצר מאד", את דבריו ביסס על הכתוב בספר הכוונות **המיוחס להאר"י**. החכם יצא כנגד דבריו בחריפות:

ותשובתי אליו ראיתי דבריך נכוחים וטובים לידוע להתפלל בכוונות הרשב"י והאר"י ז"ל אבל אנחנו לא נדע מה נעשה³²⁶ הלוואי נתפלל הי"ח כפשוטן בלב נכון ואם רז"ל [=רבותינו זכרונם לברכה] אמרו מחזיקנא טובא לרישאי דכד מטי למודים איהי דידה עבדא³²⁷ מה יאמרו שפלי שפלים כמונו עאכ"ו [=על אחת כמה וכמה] להרבות ולהוסיף מה שלא נהגנו אנחנו ואבותינו [ההדגשות שלי] ורחמנא ליבא בעי ומי שידוע לכין ונשאו לבו החוב מוטל עליו להחמיר ע"ע [=על עצמו] [ההדגשות שלי] ומ"ש מו"ר [=ומה שכתב מורינו ורבינו] שאין בו טורח צבור שהוא קצר כבר יש לנו בסדר תפלה דברים נוספים קצרים ואם תוסיף קצר על קצר יהיה ארוך. [...] ודי לנו לאמרם בב' וה' ימי רצון כי הם עצמם תוספת שלא נמצאו לאומרים בספרים ראשונים כי אם בימים נוראים ותענית צבור לקדושתם ויראתם [...] שנ"ל [=שנראה לומר] שמרוב קדושתם לא תקנום לומר בשאר ימים שלא יהיו כאומר הלל בכל יום. ע"כ [=על כן] די לנו במה שהוסיפו הראשונים אם יהיה אלהים עמנו ועם פינו לאמרם בלב נכון בימים שקבעו. והאריכות לבעלי העסק טורח גדול נחשב ולא ימצא בפייהם נכונה לא בעיקר ולא בתוספת. ומקבל התפלות יכין לבנו לעבדו בלב שלם. (כף נקי יב, ב-ג, יג, א)

לדבריו של רכב"ם, רק בימים שני וחמישי יש מקום לומר את סדר התחנון, כיון שהם "ימי רצון". החכם מבין לליבותיהם של אנשי קהילתו "קצר על קצר יהיה ארוך", "האריכות לבעלי העסק טורח גדול נחשב", ולדעתו, כאשר מעוניינים להוסיף הוספות שמקורם בדברי הקבלה לגוף התפילה, אי אפשר לכפות את אמירתם על כלל הציבור, אלא רק כל אחד לעצמו. גם במקרה זה, ניתן לראות כי בעיניו של רכב"ם, **המסורת המקובלת** חשובה יותר מאשר הוספות על פי הקבלה.

³²⁶ רכב"ם רומז לתפילתו של יהושפט, בעקבות בואם של בני עמון ומואב למלחמה, יהושפט 'השליך את יהבו על ה' בלבד, ולא סמך על כוחו ועוצמתו של הצבא: "וַאֲנַחְנוּ לֹא נִדְעַ מֶה נַעֲשֶׂה כִּי עָלֵנוּ יְיָנוּ" (דברי הימים ב, כ:ב). רמז נוסף שניתן לזהות במשפט זה, הוא היותו לקוח מתפילות התחנון בימי החול.

³²⁷ "א"ר מתניה אנא מחזק טיבו לראשי דכד הוה מטי מודים הוא כרע מגרמיה" (תלמוד ירושלמי, ברכות, ב:ד). רב מתניה החזיק טובה לראשו, שכאשר הוא מגיע לאמירת 'מודים' בתפילה - הראש מניד את עצמו לכריעה. מכאן שכבר בתלמוד הירושלמי ידוע ומוכר שקשה מאד להתכוון בתפילה.

ראוי לציין כי תשובתו של רכב"ם, לאותו גדול הדור, מנוסחת בצורה עדינה ומכובדת. דבר נוסף שראוי לציין היא העובדה כי למרות שעל פניו נראה כי החכם לא מקבל את דברי האר"י, הוא מנסה ליישב את דבריו. במקרה אחר, רכב"ם יצא בחריפות גדולה יותר, על המתנהגים כמנהג המקובלים. המדובר הוא על סדר נטילת לולב. על פי שיטת המקובלים יש לנענע את הלולב בסוכה, לפני תפילת שחרית. הבעיה היא שכאשר מגיעים מקובלים אלו לבתי הכנסת לתפילת שחרית בציבור בחול המועד סוכות, כל הציבור מנענע את הלולב, ואילו הם "כל אחד מהן עומד ושותק".

דבר נוסף שיש ליישבו הוא השוני בסדר הנענועים לנוהגים על פי הקבלה:

כל הקהל מנענעים מזרח דרום מערב צפון מעלה מטה כדברי מהרי"ל שנראה שהסכים לו הב"י [=ה'בית יוסף'] ז"ל.³²⁸ והאנשים הללו³²⁹ מנענעים דרום צפון מזרח מעלה מטה ומערב על פי האר"י ז"ל. (כף נקי כא,ב)

רכב"ם יוצא בחריפות כנגד שיבוש סדר התפילה של הקהל:

ולי נראה שאין לעשות כן מכמה טעמי חדא דברכה בצבור עדיפא משום ברוב עם הדרת מלך³³⁰ [...] ועוד שנראים ח"ו [=חס וחלילה] כפורק עול שמנענעים הקהל והם שותקים ולולבם בידם. ועוד מנענועים שעושים שלא כדרך הקהל וכסברת הב"י [=ה'בית יוסף'] גורמין מחלוקת וקי"ל [=וקיימא לן] אל ישנה אדם וכו'.³³¹ [...] ומ"ש כתבי האר"י ז"ל לנענע בסוכה קודם אפשר שהיה להם סוכה בחצר בית הכנסת ומנענעים בה עם הצבור אבל לדידן לא נכון לעשות כן לפרוש מן הצבור וכו'. ואם יקח לבך צא ולמד מזמן שבית המקדש קיים שהיו מוליכין לולביהן להר הבית ושם מנענעים בלא סוכה. והפורש מן הצבור הוא מן המתמיהין ואם פגעו בו קנאים אשמו בראשו³³² ובדרכינו יצא ידי שמים והבריות. (כף נקי כא,ב-כב,א)

אחד מהנימוקים של רכב"ם כנגד מנהג זה היא הפרישה מדרכי הציבור. גם במקרה זה אנו רואים כיצד מטרה חינוכית הינה גורם מכריע בפסיקתו כנגד מנהגי המקובלים. בתוך דבריו החכם מנסה לקבוע הסדר כיצד ניתן לשלב את מנהג האר"י בנוהג הקיים, ויחד עם זאת לא לפרוש מן הציבור.³³³ על פי העולה מדברים אלו ניתן לשער כי לרכב"ם יש אמירה ברורה כלפי מנהגי המקובלים: ניתן להוסיף ולשלב קטעים 'קבליים' בתפילה, כל עוד הם לא משבשים את סדר התפילה או לא מהווים טורח על שאר הקהל.³³⁴

³²⁸ כתוב בתשובת מהרי"ל (סי' מ) בלולב נראה לי להקיף דרך ימין כשמנענעו למזרח דרום מערב צפון ודלא כאיכא דמהפכי לה ולא ידעי טעמם עד כאן. "בית יוסף, אורח חיים, תרנא:י)

³²⁹ "והאנשים האלה בני צריף קשים ממני ישלם ה' לעשה הרעה פקעתו." (שמואל ב ג:לט)

³³⁰ "ברב עם הדרת מלך." (משלי יד:כח)

³³¹ "אמר רבי תנחום בר חנילאי לעולם אל ישנה אדם מן המנהג, שהרי משה עלה למרום - ולא אכל לחם, מלאכי השרת ירדו למטה - ואכלו לחם. ואכלו סלקא דעתך? אלא אימא: נראו כמי שאכלו ושתו." (תלמוד בבלי, בבא מציעא פו:)

³³² "והתנודו את חטאתם אשר עשו והשיב את אשמו בראשו והמישתו יסף עליו ונתן לאשר אשם לו." (במדבר ה:ז)

³³³ "לכן נ"ל [=נראה לי] הדרך הישר בזה הוא לנענע ולברך תחלה עם הקהל וכסדר הב"י ז"ל עד שיגמור תפלתו עם הצבור ולאחר שיצא מב"ה [=מבית הכנסת] וילך לביתו ולולבו בידו יכנס לסוכה וינענע שם בלא ברכה בנענועים על סדר האר"י ז"ל כי הוא ז"ל צוה בנענועי הסוכה ובנענועי דרום צפון וכו' ושם יעשו אותם כאשר צוה ז"ל ואז לא יפרשו מן הצבור ויהיו נקיים מה' ומישראל." (כף נקי כא,ב-כב,א)

ב. כנגד ה'מתחסדים'

בדיון על אודות נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה (עמודים 69 - 70) הארכנו בסוגיית אמירת ברכת 'שהחיינו' בקידוש הלילה השני של ראש השנה, רכב"ם יצא כנגד הרואים את עצמם כ'מהדרים' שלא הבינו את הטעם בהבאת פרי חדש לקידוש ולכן השתדלו להביא את הפרי החדש דווקא לבית הכנסת: ויש מתחסדים ורצין אחר הפרי חדש וקבעוהו לחובה יותר מחובת היום עד שקצת מקומות אמרו שמביאים הפרי לב"ה [=לבית הכנסת] הכן דרכנו להקפיד על מלתא דאכילה יותר מכל מצוה שעל כן הרבה להעיר ולהוכיח בעל ח"י [=חמדת ימים]³³⁵ וה' הטוב יכפר בעד. (כף נקי לח,ב) במקרה אחר, רכב"ם יצא כנגד מתפללים שמחמת 'התחסדותם' חששו להאריך בניגון הקדושה: מוסף. נהגו לנגן בשבת כשיש שמחה בקהל חתן בעל ברית וכן בי"ט [=ביום טוב] בכתר יתנו לך וגם בנקדישך וברכת כהנים ויש חסידים שחששו להאריך בנגון אותיות שם שלא יחלקו האותיות ויראו כשתי מילות או עניין אחר ח"ו [=חס וחלילה] ושמעתי מפי ת"ח [=תלמיד חכם] אחד זקן מעיר אופראן שפעם אחת נחלקו חכמי עירו על דבר זה וחסיד אחד התענה ועשה שאלת חלום והשיבו לו ואקרויה בחלמיה רננו צדיקים בה' ומאז לא פסקו מלנגן. (כף נקי יח,ב) על פי המקורות שהבאנו לעיל, ניתן לשער כי אותם ה'מחמירים' הינם חלק מאנשי הקהילות במוקדו שנטו להוסיף חומרות ומנהגים הראויים על פי דעתם, מרביתם אינם בקיאים בהלכה או במנהגים הקדומים, אבל הם מאד חוששים לצאת ידי חובת כל הדעות. רכב"ם יוצא כנגד תופעת ההחמרה. לדעתו, אין מניעה להוסיף מנהגים, חומרות או נוהגי קבלה, הבעיה המרכזית היא חוסר ההבנה וההבחנה שלהם בין עיקר לתוספת. על מנת להוסיף, יש להבחין בין שורת ההלכה לבין ההחמרה. החכם בחר להתעמת איתם, אבל בצורה מתונה ושקולה. לדבריו, בסוגיה של ברכת 'שהחיינו' על הפרי החדש בלילה השני של ראש השנה, אין מניעה להביא פרי חדש לשולחן, כדי לסמוך עליו בעת ברכת 'שהחיינו', אבל שורת הדין היא כי ניתן לברך 'שהחיינו' גם בלעדיו. כל שכן שאין צורך להביא את הפרי החדש לבית הכנסת לברך עליו שם. בדיון על הניגון בעת אמירת שם השם בקדושה, החשש של קהל החסידים - ששם ה' לא ישמע כאמירת שתי מילות - הינו חשש מופרך שאין צורך לתת לו משקל הלכתי. את ההוכחה לדבריו מביא רכב"ם משמועה ששמע מפי תלמיד חכם ששמע מזקן שעשה שאלת חלום בנושא, הוכחה זו מספיקה לחסידים אלו שמאז "לא פסקו מלנגן".³³⁶

ג. כנגד 'מאמצי המנהגים'

לסיום הדיון בדבר מנהגי הקהילות שרכב"ם דוחה אותם באמצעות ספרו 'כף נקי', נזכיר בקצרה את יחסו של החכם ל'אימוץ' מנהג איטלקי. המנהג הנפוץ היה לומר את מזמור 'כאיל תערוג' (תהלים מב) כמזמור הרגל

³³⁴ וראה את סיכומו של ב' לאו בנושא הנענועים בלולב, על פי תשובתו של הרב בן ציון חי עוזיאל ואת הפניותי למחקרים נוספים בנושא: לאו, מנהגי עדות, בעיקר בעמ' 269 - 272; וכן אצל: הילדסהימר, אמירת הלל.

³³⁵ "וכן בקדוש יאמר שהחיינו כמו בליל י"ט ראשון. אם יש פרי חדש הנה מה טוב ואם לאו אינו צריך לחזר אחריו." (חמדת ימים, חלק ד, ההקדמה לפרק א, דף מו,א)

³³⁶ יש לציין כי החיד"א (חיים שאל, חלק ב, סימן לח) נעזר בפסק הזה של רכב"ם, על מנת להוכיח את העובדה שמותר לשורר בתיבת ה'. ומכאן ניתן לשער כי למעשה גם במרוצת הדורות נחלקו רבים מהחסידים על דבר זה.

של חג הסוכות, ואילו רכב"ם ראה כי בקרב קהל יהודי במרוקו ("מאיזה עיר מארץ המערב") אומרים במקומו את מזמור 'נודע ביהודה' (תהלים עו). החכם טוען כי "אין לנו עסק עם מנהגי ארץ אחרת", ובנוסף הוא מסביר שמנהג האיטלקים מבוסס על **מסכת סופרים**, לה אין תוקף של מקור מחייב בפסיקת ההלכה. נצטט מלשונו:

למנצח כאיל תערוג וכו' ראיתי לקצת חכמים מאיזה עיר מארץ המערב שדוחין מזמור זה בימים ראשונים של חג וקורין במקומו מזמור 'נודע ביהודה אלהים' שהוא מנהג איטליא [...]
[ההדגשות שלי] שנ"ל [=שנראה לומר] כי לא יפה עושים ואין לנו עסק עם מנהגי ארץ אחרת לומר 'נודע' ולהניח מנהגינו והמשנה להתודע יודע כאנשי סוכות³³⁷ [...]
ואעפ"י [=ואף על פי] שכן הזכירו במסכת סופרים פי"ט³³⁸ לומר מזמור 'נודע' לא קי"ל [=קיימא לן] הכי דאי אתינא לקיים כל דברי מ"ס [=מסכת סופרים] הרי יש בה כמה מזמורים משונים ממנהגינו. (אם איני נביא בן נביא אני³³⁹ שכן מצאתי בס' [פר] אמרי בינה³⁴⁰ בשם הרא"ש ז"ל שמ"ס [=שמסכת סופרים] נתחברה בדורות האחרונים ולא הובאו מדבריו בגמרא³⁴¹ ע"ש פי"ט).

(כף נקי כא, ב)

ניתן לומר, כי רכב"ם מכיר מנהגים מארצות ומקהלים אחרים, ואף על פי כן הוא דואג לשמר את ייחודו של מנהג המערב, ובאמצעות ספרו 'כף נקי' הוא מבקש לדחות הוספות ושינויים שאינם תואמים את המסורת (הספרדית-) המערבית.

5. סיכום

לסיכום חלק זה ניתן לומר כי באמצעות החיבור 'כף נקי' רכב"ם שימר מנהגים או דחה אותם. ניתן להצביע על עדיפות מסוימת שמעניק החכם למנהג המערב הקדמון, למנהגי ארץ ישראל ולמנהגי קהילות "הספרדים שבמערב". כאשר החכם נפגש עם מנהג חדש או שאינו מוכר לו, ראשית הוא מנסה להוכיח את היסוד והבסיס שבמנהג זה, בעיקר על ידי הבאת תימוכין למנהג ממקורות קדומים. ניתן לומר כי מגמה זו קיימת גם כאשר רכב"ם מעדיף שלא 'לאמץ' את המנהג איתו הוא נפגש.

³³⁷ ניתן לראות כאן רמז חריף ויפה של רכב"ם המקשר בין חג הסוכות לפסוק בשופטים: "וַיִּקַּח [גדעון] אֶת זִקְנֵי הָעֵיר וְאֶת קוֹצֵי הַמִּדְבָּר וְאֶת הַפְּרָקִים וַיִּדַע בָּהֶם אֶת אֲנָשֵׁי סְפֹת" (שופטים ח:טז). תודתי נתונה לפרופ' חננאל מאק על שהסב את תשומת ליבי לרמיזה זו.

³³⁸ "[...] בחג הסוכות, נודע ביהודה א-להים." (מסכת סופרים, יח:יא)

³³⁹ "לא נביא אֲנֹכִי וְלֹא בֶן נְבִיא אֲנֹכִי" (עמוס ז:ד), לעומת "הנח להן לישראל אם אין נביאים הן - בני נביאים הן" (תלמוד בבלי פסחים סו.).

³⁴⁰ ר' אברהם בן אליעזר הלוי (ספרד, 1460 - ירושלים, 1537) חיבר כמה ספרים בקבלה ובחישוב קיצין. ביניהם ספר **אמרי בינה** והוא פירוש על חיבור 'אבן הראשה' המיוחס לראב"ד הראשון (ר' אברהם ו' דאוד; ספרד 1110 - 1180). וראה: שלום, **ר"א בן אליעזר**; יערי,

שליחים.

³⁴¹ "וכאשר כתבתי נראה עיקר דהירושלמי הוא עיקר כנגד מסכת סופרים כי מסכת סופרים נתחבר בדורות האחרונים ולא הובא מדבריו בתלמוד." (הלכות קטנות לרא"ש על מסכת מנחות, הלכות ספר תורה, סימן יג)

כמו כן, ניתן להצביע על מגמתו הברורה כנגד אימוץ מנהגים מקהלים אחרים, הן מחמת השפעות אשכנזיות על מנהגים אלו והן מחמת השפעות קבליות וחסידות יתרה על סדרי התפילה ונוהגיה, למרות שכאמור,³⁴² רכב"ם כאחד מגדולי המקובלים במרוקו בתקופה זו.

יחסו למנהג ה'תושבים' הינו מורכב, שכן מחד, קיימים מנהגים אותם החכם מתעקש לשמר ומאידך, מנהגים שאינם תואמים את המסורת או את רוח ההלכה, הוא מבקש לעקר. אולי ניתן לומר כי למרות נטייתו הבולטת של החכם למנהג ה'מגורשים' שהוא רואה בהם את הנוסח המחייב, רכב"ם נוטה לפעמים דווקא לשמר ולנמק את מנהג ה'תושבים'. ייתכן כי נתון זה מנסה ללמדנו על 'תודעת הסיום' איתה התהלך החכם שרצה לאחד מנהגים שונים וליצור השלמה בין הקהילות.

(ד) מגמה ד: פרשנות ועיון תפילה

בחלק זה נבאר מטרה נוספת המתייחסת לפרשנות ולעיון תפילה, חלק בלתי נפרד ממטרה חינוכית והוראתית. נביא מספר דוגמאות מהחיבור 'כף נקי' מהן עולה כי רכב"ם בחר לפרש קטעים מסוימים במחזור התפילה, על מנת להורות ולהשפיע על סדר התפילה ונוהגיה.

1. פרשנות התפילה משפיעה על המנהג

א. י"ג מידות

במהלך הגהותיו של רכב"ם על סדר אמירת ה'תחנון', בחר החכם לעסוק בדקדוק לשוני בקטע התפילה המופיע לפני אמירת י"ג מדות:

אל הוריתנו לומר מידות שלש עשרה זכר לנו היום ברית שלש עשרה וכו'. [...] ויש לדקדק יתור הלשון זכר לנו היום ברית י"ג. ויש שהיה די לו לומר זכור לנו היום הבטחת בריתם שהרי קאי על הי"ג מידות.

וני"ל [=ונראה לומר] שבאו לרמוז ג"כ [=גם כן] על המילה שאמרו ז"ל נדרים פ"ג [=פרק ג', דף לא:]: גדולה מילה שנכרתו עליה י"ג בריתות [...] וזהו שאנו אומרים זכור לנו היום ברית י"ג שר"ל [=שרצונו לומר] כל ברית י"ג דהיינו של י"ג מידות וי"ג של מילה ועל כן טרח לכפול מלת ברית י"ג לרמוז על המילה שבה י"ג בריתות ושאינה חוזרת ריקם נ"ל [=נראה לי]. (כף נקי יא,ב-יב,א)

החכם פתר את שאלת הייתור בהסתמכות על דברי הגמרא בנדרים (לו:). בהמשך דבריו, מנסה ליישב רכב"ם את מה שכתב בעל ה'חמדת ימים':

[...] ולא יכולתי להבין מ"ש בפ' דר"א [=מה שכתב בפרקי דרבי אליעזר]³⁴³ והביאו בעל 'חמדת ימים'³⁴⁴ שכאשר עבר האל ית' [ברך] על פניו של משה התחיל משה לצעוק בקול גדול ה"ה אל

³⁴² ראה לעיל בעמוד 20, ובהערה 85.

³⁴³ "וכשעבר הב"ה [=הקדוש ברוך הוא] כף ידו מעליו וראה אחורי השכינה, שנ' [אמר] והסירותי את כפי וראית את אחורי ופני לא יראו, התחיל משה צועק בקול גדול ואומ' [ר] ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלפים נושא עון ופשה וחסאה ונקה." (פרקי דרבי אליעזר, פרק מה)

רחום וכו' שדעה זו אינה מסכמת לדברי רז"ל שאמרו שהקב"ה הוא הקורא ללמד למשה סדר התפלה אם לא שנאמר שמה שהתחיל משה לצעוק הוא לאחר שלמדו האל ית' [ברך] מה שיש לו לומר וצ"ע [=וצריך עיון].

ולפי דרכינו למדנו שהי"ג **מדות צריך לאומרם בצעקה ובקול גדול** [ההדגשה שלי] וכ"כ בעל חמדת ימים שצריך לצעוק בהם [...] (**כף נקי יא, ב-יב, א**)

ניתן לראות כי מטרתו של רכב"ם בפרשנות הזו, איננה רק לפלפל ולמתן הסברים מתחום המחשבה והמוסר על לשון ונוסח התפילה, אלא להביא אסמכתא ולהציג את האופן בו לדעתו יש להתפלל תפילה זו: בצעקה ובקול גדול.

ב. שם התפילה: מנחה

לפני עיסוקו בהגות על תפילת מנחה, רכב"ם עסק בשאלת שמה של התפילה:

מנחה. הכל שואלין למה נקראת תפילה זו מנחה כי תפילת שחרית על שם השחר וערבית על שם הערב אבל שם מנחה לתפלה זו מהיכן יצאה. (**כף נקי יג, ב**)

לכאורה נראה כי דיון זה אינו אלא עיסוק הגותי בשם התפילה ובמהותה, ואכן, החכם מביא את שיטת השל"ה³⁴⁵ ובעל **ספר השרשים**.³⁴⁶ בהמשך כותב רכב"ם את פרשנותו העצמאית לשם התפילה:

וני"ל [=ונראה לומר] שגם שנמצא ג"כ [=גם כן] פסוק במלכים סי' [מן] כ"ג ויהי בבקר בעלות המנחה³⁴⁷ לא יקראו מנחה כי אם לתפלת הערב לפי שהשמש נוטה לנוח במקומה וכעין מנוחה [...] **גם מנחה תתפרש מנוחה ולכן הוקבע שם זה של מנחה לתפלת הערב על שם הקרבן ועל שם נטיית השמש לנוח.** [ההדגשות שלי] וראייה לדברי אלו מה שתרגם אונקלוס בפסוק וישמעו את

³⁴⁴ "ובי"ג מדות יזהר כל אדם להטעי' [ם] הפסק אשר בין ה' ה' כי סודו רם ונשא [...] וצריך לצעוק בקול גדול כדאמרין בפר"א [...] ואפילו עונותיו מרובים הופך מדותיו יתברך לרחמים כי ברית כרותה ליי"ג מדות שאינן חוזרות ריקם." (**חמדת ימים**, חלק ד, פרק ד, דף יו, א)

³⁴⁵ "וטעם שתקן אותה [=יצחק אבינו] מפני כשנעקד ע"ג [=על גבין] המזבח לעולה חשב שאין עולה בלא מנחה וכמו קרבנות של התמידין של שחר ושל ערב שכל עולה מנחתה נקרבת עמה כדכתיב בקראי ומפני כך חשב שאין עולתו רצויה ותקן תפלה זו במקום מנחה ולכן נקראת תפלה זו מנחה זה הוא תורף דבריו." (**כף נקי יד, א**)

וכך כותב ר' ישעיה הלוי הורוביץ (פראג, 1558 - טבריה, 1630) בספרו **שני לוחות הברית**: "אמנם הפנימיות הוא הדבקות בידו"ד נושא הדרוש שלנו ארבע תורות תורת העולה תורת המנחה תורת החטאת תורת האשם עולה כלה כליל לה' וכן מנחה שהיא מצוה לא נענה אליהו אלא בתפלת המנחה (ברכות ו ב) שכן יצחק שהיה עולה תקנה במקום מנחה (בראשית רבה פס"ד מ"ג) כי אין עולה בלא מנחה ברכות יד ב והן כנגד אותיות 'יו"ד ה"א' מהשם חטאת ואשם נגד אותיות 'ו"ה' כדפירשתי לעיל אות רפ"א ענין אין השם שלם ולעתידי יהיה שלם וזהו 'זבח תורת השלמים' והם נקראים 'מלואים' כי מלוי ה' אחרונה יהיה כראשונה ולא כמו בראשונה במור דוד"י דפירשתי לעיל אות רפ"ב וזה נתגלה בצאת ישראל ממצרים 'שירה חדשה' בלשון נקבה" (**שני לוחות הברית**, מסכת פסחים: מצה עשירה, עמ' קנו).

³⁴⁶ "בשורש מנח שנקראת מנחה לפי שהיא עת עלות המנחה בערב והוא עת נטות השמש לפי שעולת הערב שנקראת מנחה." (**כף נקי יד, א**)

וכך כותב ר' יונה ׳ ג'נאח (ספרד, 995 - 1050?) **בספר השרשים**: "המם והנון והחת [...] וכמהו ויהי בעלות המנחה לעלות המנחה [...]. והראיה על ביאור זה המאמר מה שאמר הכתוב על המזבח הגדול הקטר את עולת הבקר ואת מנחת הערב כאלו אמר ואת עולת הערב" (**ספר השרשים**, עמ' 266).

³⁴⁷ ייתכן שרכב"ם מתכוין לפסוק "וְיִהְיֶה בַבֶּקֶר פְּעֻלוֹת הַמְּנִחָה וְהִנֵּה מִיַּם בָּאִים מִדֶּרֶךְ אֲדָוִם וְתִמְלֵא הָאָרֶץ אֶת הַמַּיִם" (מלכים ב: ג: כ).

קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום [בראשית ג:ח] ותרגומו למנח יומא שהוא עת פנות השמש [...]

ועוד נ"ל [=נראה לומר] נכון שנקראת מנחה מפני נטיית השמש שהוא כמו תפלת השחר שחרית ותפלת הערב ערבית כך תפלה זו לא מצאו לה שם מיוחד לזמן ההוא שמתפללין בו כי אם שם מנחה ע"ש [=על שם] לרוח היום דמתרגמינן למנח יומא ואעפ"י [=ואף על פי] שנקרא הזמן בין הערבים אינו שם מיוחד. וכנו אותה בשם מנחה ולא מנחו או נחת ע"ש [=על שם] מנחת הקרבן וכמו שכנה אותה דוד המלך ע"ה באומרו [תהלים קמא:ב] תִּפְלוֹן תִּפְלְתִי קִטְרֹת לְפָנַיִךְ שֶׁהִיא מְשֻׁאֵת פְּפִי מִנְחַת עֶרֶב וְלֹא כִּמוֹ שֶׁפִּירֵשׁ הַרְד"ק תִּכּוֹן תִּפְלְתִי כִּקְטוֹרֶת לְפָנַיִךְ וְזֶה שֶׁאֵינִי נוֹשֵׂא וְשׁוֹטֵחַ כִּפִּי אֵלַיִךְ תַּחֲשֵׁב כִּמְנַחַת עֶרֶב שֶׁחֲבֵר הַמְזֻמּוֹר בְּעֶרֶב וְסִיִּים שֶׁאֵם תִּהְיֶה [ה] מְנַחַת הָעֶרֶב טְהוֹרָה כִּשְׁלֹם בּוֹקֵר הִיא יוֹתֵר מִקּוֹבֵלֶת³⁴⁸ וְכֵן לְדַעְתִּי שֶׁהִיא דִּהַע"ה [=דוד המלך עליו השלום] מִתְחַנֵּן עַל תִּפְלַת הָעֶרֶב וְק"ל [=וקל להבין]. (כף נקי יג,ב-יד,א)

לדברי החכם משמעות השם 'מנחה' רומז לכמה עניינים: 1. זמן הקרבת קרבנות המנחה. 2. זמן מנוחת השמש. 3. לא מצאו לו שם אחר המתאר את זמן התפילה מלבד 'מנחה' (כיון שלא ניתן להשתמש בשם 'בין הערבים').

בסיום דבריו, נראה כי ניתן לראות מדוע רכב"ם התעקש לדחות את דברי הרד"ק:

קודם עמידה של מנחה כתוב בסדורים חדשים פסוק תכון תפילתי קטורת לפניך ויש שמוסיפין פסוק הקשיבה לקול שועי וכו' [תהלים ה:ג] וכך שמעתי מחכמי א"י תוב"ב [=ארץ ישראל תבנה ותכונן במהרה בימינו] וכן ראוי להתפלל כל חסיד. (כף נקי יד,א)

ניתן לשער כי רכב"ם רצה לחזק את המנהג (החדש?) לומר את פסוק 'תכון תפילתי' לפני תפילת העמידה של מנחה, מנהג זה משתקף במחזור אמשטרדם תפ"ח (נד,א), ללא הפסוק 'הקשיבה לקול שועי'. ניתן לשער ולומר כי לצורך עניין זה, בחר החכם לכתוב את כל הפרשנות על אודות שמה של תפילת המנחה. כעת ניתן להגדיר מגמה נוספת המשתקפת בעיסוקו של רכב"ם בפרשנות התפילה. החכם אינו מעוניין לכתוב פרשנות וחידושים על סדר התפילה, כי אם במקום אשר מסקנות הפרשנות תשפיע בצורה זו או אחרת לסדרי התפילה ונוהגיה.

2. חיזוק סמכות חכמי הדור

על פי המשתקף בחיבור 'כף נקי' נראה כי לאורך שנות חייו רכב"ם נשאל שאלות רבות. כאשר אסף החכם את חידושיו והגהותיו על סדרי התפילה, הוא בחר להכניס חלק מן השאלות לחיבור 'כף נקי'. ניתן לשער שלא את כל השאלות אליהן התייחס החכם הוא צרף לספרו, אלא רק את השאלות שיש להם קשר לתפילה ולנוהגיה. בדוגמה הבאה נראה כיצד החכם 'נעזר' בשאלה לשונית על ברכת התורה על מנת להעביר מסר חינוכי לשואל: בא"י נותן התורה. נשאלתי למה לא אמרו אשר נתן התורה דנותן לשון הוה ולכאורה יש לומר שהוא כעין כמה ברכות שהם לשון הוה [...] אבל כי דייקת תמצא דשייך ברכות ההם לשון הוה

³⁴⁸ "תכון תפילתי קטורת, כקטורת. משאת כפי, ומה שאני נושא ושוטח כפי אליך, תחשב כמנחת ערב. ואמר מנחת ערב, והוא הדין למנחת הבוקר. ואפשר כי ערב היה פְּתָרֹז זה המזמור. ואדוני אבי ז"ל פירש כי לפיכך אמר מנחת ערב, כי אם תהיה מנחת בוקר כהוגן היא מקובלת, ואם תהיה מנחת ערב טהורה, הרי שְׁנֵיָהּ, ויותר היא מקובלת." (רד"ק על תהלים קמא:ב)

שבכל שעה שייך אותו עניין שהקב"ה מחדש באדם דעה ובינה אבל התורה כבר נתנה הי"ת [=ה' יתברך] לא תשונה ולא בשמים היא. והרב בעל של"ה במס' [כת] ש' [בועות] דף קצ"ב כתב שהקב"ה עדיין נותן לנו התורה בסוד קהל גדול ולא יסף שיש בו ב' פירושים לא פסק ולא יסף ושניהם אמת כי לא הוסיף עוד לתת תורה אבל לא פסק מלגלות מה שקבלו הנשמות במעמד הר סיני בכל דור ודור.³⁴⁹ [...] **נמצא שהכל ניתן בסיני אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש ותקנות וגזירות רז"ל** [=רבותינו זכרונם לברכה] **הכל ניתן בסיני ונשכח ומתחדש בכל דור** [ההדגשה שלי] ולכן נקראו פקודי ה' ישרים וכו' ולכן חכם עדיף מנביא שחכם מחדש מה שכבר קיבל בהר סיני במעמד כל ישראל ומרע"ה [=ומשה רבינו עליו השלום]. והנביא נאמר באלה המצוות שאין הנביא רשאי לחדש דבר אלא לפי שעה וכו' יע"ש [=יעיין שם] באורך. ולקצר אני צריך נמצא שהי"ת [=שה' יתברך] נותן התורה עדיין בכל דור ודור וק"ל [ויקל להבין]. **(כף נקי הא-ב)**

המסר החינוכי אותו מבקש רכב"ם להנחיל בעקבות פרשנותו לסוגיה זו נובע מהצורך להדגיש ולחזק את סמכות חכמי דורו לחדש ולתקן תקנות וגזירות. בזהירות ניתן לומר כי בדברים אלו מבקש החכם לחזק את רבו ומורו ר' יעקב ן' צור, שבאותה התקופה, עסק באיסוף מנהגים והלכות ובניסיון לקבע את סדרי תקנות קהל יהודי מרוקו.

אם כן, ראינו מגמה חינוכית נוספת בפרשנותו של רכב"ם על התפילה, והיא להביע עמדה השקפתית דרך מתן מענה לשאלה הלכתית לכאורה.

3. קהל היעד

נחתום את העיסוק במגמותיו של רכב"ם בפרשנות על התפילה בקטעים מתוך דבריו על מהותם של תקיעות שופר "דמיושב".³⁵⁰ דרך דברים אלו ננסה להוכיח כי מטרת החכם היתה לייעד את החיבור 'כף נקי' לכלל הציבור ולא ליחיד סגולה.

רכב"ם מאריך להסביר מדוע נתקנו התקיעות בתפילות המוסף של ראש השנה ולא בתפילות שחרית, לאחר מכן הוא מסביר מדוע נקבעו 'תקיעות דמיושב':

וראיתי להעיר אוון הקטנים אשר בגילי שלא יטעו לומר דתקיעות דמיושב ובמעומד נשנו מפני השמד וכמו שראיתי קצת ת"ח חשובים טעו בזה [ההדגשות שלי] שאומרים שהיו מעיקרא על סדר הברכות דמוסף ומפני הסכנה העבירות וקבעום למיושב וכשעברה הסכנה החזירו למוסף למקומם ונשארו גם דמיושב הואיל ונקבעו אלו דבריהם ועוד אומרים מענין אחר אין להאריך בו. ודבריהם לא יתכנו כלל [...] והאמת שהיו התקיעות מעיקרא על סדר הברכות בתפלת שחרית ומפני השמד שא"ה [=שאומות העולם, בלשון סגי נהור] חשבו שבאים עליהם למלחמה וכו' וכשראו רז"ל [=רבותינו זכרונם לברכה] שבאו לידי סכנה אעפ"י [=אף על פי] כן הניחום במקום

³⁴⁹ "מעלת לומדיה: פקודי י"י ישרים משמחי לב עיין לעיל [...] הארכתי בעניין נוסח נותן התורה ולא נתן התורה כי עדיין נותן הקדוש ברוך הוא התורה בסוד קול גדול ולא יסף שיש בו ב' פירושים על זה פירוש אחד לא הוסיף והפירוש הב' להיפך לא פסק. ושניהם אמת. כי לא הוסיף באותו פעם לגלות כמה שגילה אבל לא פסק כי נבואות הנביאים וכל חידושי סופרים דור דור וחכמיו וכו' [...] נמצא כל דברי רבנן ותקנות וסייגות ומנהגות הכל מסיני." (שני לוחות הברית, מסכת שבועות, דף קצב)

³⁵⁰ 'תקיעות דמיושב' הם סדר התקיעות שלפני תפילת מוסף של ראש השנה. לעומת 'תקיעות דמעומד' שהם התקיעות שעל סדר ברכות העמידה בראש השנה: מלכויות, זכרונות ושופרות, שבתפילת מוסף. וראה בהרחבה: יצחקי, **תקיעות דמיושב**.

שקבעו להם במוסף. אבל תקיעות דמיושב אינם ענין לזה כי אם לערבב השטן קודם התפלה [...]
ואפשר שגם כשהיו תוקעין על סדר הברכות בתפלת שחרית שהיו מקדימין ג"כ [=גם כן]
התקיעין דמיושב לערבב השטן. או אפשר שלא נתקנו אלא בימי חכמי התלמוד. [...] ומי שלא
יודה בזה לא ימצא ידיו ורגליו. כך העליתי בלמודי בימי חרפי וה' אמת ינחנו בדרך אמת. **כוונת**
התקיעות אניחם להולכים בתמים בדרך אמת כי אין זה מקומו. (כף נקי לז,ב)

ככל הנראה הסיבה שהחכם עסק בנושא זה הוא על מנת שלא ישתמר בציבור טעם שאיננו נכון. כמו כן, נראה
כי יש לרכב"ם טעמים נוספים מתורת הסוד, בעיקר על כוונת התקיעות ולא דווקא על מיקומן בסדר
התפילה, אבל הוא מעדיף שלא להזכיר אותם בחיבור זה. לאור האמור לעיל ניתן להעיר ולומר כי קהל היעד
של החיבור 'כף נקי', על פי כוונת המחבר, הוא כלל הציבור ולא "להולכים בתמים בדרך אמת".
דוגמה נוספת בה ניתן לראות כי רכב"ם מייעד את הסיודור לכלל הציבור, ולא לאותם 'יחידי סגולה', היא
אמירת "מזמור לדוד ה' הארץ ומלואה" (תהלים כד) אחר תפילות ימים נוראים, כ'סגולה על הפרנסה'. וכך
כותב רכב"ם על 'מפרסמי הסוד':

יש לי תוכחת מגולה ומסותרת עם קצת משכילים שהנהיגו לקרות בב"ה [=בבית הכנסת] בצבור
אחר עלינו לשבח בלילי ר"ה מזמור לה' הארץ ומלואה ולכון הניקוד על השם ככתוב בס' [פר]
שערי רצון [...] שהוא מסוגל לפרנסה שלא יפה הם עושים. כי לא כן צוה הרב המגיד לנו סוד זה
והצנועים נהגו לאומרו בשני הלילות שתי פעמים בכל לילה תכופים זה לזה פעם א' בנקוד הויה
קמץ ופעם א' בנקוד שבא לקיים שתי הנוסחאות והקריאה על שולחנו קודם ברכת מזון לאחר
שיטול מים אחרונים וכוס של ברכה על ידו במקום המזמור שרגיל לקרות קודם ב"ה [=ברכת
המזון] קורא מזמור זה שהוא על הפרנסה דבר הלמד מענינו בהצנע לכת עם אלהיך על כן אמרתי
ימים ידברו להודיעך ידידי הקורא שדבר בדוק ומנוסה שכל סגולה הנעשית על ידי תפלה בשום
כונה או שם שאין לך לפרסמו ברבים ולא לגלותו כי אם לתלמיד הגון ירא חטא ובלחישה לבל
תהיה מהליך רכיל מגלה סוד [ההדגשה שלי] שאז תהיה הפעולה חלושה [...] על זה כתיב יהיו לך
לבדך וכו' ויש לי עוד טעמים כמוסים על זה. (כף נקי לו,ב)

במקרה אחר, רכב"ם החליט דווקא להרחיב את העיסוק בנושא קבלי, והוא בנוסח התפילה 'כתר מלכות',
אותה נהגו לומר לאחר סיום תפילת ערבית של יום הכיפורים:

כתר מלכות. לא אוכל עצור במלין מלהזכירך ידיד קורא משום ואהבת לרעך כמוך ואם לא מצאו
דברי אלה חן בעיניך אתה תבחר ולא אני. והוא כי מימי חרפי לא נתיישרה דעתי להתפלל ביום
האדיר והנורא תפלה זו של גלגלים וכוכבים וארצות שהיא רובה דעת הפילוסופים שבימי הרבנים
ההם ז"ל [...] ואל יחשדינו שומע לאמר האתה חכמת מכל האדם הספרדים וכו' כי בוחן לבות
גלוי לפניו שיראתי וזחלתי פן אכשל בדברי פי לחטוא בלשוני [...] ואין בזה שינוי מנהג שאין
תפלה זו מסדר התפלה והיא ליחידים [ההדגשה שלי] ושלא בזמן התפלה ואל אמת ינחנו בדרך
אמת. (כף נקי לט,א-ב)

גם במקרה זה, רכב"ם מודע לכך שתפילה זו איננה מיועדת לכלל הציבור, אלא "ליחידים", ולכן אין
מניעה מלשנות ולהגיה אותה. ייתכן לומר כי הסיבה שהחכם בחר בכל זאת לעסוק בהגהת תפילה זו היא כי
דעתו על אמירת תפילת 'כתר מלכות' בנוסח זה מאוד לא נוחה.

4. סיכום

לסיכום חלק זה ניתן להצביע על מספר מגמות שעמדו כנגד רכב"ם, בבואו לאסוף דברי פרשנות על התפילה ונוהגיה ולצרפם לחיבור 'כף נקי'. ניתן לשער כי בדרך כלל החכם בחר להזכיר פרשנות על סדרי התפילה ונוהגיה, בעיקר כאשר הפרשנות יכולה להשפיע על המנהג, או כאשר באמצעות הפרשנות ניתן לאשש ולסמוך את המנהג. כמו כן, ניתן לומר כי לעיתים קרובות באמצעות פרשנות התפילה שלו בחר רכב"ם להעביר מסרים חינוכיים לקהל המשתמשים בחיבור, וייתכן שאף להגדיר קהל זה ולנסות "להכלילו" ככל הניתן, על ידי המעטת השימוש בחכמת הקבלה ובכוונות התפילה.

פרק 6: סיכום ומסקנות

לשם סיכום העיון בספר 'כף נקי' ובמגמות חיבורו, נתאר בקצרה את העיסוק המחקרי אשר בסייעא דשמיא ערכנו והגשנו ואת מסקנותיו.

על מנת לתאר את מגמותיו של הספר, הוצגה סקירה מקיפה של תקופת כתיבתו, אופיו והזיקה שבינו לבין כתבים אחרים בתקופתו ובתקופות אחרות. המחקר עמד על המנהגים אותם משמר הספר ועל המנהגים אותם הוא דוחה. כמו גם על נוסחי התפילה שעמדו לנגד עיני המחבר, אילו נוסחים הוא דחה ואילו הוא קיים ומהם נימוקיו להכרעות אלו. המחקר מתייחס, בין היתר, גם למבנה, לתוכן ולאופי של הספר 'כף נקי' ולהיותו חיבור שנכתב בעיקרו כהגהות על **מחזור אמשטרדם תפ"ח**. כמו גם לדרכים בהם אסף וגיבש המחבר את הספר, למגמות החיבור ומטרותיו. ממילא יש נגיעה גם בזיקה שבין ספר זה לבין המציאות המורכבת מקהילות ה'מגורשים' וה'תושבים' במרוקו בעת ההיא, ובניסיון לזהות קשר בין חיבורו ומגמותיו למגמות כתיבת 'תקנות יהודי מרוקו'.

בכדי לגעת בדברים אלו התייחסנו אל קורות חייו של ר' כליפא ן' מלכה, וביצירתו הרוחנית, במטרה לערוך היכרות עם החכם, תקופתו ופעלו. כמו כן סקרנו בצורה מקיפה את מבנה ספר 'כף נקי' והבאנו בחינה מדוקדקת של כתבי היד ששרדו מספר זה.

במהלך המחקר, תיארו כמה נקודות חשובות העולות מתוך העיון בספר:

(א) **מקורותיו** של כותב הספר.

(ב) עיסוקו ב**נוסחי התפילה**.

(ג) יחסו ל**מנהגים** שונים.

(ד) **פרשנותו** לקטעי ליטורגיה ועיון תפילה.

מתוך כל אלו עמדנו על מגמותיו של רכב"ם בכתיבת הספר 'כף נקי' והצענו מספר מטרות שעמדו כנגד עיני החכם ביצירתו זו.

המחקר עמד על מגמות הספר בנוגע לשימור 'מנהג המערב', שימור מנהגי קהל ה'תושבים' ולעיתים דחיית מנהגים אלו. העמדנו השערה כי המחבר ניסה במהלך הספר לחזק את סמכות חכמי הדור, ואף להגדיר את קהל היעד של המשתמשים בספר.

מתוך כל הדברים הללו הראינו כיצד הספר 'כף נקי' מהווה גורם משמעותי בעת הדיון על נוסח התפילה הקדום של יהודי צפון אפריקה.

השערה נוספת שהצגנו במהלך העבודה היא כי לרכב"ם היתה משנה סדורה וערוכה בה השתמש בהגהותיו על מחזור התפילה, אשר בהם העיר על תיקוני נוסח וגרסה. ניתן להצביע על תופעה איתה מתמודד החכם, והיא תפוצת המחזורים, שאינם משקפים לדעתנו את נוסח המסורת הספרדית, ובכל זאת מתיימרים לעשות זאת. בין הסיבות להתמודדות זו היא העובדה כי רוב המדפיסים מושפעים מקהילות אחרות הנמצאות סביבם, בהם קהילות האשכנזים. נוסף על זה, ראה החכם הוראות, הגהות והערות שהתווספו למחזור התפילה ללא צורך והכרח, ולכן הוא בחר לעמוד בפרץ ולהגיה את נוסח התפילה המשתקף ב**מחזור אמשטרדם תפ"ח** וייתכן שאף להדפיס מחזור משלו. ניתן להוסיף ולומר כי באמצעות הספר 'כף נקי' רכב"ם מנסה לחנך את בני דורו להקפיד ולהתפלל בגרסאות ובנוסחי תפילה מדוייקים.

ישנן מספר מגמות שעמדו לנגד עיניו של רכב"ם בבואו לאסוף דברי פרשנות על התפילה ומנהגיה, ולצרפם לספר 'כף נקי'. בדרך כלל הוא בחר להזכיר פרשנות על סדרי התפילה ומנהגיה, כאשר הפרשנות יכולה להשפיע על המנהג, או כאשר באמצעותה ניתן לאשש ולסמוך את המנהג. כמו כן, נראה שלעיתים קרובות באמצעות פרשנות התפילה שלו, בחר רכב"ם להעביר מסרים חינוכיים לקהל המשתמשים בחיבור, וייתכן שאף להגדיר קהל זה ולנסות "להכלילו" ככל הניתן, על ידי המעטת השימוש בחכמת הקבלה ובכוונות התפילה.

באמצעות הספר 'כף נקי' רכב"ם גרם לכך שחלק ממנהגי יהודי מרוקו השתמרו או נדחו. ניתן להצביע על עדיפות מסוימת שמעניק החכם למנהג המערב הקדמון, למנהגי ארץ ישראל ולמנהגי קהילות 'הספרדים' שבמערב'. כאשר החכם נפגש עם מנהג חדש או שאינו מוכר לו, הוא ניסה להוכיח את היסוד והבסיס שבמנהג זה, בעיקר על ידי הבאת תימוכין למנהג ממקורות קדומים. כמו כן, ניתן להצביע על מגמתו הברורה כנגד אימוץ מנהגים מקהלים אחרים, הן מחמת השפעות אשכנזיות על מנהגים אלו והן מחמת השפעות קבליות וחסידות יתרה על סדרי התפילה ונוהגיה, למרות שרכב"ם נמנה על אחד מגדולי המקובלים במרוקו בתקופה זו. יחסו של רכב"ם למנהג ה'תושבים' הינו מורכב, שכן מחד, קיימים מנהגים אותם החכם מתעקש לשמר ומאידך, מנהגים שאינם תואמים את המסורת או את רוח ההלכה הוא מבקש לעקר. נראה שלמרות נטייתו הבולטת של החכם למנהג ה'מגורשים' שהוא רואה בהם את הנוסח המחייב, רכב"ם נוטה לפעמים דווקא לשמר ולנמק את מנהג ה'תושבים'. ונראה שרכב"ם למעשה ניסה לאחד מנהגים שונים וליצור השלמה בין הקהילות.

מניתוח הספר עולה שיש בו נטייה אל תחום החינוך וההוראה. כמו כן, נראה כי רכב"ם בחר לפרש קטעים מסוימים במחזור התפילה, על מנת להורות ולהשפיע על סדר התפילה ונוהגיה. כך למעשה ניתן לסכם ולומר שאף על פי שהספר 'כף נקי' לא השתמר אלא בכתב יד, נראה כי יכול היה להשפיע באופן משמעותי על מנהגי יהדות מרוקו וייתכן שאף עשה זאת.

פרק 7: ביבליוגרפיה

(א) רשימת קיצורים

1. מקורות

אנציקלופדיה תלמודית אהבת הקדמונים	ש"י זיין (עורך), אנציקלופדיה תלמודית לענייני הלכה, ירושלים תשט"ו-תשס"ב. ר' רפאל אהרן ׳ שמעון, ספר אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט. [=מהדורת צילום: ירושלים תשל"ד]
בית מנוחה	בית מנוחה: סדר תפלה לכל שבתות השנה ועמידות של שלש רגלים כמנהג ק"ק ספרדים, ליוורנו תרצ"ח.
בית יוסף עץ חיים	ר' יוסף קארו, בית יוסף: הוצאת מוסדות שירת דבורה, ישראל תשנ"ג - תשנ"ד. ר' חיים גאגין, עץ חיים: פולמוס הלכתי בין מגורשי ספרד בפאס לתושבים, מהדורת משה עמאר, רמת גן תשמ"ז.
המעלות לשלמה	ר' שלמה חזן, ספר המעלות לשלמה: הוא שם הגדולים מהדורא תנינא, נא אמון תרנ"ד.
חזה ציון	ר' רפאל עמנואל חי ריקי, חזה ציון, ליוורנו תק"ב. [=מהדורת צילום: ברוקלין תשנ"ד]
חידושי רמב"ן חיים שאל	רמב"ן, חידושים על הש"ס: מהדורת 'זכרון יעקב', ישראל תשנ"ד. חיד"א, חיים שאל, ליוורנו תקנ"ב-תקנ"ה.
חמדה גנוזה	ר' דוד חיים שלוש, חמדה גנוזה: כולל שאלות ותשובות בהלכות השייכות לאורח חיים ויורה דעה ומחקר מקיף אודות הפסיקה ההלכתית והתפתחותה, ירושלים תשל"ו-תש"ס.
חמדת ימים	[לא נודע מי מחברו], חמדת ימים, א-ד, ירושלים תשל"ל. [=דפוס צילום: קושטא תצ"ה]
חסד ואמת	ר' אליעזר די אבילה, ספר חסד ואמת: פירושים ופלפולים עמוקים למאמרי התלמוד, האגדות והמדרשים, ירושלים תשס"ז.
טוב מצרים	ר' רפאל אהרן ׳ שמעון, טוב מצרים, ירושלים תשנ"ד. [=מסודר מחדש על פי מהדורת ירושלים תרס"ח]
יביע אומר כרם חמר	ר' עובדיה יוסף, יביע אומר, א-ח, ירושלים תשט"ז-תשנ"ה. ר' אברהם אנקאוה, כרם חמר, א-ב, ליוורנו תרל"א.
מאה ברכות	[עורך: ב"ש גודיניץ] מאה ברכות, אמשטרדם תמ"ז. [מחבר: ר' יצחק בן מתתיה אבוהב (הספרדי)?]
מאור ושמש	ר' יהודה קורייאט, מאור ושמש, ליוורנו תקפ"ט. [=מהדורת צילום: ירושלים תשנ"ז]

מאורעות צבי	[מחבר לא ידוע], מאורעות צבי: סיפור חלומות קץ הפלאות , לבוב תקס"ד.
	[=מהדורת צילום: ירושלים תשל"ב]
מועד לכל חי	ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי , אזמיר תרכ"ב.
מחזיק ברכה	חיד"א, מחזיק ברכה , ליוורנו תקמ"ה.
מזמור לדוד	ר' דוד פארדו, מזמור לדוד , ליוורנו תקע"ח. [=מהדורת צילום: ברוקלין תשנ"ב]
מדבר קדמות	חיד"א, מדבר קדמות , ירושלים תשי"ז.
מים חיים	ר' יוסף משאש, מים חיים , ירושלים תשכ"ז.
מלכי רבנן	ר' יוסף בן נאים, מלכי רבנן , ירושלים תשל"א.
מסכת סופרים	מסכת סופרים , מהדורת היגר, ניו-יורק תר"ץ-תרצ"ז.
מעשה צדיקים	ר' אברהם בן רפאל כלפון, ספר מעשה צדיקים: ילקוט סיפורי צדיקים יו"ל לראשונה מכתב יד... עם מבוא, הערות ומפתח מאת... אסף רבינו... אשקלון תשס"ט.
משנה סדורה	ר' אליהו חיים דורדק, משנה סדורה: משניות פרוש 'קב ונקל' אלישע בן אברהם עם משנה סדורה טבלאות ותרשימים , ירושלים תשנ"ו.
משנה תורה	רמב"ם, ספר משנה תורה הוא הי"ד החזקה , מהדורת ש' פרנקל, בני ברק תשס"ז.
משפט וצדקה ביעקב	ר' יעקב אבן צור, משפט וצדקה ביעקב , א-ב, נא אמון תרנ"ד-תרס"ג. [=מהדורת צילום: תשמ"א]
נר המערב	ר' יעקב משה טולידאנו, נר המערב , ירושלים תשמ"ט. [=מהדורת צילום: תשל"ג]
סדר רב עמרם גאון	ד' גולדשמידט (עורך), סדר רב עמרם גאון , ירושלים תשל"ב.
סידור רס"ג	י' דודזון, ש' אסף וי' יואל (עורכים), סידור רב סעדיה גאון , ירושלים תש"א.
סידור רבינו שלמה ברבי נתן	סידור רבינו שלמה ברבי נתן סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל אב בית דין מן העיר סיג'ילמסה , מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה.
ספר הרוקח הגדול	ר' אלעזר מגרמיזא, ספר הרוקח הגדול , ירושלים תש"כ.
ספר השרשים	ר' יונה ן' ג'נאח, ספר השרשים , מהדורת מקיצי נרדמים, ברלין תרנ"ו.
עין אי"ה	ר' אברהם יצחק הכהן קוק, עין אי"ה: על אגדות חז"ל שבעין יעקב , ברכות-שבת, א-ד, ירושלים תש"ס.
פאס וחכמיה	ר' דוד עובדיה, פאס וחכמיה , א-ב, ירושלים תשל"ט.
פרי חדש	ר' חזקיה די סילוה, פרי חדש , פראג תקמ"ה.
פרקי דר' אליעזר	פרקי דרבי אליעזר , מהדורת מ' היגר ("חורב"), ניו יורק תש"ד, תש"ו, תש"ח.
שבר במצרים	ר' רפאל בן דוד מילדולה, שבר במצרים , ליוורנו תק"ב.
שבולי הלקט	ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, ספר שבולי הלקט , מהדורת ש' בובר, וילנא תרמ"ז.
שם הגדולים	חיד"א, שם הגדולים , ליוורנו תקל"ד-תקנ"ו. [=מהדורת צילום: ירושלים תשנ"ב]
שנות חיים	ר' אברהם בן עטר, שנות חיים , קזבנלקא תשי"ח.
שני לוחות הברית	ר' ישעיה הלוי הורוביץ, שני לוחות הברית , אמשטרדם תנ"ח.
שערי תפילה	ר' יעקב רקח, שערי תפילה , ליוורנו תר"ל.

ספר שפתי רננות, תל אביב תשל"ט.	שפתי רננות
ר' מרדכי אסבעוני, תהלים עם פירוש ישועות יעקב, ירושלים תרע"ו.	תהלים ישועות יעקב
ר' יצחק בר ששת, תשובות ריב"ש, קושטא ש"ז. [=ד' מצגר (עורך), תשובות	תשובות ריב"ש
ריב"ש: מהדורה מחודשת ע"פ כת"י ודפוס ראשון, א-ב, ירושלים תשנ"ג]	
	2. מאמרים ומחקרים
י' אביב"י, "קורא הדורות" ממראכש: תעודה חדשה לתולדות מגורשי ספרד במארוקו, פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 58 - 67.	אביב"י, קורא הדורות
מ' אביטבול, 'יהדות צפון אפריקה אחרי גירוש ספרד', בתוך: מ' אביטבול ואחרים (עורכים), הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 9 - 26.	אביטבול, יהדות
ח' אברהמי, יהודי ליוורנו וקשריהם עם תוניס במאות הי"ז-י"ח, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשל"ט.	אברהמי, ליוורנו
ח' וי' אברהמי, 'המנהיגות הרוחנית של ק"ק פורטוגיזיס' בתוניס במאות הי"ח והי"ט, מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' ט-כו.	אברהמי, תוניס
י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב. א' אלבוים, העדה היהודית בפאס במאות הי"ז והי"ח, עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ב.	אלבוגן, התפילה
ג' אלון, 'מעון הברכות', תרביץ יד (תש"ג), עמ' 50 - 79.	אלבוים, פאס
מ' אלון (עורך), מפתח השאלות והתשובות של חכמי צפון אפריקה, א-ג, ירושלים תשמ"א.	אלון, מעון הברכות
י' אלטשולר, 'הטעמים לנענועי הלולב בתלמוד ובראשונים', שמעתין 132 (תשנ"ח), עמ' 57 - 65.	אלון, מפתח השו"ת
ש' אליצור, "'ארצך תפקוד בגשם": קטעי פיוט משבעות גשם קדומות, גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 31 - 78.	אלטשולר, טעמי הלולב
ש' אלקיים, 'נוסח התפילה שלבני מרוקו על פי ספר "כף נקי" לר' כליפא בן מלכא', פעמים 78, ירושלים תשנ"ט, עמ' 61 - 72.	אליצור, פיוט גשם
ש' אלקיים, סדר פסח: תפלת החג, החגדה של פסח, צהיר, כפי מנהג התושבים בעי"ת פאס, נתיבות תשנ"ט.	אלקיים, נוסח
ש' אלקיים, 'ענייני לשון בהגהות הסידור לר' כליפא בן מלכא', בתוך: דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 201 - 204.	אלקיים, סדר פסח
ש' אלקיים, 'ובכן העניינים והאביונים מבקשים מים: פיוט לעצירת גשמים מתוך "כף נקי" (כ"י) לר' כליפא בן מלכא', ברית 27, אשדוד תשס"ח, עמ' 86 - 90.	אלקיים, ענייני לשון
	אלקיים, פיוט

ש' אלקיים, פיוט עברי	ש' אלקיים, לשונו של הפיוט העברי במרוקו במאות ה"ח - כ', עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"א.
אלקיים, פיוטי תחינה	ש' אלקיים, 'פיוטי תחינה במחזור פאס', בתוך: 'י' די שון וא' חזן (עורכים), פרקי שירה ד, רמת גן תשס"ח, עמ' 107 - 112.
אלקיים, שיר תודה	ש' אלקיים, 'שיר תודה על בתי הכנסת של אגאדיר ושאר ערי הסוס "שחזרו ליישוב"', ברית 21, אשדוד תשס"ג, עמ' 44 - 49.
אמזלג, הקצידה	א' אמזלג, 'הקצידה בשיר ידידות: המקורות, הטקסט והמוסיקה', פעמים 19 (תשמ"ד), עמ' 88 - 112.
ארליך, שלמה בן נתן	א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור', בתוך: 'י' תבורי (עורך), כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו 4 (תש"ע), עמ' ט-כו.
ביינארט, פאס	ח' ביינארט, 'פאס: מרכז לגיור ולשיבת האנוסים ליהדות במאה ה"ז', בתוך: מ' בניהו (עורך), ספר זיכרון ליצחק בן צבי: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, כרך א, ירושלים תשכ"ד, עמ' שיט-שלד.
ביינארט, לספרד	ח' ביינארט, 'אימתי הגיעו היהודים לספרד?', בתוך: ח' ביינארט, פרקי ספרד, כרך א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 13 - 35.
ביינארט, מורשת ספרד	ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד.
בזיו, הגדת אגדיר	א' בזיו, הגדת אגדיר, ירושלים תשס"ט.
בלוך, REJ	I. Block, kalifa ben malka - Notes et mélanges, in: <i>REJ</i> , 14 (1887), pp. 114 - 115
בלידשטיין, התפילה	י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד.
בנטוב, התושבים בפאס	ח' בנטוב, 'קהל התושבים בפאס מן המאה ה"ז ואילך', ממזרח וממערב ה (תשמ"ו), עמ' 79 - 108.
בנטוב, ישיבת שאלוניקי	ח' בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', ספונות יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' ה'-ק"ב.
בניהו, נאג'ארה	מ' בניהו, 'רבי ישראל נאג'ארה', אסופות ד (תש"ן), עמ' ר"ג-רפ"ד.
בניהו, אברהם אבן מוסה	מ' בניהו, 'רבי אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה: מראשי המדברים בקבלת האר"י בצפון אפריקה', מיכאל ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג.
בניהו, דברי הימים	מ' בניהו (איזן חקר ותיקן), דברי הימים של פאס: גזרות ומאורעות יהודי מרוקו כפי שרשמו בני משפחת אבן דנאן לדורותיהם, תל אביב תשנ"ג.
בניהו, העתקת הדפוס	מ' בניהו, 'העתקת מרכז הדפוס העברי מוויינציה', בתוך: 'י' מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, א, עמ' 41 - 68.
בניהו, ממרוקו לא"י	מ' בניהו, 'לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ ישראל', סיני לה (תשי"ד), עמ' שיז-שמ.

- בן טולילה, תיטואן י' בן טולילה, הגירת יהודי תיטואן וטנג'יר לישראל, לספרד, לקנדה ולוונצואלה במאה העשרים, עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ז.
- בן עמי, צדיקי בן עמי, צדיקי מרוקו ונפלאותיהם, ירושלים תשנ"ה.
- בן עמי, קדושים בן עמי, קדושים בן שלום, ריב"ש היסטורי ר' בן-שלום, 'חיי הקהילה בארל ומוסדותיה: שו"ת הריב"ש רסו כמקור היסטורי, מיכאל יב (תשנ"א), עמ' ט-מא.
- בן ששון, גולי ספרד ח"ה בן ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון כו (תשכ"א), עמ' 23 - 64.
- בן ששון, בני המגרב מ' בן ששון, 'בני המגרב וקשריהם לארץ ישראל במאות ט'-י"א', שלם ה (תשמ"ז), עמ' 31 - 82.
- בן ששון, קירואן מ' בן ששון, חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים: קירואן 800 - 1057, עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.
- בר אשר, מבוא ש' בר אשר (עורך ומבוא), תקנות יהודי מרוקו: אוסף התקנות מראשית המאה הט"ז ועד סוף המאה הי"ח על פי ספר התקנות לר' אברהם אנקאווא, צילום מתוך ספר 'כרם חמר', כרך ב' ליוורנו 1871, ירושלים תשל"ז.
- בר אשר, היהודים בצפ"א ש' בר אשר, 'היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים', בתוך: י' טובי, י' ברנאי וש' בר אשר, תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א, ירושלים תשמ"א.
- בר אשר, הנסיון ש' בר אשר, 'הנסיון הקשה של מגורשים ואנוסים מספרד ופורטוגל במגרב (אלג'יריה ומרוקו)', שנה בשנה (תשנ"ג), עמ' 386 - 392.
- בר אשר, הספרות הרבנית ש' בר אשר, הספרות הרבנית בצפון אפריקה, ירושלים תשל"ז.
- בר אשר, תיקון פסח מ' בר אשר, 'תיקון פסח מתאפילאלת שבמרוקו', שנה בשנה (תשס"א), עמ' 147 - 161. מצולם כאן: <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/shana/tikun-4.htm>
- בר אשר, מספרד ש' בר אשר, מספרד לצפון אפריקה: יהודי ספרד ופורטוגל ופיזורם לצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ב.
- בר אשר, מרוקו השריפית ש' בר אשר (עורך), היהודים במרוקו השריפית - פרקים בתולדות היהודים במרוקו מהמאה ה-16 ועד ימינו, ירושלים תשל"ז.
- בר אשר, תקנות ש' בר אשר, 'יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו ותקנותיהם', בתוך: ש' בר-אשר (עורך), יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו (1492-1753): ספר התקנות, ירושלים תשנ"א.
- ברודי, גאונים י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל אביב תשנ"ח (1998).
- ברויאר, ברוך שאמר מ' ברויאר, 'תפילת ברוך שאמר' ומקורה בתורה, בתוך: ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 53 - 58.
- ברלינר, הערות א' ברלינר, 'הערות על הסיודור', בתוך: ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תש"ה, עמ' 9 - 144.

- ברנאי, ספרד
 י' ברנאי, 'יהדות ספרד לאחר הגירוש: יהודי ספרד בצפון אפריקה', בתוך: ח' ביינארט (עורך) **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 428 - 431.
- ברנשטיין, מחזור טריפולי
 ש' ברנשטיין, 'מחזור טריפולי, פייטניו ופיוטיו', **סיני** יט (תש"ו), עמ' צט-קד, רח-ריז, שיג-שלז; **סיני** כ (תש"ז), עמ' סו-עו.
- בר תקוה, פיוטי יעב"ץ
 ב' בר תקוה, **פיוטי ר' יעקב אבן צור**, ירושלים תשמ"ח.
- בשן, נשים יהודיות
 א' בשן, **נשים יהודיות במרוקו: דמותן בראי מכתבים מן השנים 1733-1905**, רמת גן תשס"ה.
- בשן, ממזרח שמש
 א' בשן, **ממזרח שמש עד מבואו**, לוד תשנ"ו.
- בשן, מרוקו
 א' בשן, **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, תל אביב 2000.
- גליס, מנהגי א"י
 י' גליס, **מנהגי ארץ ישראל**, ירושלים תשנ"ד.
- גליק, רבני איטליה
 ש' גליק, 'פרשת "ואברהם זקן": מחלוקת שהסעירה את רבני איטליה במאה ה"ח', בתוך: ש' גליק (עורך), **זכור דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל**, ירושלים תשס"ז, עמ' 389 - 407.
- גרבר, Fez
 Jane S. Gerber, *Jewish society in Fez 1450-1700: studies in communal and economic life*, Leiden: Brill, 1980
- גריס, העתקת קבלה
 ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', **מחניים** 6 (תשנ"ד), עמ' 204 - 211.
- דודזון, השירה והפיוט
 י' דודזון, **אוצר השירה והפיוט**, א-ד, ניו יורק תש"ל.
- הבלין, חתימה ספרותית
 ש"ז הבלין, 'על "החתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', בתוך: **מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן**, ח-ט **בסיון תשל"ח**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148 - 192.
- הטל, ביבליוגרפיה
 א' הטל, **יהדות צפון אפריקה ביבליוגרפיה**, ירושלים תשל"ג. [מהדורה מורחבת= ירושלים תשנ"ג]
- הטל, דפוס במגרב
 א' הטל, 'על הדפוס העברי במגרב', **ממזרח וממערב** ב (תש"ם), עמ' 205 - 235.
- היינימן, עיוני תפילה
 י' היינימן, **עיוני תפילה**, ירושלים תשמ"א.
- הילדסהיימר, אמירת הלל
 ע' הילדסהיימר, 'הפסוקים הנכפלים באמירת הלל ומנהגי נענועי הלולב בזמן אמירתם', **סיני** קיט (תשנ"ז), עמ' קסא-קע.
- הירשברג, הקשרים
 ח"ז הירשברג, 'הקשרים בין יהודי המגרב ובין ארץ ישראל בתקופת הגאונים', **ארץ ישראל** ה (תשי"ט), עמ' 213 - 219.
- הירשברג, מבוא השמש
 ח"ז הירשברג, **מארץ מבוא השמש**, ירושלים תשי"ז.
- הירשברג, תולדות
 ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית**, א-ב, ירושלים תשכ"ה.
- הישריק, הגומל
 ב' הישריק, 'ביירוים בדין ברכת הגומל', **שמעתין** 109 (תשנ"ב), עמ' 51 - 58.
- הנשקה, קידושא רבה
 ד' הנשקה, 'לתולדות קידושא רבה: לתלמודם של גאונים', **תעודה** י (תשנ"ו), עמ' 185 - 223.

הלוי, יחס	י"פ הלוי, 'יחס מגורשי ספרד וצאצאיהם למוסדות חינוך', שבט ועם , סדרה חדשה ד (תשמ"א), עמ' 319 - 339.
הנקין, הגומל	י"ה הנקין, 'ברכת הגומל על בן או בת שנתרפאו', אסיא יא (תשמ"ו), עמ' 41 - 50.
הקלמן, קידוש היום	י' הקלמן, 'קידוש היום בשבת - נוסחיו ותולדותיו', מים מדליו (תשנ"ה), עמ' 35 - 61.
הקר, גאון ודיכאון	י' הקר, 'גאון ודיכאון: קטבים בהויים הרוחנית והחרבתית של יוצאי ספרד ופורטוגל באימפריה העות'מאנית', בתוך: ר' בונפיל, מ' בן ששון וי' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות עם ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן ששון , ירושלים תשמ"ט, עמ' 541 - 586.
הקר, הנגידות	י' הקר, 'הנגידות בצפון אפריקה בסוף המאה החמש עשרה', ציון מה (תשמ"מ), עמ' 118 - 132.
הקר, יוצאי ספרד	י' הקר, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז - קהילה וחברה', בתוך: ח' ביינארט (עורך) מורשת ספרד , ירושלים תשנ"ב, עמ' 460 - 478.
הקר, כרוניקות חדשות	י' הקר, 'כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד, סיבותיו ותוצאותיו', ציון מד [=ספר זכרון ליצחק בער] (תשל"ט), עמ' 201 - 228.
הקר, קבוצת אגרות	י' הקר, 'קבוצת אגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים', בתוך: ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר היובל ליעקב כ"ץ , ירושלים תש"מ, עמ' סד-צז.
וידר, התגבשות התפילה	נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב , א-ב, ירושלים תשנ"ח.
וידר, סידור רס"ג	נ' וידר, 'עיבודי סידור רס"ג והתאמתו לשימוש נוח: אופיי ומגמתו של הסידור', בתוך: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב , ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 561 - 621.
וינשטין, החוט המשולש	מ' וינשטין, 'קהילת אלג'יר וחכמיה במאות הט"ז והי"ז: תולדות מחברי ה"חוט המשולש"', בר אילן יד-טו (תשל"ז), עמ' 139 - 159.
ולפיש, בית המדרש	א' ולפיש, 'בית המדרש ועולם המחקר - חקר סידור התפילה', שנה בשנה (תשנ"ט), עמ' 467 - 502.
זוהר, פני המזרח	צבי זוהר, האירו פני המזרח , תל אביב תשס"א.
זימר, כמנהגו נוהג	י' זימר, עולם כמנהגו נוהג , ירושלים תשנ"ו.
זעפרני, juifs du Maroc	H. Zafrani, <i>Les juifs du Maroc, Vie sociale, économique et religieuse, Etudes de Takkanot et Responsa</i> , Paris 1972.
זעפרני, Letre-Homme	H. Zafrani, Une Letre-Homme D'Affaires Juif du Maroc Meridional des XVIIe-XVIIIe Siecles: Rabbi Khalifa ben Malka, in: <i>Hommage a Georges Vajda</i> , Louvain 1980, pp. 399 - 405.

זעפרני, השירה	ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו , ירושלים תשמ"ה.
חיטין ולביא, מנאות מדבר	ר' חיטין-משיח ות' לביא, "מנאות מדבר": איגרות מחורזות מאת רבי רפאל אהרן מונסוניגו , ירושלים תש"ע.
חלמיש, ברכות השחר	מ' חלמיש, 'ברכות נדירות במסגרת "ברכות השחר"', בתוך: י' גנוז (עורך), ידע עם כו (59 - 60) , תל אביב תשנ"ה.
חלמיש, היצירה הקבלית	מ' חלמיש, 'על סוגי היצירה הקבלית במרוקו', פעמים 15 (תשמ"ג), עמ' 29 - 46. [= בצלאל (עורך), פעמי מערב , עמ' 209 - 226]
חלמיש, הנהגות קבליות	חלמיש, המקובלים במרוקו מ' חלמיש, 'המקובלים במרוקו', ממזרח וממערב ב (תש"ם), עמ' 205 - 235.
חלמיש, הקבלה בצפ"א	מ' חלמיש, הנהגות קבליות מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת , ירושלים תשס"ו.
חלמיש, הקבלה בתפילה	מ' חלמיש, הקבלה בתפילה , בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס.
חלמיש, ליעף כח	מ' חלמיש, 'ברכת הנותן ליעף כח', בתוך: מ' בניהו (עורך), אסופות א , ירושלים תשמ"ז.
טובי, שלמה בן נתן	י' טובי, 'סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג'למסה - עיונים ראשונים', בתוך: צ' מלאכי (עורך), יד להימן , תל אביב תשמ"ד, עמ' 345 - 360.
טולידאנו, אהבת הקדמונים	ש' טולידאנו, 'על סידור "אהבת הקדמונים" כמנהג קהל התושבים בפאס', [לא פורסם]. מופיע ברשת:
	http://www.lifshiz.macam.ac.il/documents/toledano/AhavatHakadmonim.DOC
טולידאנו, קבלת השו"ע	רי"מ טולידאנו, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל הש"ע להלכה פסוקה', סיני מד (תשי"ט), עמ' כו-ל.
טל, הסידור	ש' טל, הסידור בהשתלשלותו , ירושלים תשמ"ה.
טל, לשאלת הכפילויות	א' טל, 'לשאלת הכפילויות בתשובות ראב"י אב"ד לר' משולם מלוניל שבכתב יד מוסקבה 566', סדרא כ (תשס"ה), עמ' 119 - 155.
טל, מעין שבע	ש' טל, 'ברכת מעין שבע', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 143 - 150.
טל, פרי חיים	ש' טל, פרי חיים: קובץ מאמרים , תל אביב תשמ"ג.
טל, קבלת האר"י	ש' טל, 'השפעתה של קבלת האר"י על עיצוב דמותו של סידור התפילה', דעות מג (תשל"ג), עמ' 181 - 185.
יודלוב, על ספרים ומדפיסים י' יודלוב, 'על ספרים, מדפיסים ומו"לים', בתוך: י"א מובשוביץ (עורך) הספר: יובל ה-70 למוסד הרב קוק ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 548 - 569.	
יערי, שלוחי א"י	א' יערי, שלוחי ארץ ישראל , ירושלים תשי"א.
יערי, שליחים	א' יערי, 'שליחים מארץ ישראל לעשרת השבטים', סיני ו, עמ' קס"ז.
יצחקי, תקיעות דמיושב	א' יצחקי, 'להתפתחות המנהגים תקיעות דמיושב ומאה קולות', שנה בשנה (תשס"א), עמ' 181 - 192.

ירדני, תשב"ץ	ד' ירדני, 'סדר הדפסתו לראשונה של "ספר התשבץ" לרבי שמעון בר צמח דוראן בדפוס נפתלי הרץ לוי באמשטרדם, 'עלי ספר' י (תשמ"ב), עמ' 119 - 132.
כהן, סידור רס"ג	נ' כהן, 'לאופיו המקורי של סידור רס"ג', סיני צה (תשמ"ד), עמ' רמט-רסז.
לוי, מכאנס	ג' לוי, 'השפעת מגורשי ספרד על קהילת מכאנס', מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קסג-קסז.
לאו, להחזיר עטרה	ב' לאו, "להחזיר עטרה ליושנה": עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, עבודה לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ב.
לאו, ממרן	ב' לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב 2005.
לאו, מנהגי עדות	ב' לאו, 'שמירת מנהגי עדות מול אחדות ההלכה במשנת הרב עובדיה יוסף', אקדמות י (תשס"א), עמ' 267 - 288.
ליאון, הרב עובדיה יוסף	נ' ליאון, 'הרב עובדיה יוסף והרבנות המזרחית המתחדדת', בתוך: א' בן-רפאל וי' שטרנברג ואחרים (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 301 - 321.
ליאון, רב עדתי	נ' ליאון, 'בית הכנסת הרב-עדתי בדור המדינה בישראל', כנישתא ד (תש"ע), עמ' קצא-רכ.
ליאון, תמורות	נ' ליאון, 'תמורות בבית-הכנסת העדתי ביהדות המזרחית', אקדמות כ (תשס"ח), עמ' 89 - 107.
ליאון, ספרדים וחרדים	נ' ליאון, ספרדים וחרדים: חקירה אתנו גרפית למשמעות למשמעות השפעתה של תנועת ש"ס על הזהות המזרחית והחרדית והשיח אודותיהן, עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ט.
לרדו, Taqanot	A.I. Laredo, <i>Las Taqanot de los expulsados de Castilla en Marruceos y Su regimen matrimonial y sucesoral</i> , in <i>Sefarad</i> , vol. VIII 1948, pp. 245-276.
מאק, מקראה	ח' מאק (ליקט), ליקוטי תרביץ ו: מקראה בחקר התפילה, ירושלים תשנ"ג.
מדן, ספירת העומר	מ' מדן, 'על ספירת העומר', לשוננו לעם, כב (תשל"א), עמ' 176 - 178.
מויאל, יעקב ששפורטש	א' מויאל, רבי יעקב ששפורטש, ירושלים תשנ"ב.
מושקוביץ, מעין שבע	ד' מושקוביץ, 'טעמה של ברכה מעין שבע (מגן אבות) הנאמרת בערב שבת', ניצני ארץ ה (תשמ"ז), עמ' 86 - 110.
מיכלסון, בית פינטו	א' מיכלסון, השושלת לבית פינטו: תולדות רבני המשפחה ומעשי מופת, [תל אביב] תשנ"ב.
מיליקובסקי, מדרש שלא נדפס ח' מיליקובסקי, מדרש שלא נדפס מעולם על אדם שהיה "חי וקיים לעולם" ועל "מים במים" (ויקרא רבה כז,ד): הרהורים על שיבושי מדפיסים ומהדירים ועל הקוסמוגוניה של חז"ל, בתוך: א' ארליך, ח' קרייסל, ד' לסקר (עורכים), על פי הבאר, באר שבע תשס"ח, עמ' 303 - 328.	
מלאכי, סוגיות	צ' מלאכי, סוגיות בספרות עברית של ימי הביניים, תל אביב תשל"א.

מלמד, תרגום יונתן	ע"צ מלמד, 'תרגום יונתן ותפסיר ערבי של שירת דבורה', ארץ ישראל ג (תשי"ד), עמ' 198 - 206.
מנור, בן עטר	ד' מנור, "מנחת יהודה" לר' יהודה בן עטר: נוסחים ועיונים', פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 131 - 148.
מרציאנו, דפוס מרוקו	א' מרציאנו, 'תרומת רבני ארץ-ישראל לדפוס העברי במרוקו', מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה (תשנ"א), עמ' 309 - 312.
נחלון, תקנות תשב"ץ	א' נחלון, 'סמכות הציבור להתקין תקנות לפי התשב"ץ: הגוף המתקין תקנות', שנתון המשפט העברי א (תשל"ד), עמ' 142 - 178.
סיטון, הקהילות הספרדיות ד' סיטון, הקהילות הספרדיות בימינו , ירושלים תשמ"ב.	
סעדון, מרוקו	ח' סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות הי"ט והכ" - מרוקו ² , ירושלים תשס"ה.
סעדון, תוניסיה	ח' סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות הי"ט והכ" - תוניסיה , ירושלים תשס"ה.
עמר, Eating of Locusts	Z. Amar, 'The Eating of Locusts in Jewish Tradition After the Talmudic <i>The Torah u-Madda Journal</i> (11/2002-03), pp.186 - 202. Period', in:
עמר, הארבה	ז' עמר, הארבה במסורת ישראל , רמת גן תשס"ד.
עמאר, אבן צור	מ' עמאר, 'קיום לדמותו של ר' יעקב אבן צור', ממזרח ומערב ג , רמת גן תשמ"א.
עמאר, בן עטר	מ' עמאר, שאלות ותשובות לר' יהודה בן עטר , ירושלים תשמ"ט.
עמאר, המשפט העברי	מ' עמאר (ואחרים), ספר התקנות: המשפט העברי בקהילות מרוקו , מבושרת ירושלים תשמ"ה.
עמאר, סדר ראש השנה	מ' עמאר, 'סדר ליל ראש השנה, פירוש רוביא לרבי כליפא אבן מלכא', בתוך: י' אלפסי (עורך), מחיל אל חיל: חודש תשרי במסורת ישראל , בת ים תשנ"ד, עמ' 37 - 42.
עמאר, תקנות מכנאס	מ' עמאר, 'תקנות מכנאס וזיקתן לתקנות פאס', מקדם ומים ט - עיר ואם בישראל: פרקים בחקר קהילות פאס ומכנאס , חיפה תשס"ו, עמ' 186 - 204.
עמינח, הדפסת ליוורנו	נ' עמינח, 'הדפסת ספרי חכמי אלג'יריה בליוורנו במאה ה-18', בתוך: י"א מובשוביץ (עורך) הספר: יובל ה-70 למוסד הרב קוק ב , ירושלים תשס"ח, עמ' 570 - 614.
עמינח, הפולמוס	נ' עמינח, 'הפולמוס בין הרשב"ש והחכם ר' משה שניאור מבגאיה', סיני קיט , (תשנ"ז), עמ' עו-צג.
עמינח, הערות	נ' עמינח, 'הערות לספר שו"ת הרשב"ש בדפוס וכתב יד', קרית ספר סח [מוסף] (תשנ"ח), עמ' 111 - 125.
עמינח, עיר ההוראה	נ' עמינח, 'אלג'יר עיר ההוראה בימי הריב"ש והרשב"ץ (במאה החמש עשרה)', סיני קלד (תשס"ה), עמ' צב-קלב.

עמנואל, כתב יד מוסקבה	ש' עמנואל, כתב יד מוסקבה 566: תיאור ראשוני, 'קריית ספר סג, א (ירושלים תש"ן), עמ' 301 - 306.
עץ חיים, קידוש השבת	י' עץ חיים, 'קידוש השבת - השתלשלות ההלכה', בר אילן טז-יז (תשל"ט), עמ' 70 - 85.
ערוסי, תרגום הקריאה	ר' ערוסי, 'קריאת תרגום התורה וההפטרה בציבור', סיני פח (תשמ"א), עמ' ריט-רלח.
פיקאר, תמורות	א' פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת תרבות , רמת גן תשס"ז.
פליישר, פיוטי טל	ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (הגשם): קרובה קדם-ינאית לגבורות טל', קובץ על יד ח (תשל"ו), עמ' 91 - 139.
פרידמן, שלמה בר נתן	מ"ע פרידמן, 'הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן', אסופת קריית ספר (מוסף לכרך סח), ירושלים תשנ"ח, עמ' 154 - 151.
צוקר, שלמה בר נתן	ש' צוקר וא' ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קריית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737 - 746.
קורקוס, הקהילה	ד' קורקוס, 'הקהילה שנספתה ברעש', דפי עליה 40 (תמוז תש"כ), עמ' 38 - 42.
קורקוס, מגירוש ספרד	ד' קורקוס, 'יהודי מארוקו מגירוש ספרד ועד אמצעה של המאה הט"ז', ספונות י (תשכ"ו), עמ' נג-קי"א.
רגב, דרשות	ש' רגב, 'דרשותיו של הרב יוסף חיים - 'בן איש חי'', בתוך: צ' יהודה (עורך), הרב יוסף חיים; פרקי מחקר ועיון במלאת תשעים שנה לפטירתו , אור יהודה 1999, עמ' 11 - 16.
רגב, ספרות	ש' רגב, 'ספרות הדרוש והמוסר של הרב יוסף חיים', יהדות בבל 1 (תשנ"ו), עמ' 35 - 43.
ריירה, הריב"ש	ז' ריירה, 'לתולדות הריב"ש בגזרות קנ"א (1391)', ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 11 - 20.
רכניץ, סמכות הקהל	ע' רכניץ, 'סמכות הקהל לתקן תקנות כסמכות בית דין', בתוך: י' אונגר (עורך), קובץ משפטי ארץ , עפרה תשס"ב, עמ' 509 - 524.
רפל, ברוך שאמר	ד' רפל, 'ברכת ברוך שאמר', שנה בשנה (תשנ"ח), עמ' 379 - 394. [=ד' רפל, פתחי שערים , תל אביב תשס"ב, עמ' 72 - 87]
רפל, מעין שבע	י' רפל, "ברכה אחת מעין שבע" - עיון היסטורי הלכתי, מחקרי חג 9 (תשנ"ח), עמ' 58 - 69.
רפלד, והשאינו	מ' רפלד, "'והשיאנו" בראש השנה: גלגולים ונוהגים', בתוך: ד' שפרבר (עורך), מנהגי ישראל: מקורות ותולדות , חלק ז, ירושלים תשס"ג, עמ' קפג-ריז.
רפלד ותבורי, המנהג	מ' רפלד וי' תבורי, 'המנהג - שלוחותיו ומחקרו: ביבליוגרפיה', בתוך: ד' שפרבר (עורך), מנהגי ישראל: מקורות ותולדות , חלק ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' ריט-שט.

מ' רפלד, חנוכה	מ' רפלד, 'משתה, שמחה וסעודת מצוה בחנוכה', בתוך: ד' שפרבר (עורך), מנהגי ישראל: מקורות ותולדות , חלק ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' פה-קא.
רפלד ותבורי, סידור הנאו	מ' רפלד וי' תבורי, סידור הנאו שפ"ח [מהדורה פקסימילית]: עם פרקי מבוא ונספח ביבליוגרפי, בר אילן תשנ"ד.
שוחט, משנת חסידים	ר' שוחט, 'פירוש הגר"א מוילנא למשנת חסידים: משל ונמשל בכתבי האר"י', קבלה 3, לוס אנג'לס תשנ"ח (1998), עמ' 265 - 302.
שטאל, תולדות מרוקו	א' שטאל, תולדות יהודי מרוקו , ירושלים תשל"ד.
שלום, ר"א בן אליעזר	ג' שלום, המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי , ירושלים תרפ"ה.
שמלצר, שפתי רננות	מ"ח שמלצר, 'מחזור בלתי נודע וספר שפתי רננות', בתוך: הנ"ל, מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים , ניו יורק וירושלים תשס"ו, עמ' 128 - 133. [=בתוך: נ' בן מנחם וי' רפאל, ארשת ה, עמ' 125 - 130]
שנול, הפטרת נחמו	ש' שנול, 'הפטרת 'נחמו' (ישעיה מ:א-כו) בתרגום ליוונית יהודית', בית מקרא 42, ד (תשנ"ז), עמ' 332 - 342.
שצפינסקי, התקנות בישראל	שצפינסקי, התקנות בישראל, א-ד, ירושלים תשנ"ג.
תא שמע, התפילה האשכנזית	תא שמע, התפילה האשכנזית י"מ תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה , ירושלים תשס"ג.
תא שמע, קידוש ליל שבת	י' תא שמע, 'קידוש ליל שבת בבית הכנסת ונוסח המכילתא', אסופות א (תשמ"ז), עמ' שלג-שמא.
תבורי, ביבליוגרפיה	י' תבורי, 'פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה', עלי ספר טו (תשמ"ט), עמ' 105 - 121.
תבורי, השפעת גירוש ספרד	י' תבורי, 'השפעת גירוש ספרד על נוסח התפילה', בתוך: י' רוט, מ' שמלצר וי' פרנצוס (עורכים), תפארת לישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס , ניו יורק תש"ע, עמ' 289 - 307.
תבורי, רשימת מאמרים	י' תבורי, 'רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים', קרית ספר (מוסף לכרך סד), ירושלים תשנ"ב-תשנ"ג.
תדגי, דפוס פאס	י' תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס , ירושלים תשנ"ד.
תדגי, פאס	י' תדגי, 'בית העלמין היהודי בפאס', מקדם ומים ט - עיר ואם בישראל: פרקים בחקר קהילות פאס ומכנאס , חיפה תשס"ו.
תורג'מן, סידורים	ר' תורג'מן, הלשון העברית של התפילות בסידורים הקדומים (עד הרמב"ם) , עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ד.
תורג'מן, תפילת החודש	ר' תורג'מן, מסורת הלשון של התפילות בסידור "תפילת החודש" , עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ד.

(ב) ביבליוגרפיה

בפרק זה נציין רשומות ביבליוגרפיות נוספות הקשורות למחקרנו.

ש' אבוחצירא (עורך), **סידור תפילת החודש נר יצחק בנוסח חכמי מרוקו**, ירושלים תשנ"ט.

ש' אברמסון, **במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים**, ירושלים תשכ"ה, במיוחד עמ' 24 - 21, 40 - 34.

א' אלמאליה, 'מוסתערבים ופורטוגיזים בתוניסיה', **מזרח ומערב ב (תרפ"ח-תרפ"ט)**, עמ' 19 - 28; 120 - 127.

ש' אלקיים, **הגדה לדידי פסחא, מתוך מחזור פאס, כ"י לידן, יוצא לאור עם מבוא והערות בידי ש' אלקיים**, כפר מימון תשנ"ח.

א' ביטון, **נתיבות המערב**, ירושלים תשנ"ח.

י' בן עמי, **יהדות מרוקו - פרקים בחקר תרבותם**, ירושלים תשל"ו.

ר' בן שמחון, **המגרב: מסורות ומנהגים במחזור השנה**, ירושלים תשנ"ח.

מ' בן ששון, 'הקהילות במזרח התיכון בתקופה המוסלמית', בתוך: א' שגן (עורך), **ישראל - עם, ארץ, מדינה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 175 - 157.

א' בשן, 'בתי הדין ומועצת הרבנים במרוקו תש"ז-תשט"ו', **מחניים 13** (תשנ"ו), עמ' 260 - 269.

א' בשן, **נשות חיל יהודיות במרוקו מגירוש ספרד עד המאה העשרים**, תל אביב תשס"ד.

א' בשן, 'הקורסארים הברברים וקשריהם עם היהודים באגן המערבי של הים-התיכון במאות הט"ז-הי"ח', **הים התיכון (תש"ל)**, עמ' 86 - 99.

נ' גוטל, **השתנות הטבעים בהלכה: לבירור דרכה של הלכה במציאות מתחלפת ובמצבים משתנים**, ירושלים תשנ"ה.

ש"ד גויטיין, 'עולמה הרוחני של יהדות המזרח בתקופת פריחתה', בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורכים), **הגות עברית בארצות האיסלאם**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 227 - 219.

א' גרוסמן, 'השיבות בבבל, בגרמניה ובצרפת במאות ה-הי"א', בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 99 - 79.

י' גרשון, 'תיטואן, קהילה היספנית על אדמת מרוקו', **תרבות יהדות ספרד (תשנ"ד)**, עמ' 115 - 122.

ז' ורהפטיג, 'תקנות הרבנות הראשית', **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה**, ירושלים תשס"ב, עמ' 85 - 131. מוקלד כאן: <http://www.daat.ac.il/daat/EZRACHUT/harabanut2-2.htm>.

ז' ורהפטיג, 'תמורות וגמישות בהלכה', **שנה בשנה (תשל"ה)**, עמ' 143 - 161. מוקלד כאן:

<http://www.daat.ac.il/DAAT/kitveyet/shana/tmurot1-2.htm>

ב' זק, 'על סדור תפלה למשה - כמה הערות', **דעת 44** (תש"ס), עמ' 59 - 84.

מ' חלמיש, **מבוא לקבלה**, ירושלים תשנ"א.

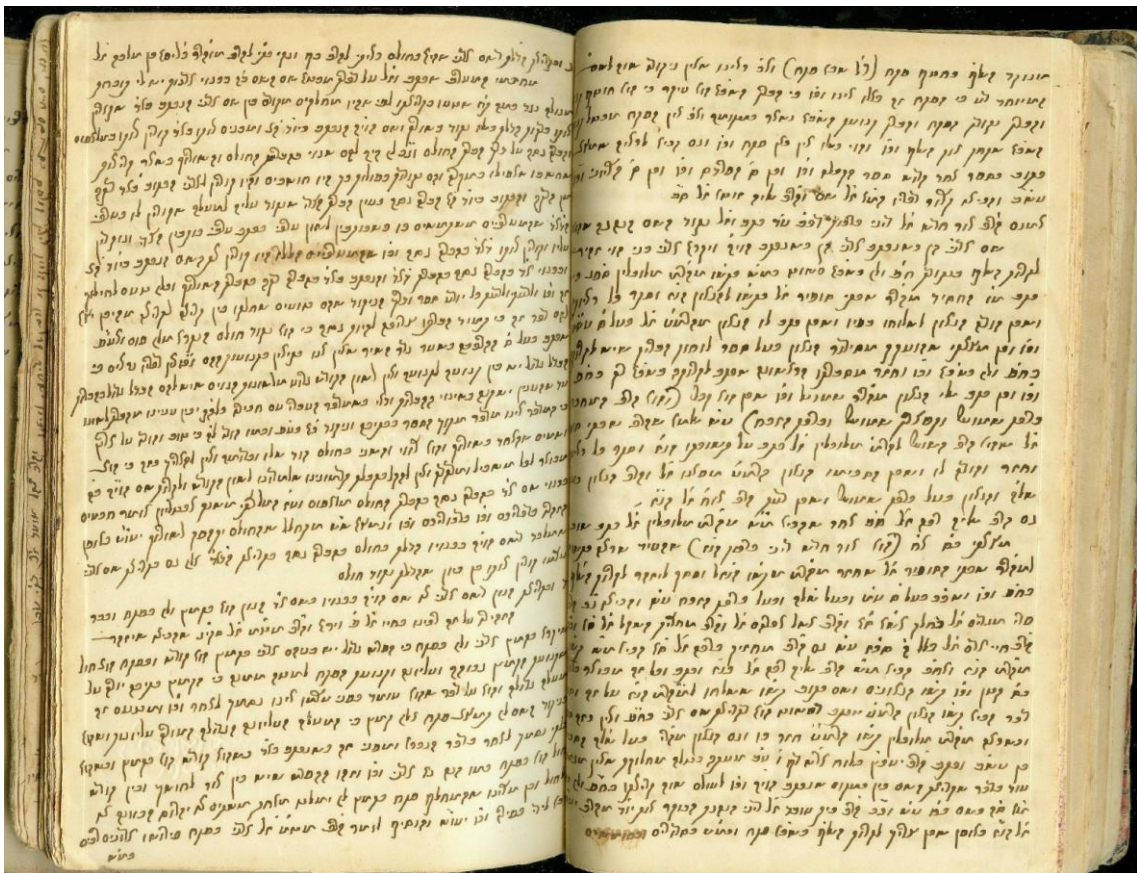
- מ' חלמיש, 'בעיות בחקר השפעת הקבלה על התפילה', **משואות** (תשנ"ד), עמ' 199 - 223.
- מ' חלמיש, 'נפילת אפים כדוגמא להשפעת הקבלה על סדרי התפילה', **מחניים** 6 (תשנ"ד), עמ' 124 - 133.
- מ' חלמיש, "'עלינו לשבח" בספרות הקבלית ותרומתה למחקר', **דעת** 68-69 (תש"ע), עמ' 59 - 79.
- מ' חלמיש, 'תפילה קודם התפילה', **על פי הבאר** (תשס"ח), עמ' 221 - 253.
- ש"י כהן, 'הלכה ומנהג בקביעת נוסח התפילה', **שמעתין** 172 - 173 (תשס"ח), עמ' 35 - 50.
- א' לרנר, **בענין נוסח התפילה**, פתח תקוה תשס"ו.
- ד' מילדולה, **קיצור ציצת נובל צבי לרבי יעקב ששפורטש**, אמשטרדם תי"ז.
- ח' סולובייצ'יק, 'הדפסת ספרים וההיסטוריה של ההלכה', **בר-אילן** ל-לא (תשס"ו), עמ' 319 - 322.
- ד' סיטון, **קהילות יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים 1974, עמ' 113 - 125.
- מ' עמאר, **תקנות חכמי מכאנס**, ירושלים תשנ"ו.
- מ' עמאר, 'מועצת רבני מרוקו : אות ומופת לאיחוד הלכות בעידן המודרני', **חוג נשיא המדינה לתפוצות ב** (תשס"ו), עמ' 217 - 222.
- מ' עמאר, 'רבי משה מלכה וקוים ליצירתו', [במבוא ל]: מ' מלכה, **פני משה**, לוד תשס"ז, עמ' 15 - 46.
- מ' עמאר, 'שבועת אלמנה: תשובת רבי רפאל בירדוגו ותקנת חכמי מכאנס', **מגל** ז (תש"ן) עמ' 91 - 104.
- ש' פינס, "'וקרא אל האין ונבקע": לחקר כתר מלכות לשלמה אבן גבירול', **תרביץ** נ (תשמ"א), עמ' 339 - 347.
- ש' רגב, 'גירוש וגאולה בעיני הוגים מגורשים', **תרבות יהדות ספרד** (תשנ"ד), עמ' 205 - 211.
- מ' רפלד (עורך), **מסע בנתיבות המערב: (מרוקו, תורתה ויהודיה)**, רמת גן תשס"ח.
- י' רצהבי, 'על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא', בתוך: א' וייזר וב"צ לוריא (עורכים), **ספר קורנגרין**, תל-אביב 1964, עמ' 237 - 250.
- נ' רקובר, **תקנות הקהילות בענייני מותרות: אפיונים כלליים**, ירושלים תשס"ה. מובא כאן: <http://www.mishpativri.org.il/researches/index.html>
- ד' שניאור (עורך), **דרכי אבות השלם: לפי מנהגי מרוקו ועדות המזרח**,... תל אביב תשס"ד.
- ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', **ספר היובל לכבוד צבי וולפסון**, ירושלים 1965, עמ' רמג-רעב.
- C. Yossef, *Elite rabbinique d'Algérie et modernization: 1750-1914*, Jérusalem 1995.
- V. Wetnursing, *A History from Antiquity to the Present*, Basil Blackwell, 1988.
- J. toledano, *L'esprit du mellah*, Jerusalem 1986.

מקור:

http://bc.ub.leidenuniv.nl/bc/tentoonstelling/Judaica/images/htmpag/jud4814_129v.htm

ראינו לנכון להציג בפני הקורא אף את פענוח כתב יד זה, על מנת להראות כי ר' יעקב רקה נעזר בספר 'כף נקי'

(יח,א) כדי להוכיח את טענותיו בדבר הניקוד הראוי לשם השם.

ג ובקריאת הדלת דשם אדני" שהיא בחולם ראייתי להרב כף ונקי כת"י להרב מוהר"ר כ'ליפא בן מלכה ז"ל מחכמי המערב שכתב וז"ל על דברת [...] מבטא שם השם ב"ה בכנוי אדנות יש לי תוכחת מגולה נגד כמה ת"ח שטעו בקריאתו לפי שהיו מחלקים מקודם בין שם אדני" הנכתב בא"ד שקורין אותו בדקות הדלת כאלו נקוד בשורק ושם הוי"ה הנכתב ביו"ד ה"א ומכנים אותו בא"ד קורין אותו במלאפום והברה גסה על דרך הברת החולם וגם כן לא היה להם שנוי בהברת החולם והשורוק בשאר קריאות שחשבו שאפילו במקרה והם נקודות כפולות כך היו חושבים והיו קורין לאדני" הכתוב בא"ד דקה מן הדקה והכתוב ביו"ד ה"א הברה גסה כעין הברת הציירי שנקוד עליה למעלה שקורין לו בערבי הדיא"ד שהמערביים משתמשים בו כשכותבין לשון ערבי ככתב ערבי כותבין בצד"י ונוקדין עליו וקורין אותו ד'א"ד בהברה גסה וכו' שהמערביים הללו היו קורין את השם הנכתב ביו"ד ה"א ובכנוי א"ד בהברה גסה בהברת ד'א"ד והנכתב בא"ד בהברה דקה כהברת השורוק ובלא טעם לחילוק זה וכו' ולדעתי ולדעת כל יודע ספר ודרך הניקוד שהם טועים שחלקו בין קריאה לקריאה מהיכן יצא להם דבר זה כי תמיד הברתו צריכה להיות גסה כי הוא נקוד חולם הנקרא הנקרא מלא פום ואע"פ שכתב בעל ס' ההרכבה בשער גדר השיר שאין אנו בקיאין בתנועות ההם וכו' אין דבריו נראים כי הבדל גדול יש בין תנועה לתנועה ואין לשון הקודש גרוע מלשונות הגוים שיש להם הבדל גדול בהברות עד שהענין ישתנה בשינוי ההברות ודאי כשם מדבר העברי עם חברו בלה"ק יבין עניינו מהברת לשונו כי המדבר אינו מדבר מתוך הספר בכתיבה וניקוד כ"א בע"פ וכמו הודו לה' כי טוב והודו על ארץ ושמים שהאחד בשורוק והוא צווי והשני בחולם הוד שלו וכדומה ואין להאריך בזה כי הוא מבוואר לכל משכיל ומדקדק ואין להקל בקבלת קדמונינו שלמדנו לשון הקודש ולקרנות שם הוי"ה ב"ה בכנוי שם א"ד בהברה גסה כהברת החולם מלאפום וע"ז המלצתי משנת אבטליון אומר חכמים הזהרו בדבריכם וכו' בדבוריכם וכו' ונמצא ש"ש מתחלל שהחולם יתהפך לשורוק יעו"ש באופן שמלבד דשם הוי"ה בכנוי הדלת"ת בחולם בהברה גסה בקריאת הדיא"ד אלא גם בקריאת שם אדני" עצמו קורין אותו כן כיון שהדלת נקוד חולם והוא דברי רבי יעקב רקה ז"ל.